

ISSN 2310–2896

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

**ПЕРСПЕКТИВИ.
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

ВИПУСК № 3, 2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Засновник – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ № 3, 2025

ISSN 2310–2896

*Реєстрація суб'єкта
у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної
ради України з питань
телебачення і радіомовлення
№ 225 від 01.02.2024 року.
Ідентифікатор медіа:
R30-02646.*

*Суб'єкт у сфері друкованих
медіа – Державний заклад
«Південноукраїнський
національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»
(вул. Старопортофранківська,
26, 65020, м. Одеса,
e-mail: pdpu@pdpu.edu.ua,
Тел.: +38-048-752-98-10;
+38-048-731-62-91).*

*Журнал виходить 4 рази на рік
і включений до Переліку
наукових фахових видань
України (категорія «Б»)
зі спеціальностей
В10 Філософія та
С5 Соціологія відповідно до
Наказу МОН України від
02.07.2020 № 886 (додаток 4).*

*Рекомендовано
до друку вченою радою
Університету Ушинського,
протокол № 3 від 25.09.2025.*

*Друковані матеріали
виражають позицію автора,
яка не завжди поділяється
редакційною колегією.*

*Передрук матеріалів
здійснюється за умови
обов'язкового посилання на
«Перспективи. Соціально-
політичний журнал».*

*Статті у виданні
перевірені на наявність
плагіату за допомогою
програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від
польської компанії Plagiat.pl.*

Редакційна колегія

Борінштейн Євген Руславович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»).

Атаманюк Зоя Миколаївна – заступник головного редактора, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»).

Балашенко Інна Валеріївна – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії освіти (Комунальний заклад вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»).

Бліхар В'ячеслав Степанович – доктор філософських наук, професор, директор Інституту управління, психології та безпеки (Львівський державний університет внутрішніх справ).

Добролюбська Юлія Андріївна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методики її навчання (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»).

Єременко Олександр Михайлович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії (Національний університет «Одеська юридична академія»).

Златіца Плашієнкова – PhD, доктор філософії, філософський факультет (Університет Каменського в Братиславі, Словаччина).

Кіссе Антон Іванович – доктор політичних наук, доцент, народний депутат України.

Лісенко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»).

Давидович Ніцца – доктор педагогічних наук, професор, Аріельський університет (Ізраїль).

Очеретная Анастасія Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент (Державний університет Молдови).

Окорокова Віра Вікторівна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методики її навчання (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»).

Орленко Ірина Миколаївна – PhD, доктор філософії в галузі філософії, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти і реабілітації (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»).

Петінова Оксана Борисівна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»).

Романенко Сергій Степанович – доктор економічних наук, кандидат філософських наук, професор, професор кафедри спортивних ігор і менеджменту фізичної культури (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»).

Халапсіс Олексій Владиславович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії і педагогіки (Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»).

Юшкевич Юлія Сергіївна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології (Одеський національний економічний університет).

**Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу
«ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ»**

ПОРЯДОК ПОДАВАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Для опублікування статті в науковому журналі «Перспективи. Соціально-політичний журнал» необхідно надіслати на електронну пошту editor@perspektyvy.pdpu.od.ua такі матеріали:

- 1) статтю;
- 2) заповнити на сайті довідку про автора (прізвище, ім'я, по батькові автора, місце роботи (навчання), адреса місця роботи, контактний телефон, адреса електронної пошти, поштова адреса для відправки друкованого примірника);
- 3) рецензію-відгук на статтю від доктора наук у відповідній галузі науки (за винятком кандидатів та докторів наук).

Редакція журналу здійснює внутрішнє рецензування статті – розгляд статті одним із членів редакційної колегії (single-blind review – рецензент знає автора, але автор не знає рецензента). На підставі проведеного рецензування автор може отримати одну з таких відповідей: – статтю прийнято до друку, – доопрацювати статтю, – автору відмовлено в публікації.

Оплата статті здійснюється тільки після офіційного підтвердження та надання реквізитів від редакції журналу (офіційний e-mail: editor@perspektyvy.pdpu.od.ua).

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, не приймаються до редагування і публікації. Редакція зберігає право на редагування матеріалів, їх скорочення й уточнення найменування. Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор.

ТЕМАТИЧНІ РОЗДІЛИ ЖУРНАЛУ

1. Філософська онтологія	6. Філософія освіти	11. Методологія та методи
2. Гносеологія	7. Філософія синергетики	соціологічних досліджень
3. Філософська антропологія	8. Етика та естетика	12. Соціальна структура,
4. Соціальна філософія	9. Філософія релігії	соціальні інститути та процеси
5. Філософія історії	10. Теорія та історія соціології	13. Спеціальні та галузеві
		соціології

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Формат А 4; поля – 2 см (нижнє) × 2 см (верхнє), 3 см (ліве) × 1,5 см (праве); абзац – 1,25 см; міжрядковий інтервал – 1,5 см; шрифт – Times New Roman; кегль – 14.

Обсяг статті – від 10 до 20 сторінок.

У тексті слід використовувати символи за зразком: лапки «...», дефіс (-), тире (–), апостроф (').

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Ліворуч вказується **УДК** та **тематичний розділ журналу**.
2. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, у якій працює(ють) автор(и)) **мовою статті**. Максимальна кількість авторів у статті – три особи.
3. Назва статті. Має містити не більше 10 слів, розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців.
4. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова українською мовою (5–10 слів). Резюме має містити такі **обов'язкові** елементи: **актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження**.
5. Наукова стаття обов'язково має містити такі структурні елементи:

Вступ.

Мета та завдання.

Методи дослідження.

Результати.

Висновки. Висновки не повинні містити дані, яких немає в основному тексті статті.

Література завершує статтю і публікується під заголовком «**Список використаних джерел**». Бібліографічний опис списку оформлюється в порядку згадування з урахуванням розробленого у 2015 році Національного стандарту України *ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»*. У статті мають бути посилання на іншомовні джерела (не менше 25% від загальної кількості посилань).

References. Оформлюється відповідно до стандарту **APA (APA Style Reference Citations)**. Автор (трансліт), назва статті (трансліт), назва статті (у квадратних дужках переклад англійською мовою), назва джерела (трансліт), вихідні дані з позначеннями англійською мовою. Наприклад:

Terepyshchyi S. O. (2019) Tendentsii rozvytku osvitytnikh landshaftiv v epokhu industrialnoho suspilstva [Trends in the development of educational landscapes in the era of industrial society]. *Visnyk KhNPU imeni H. S. Skovorody «Filosofia»*, 2 (45), S. 139–150 [in Ukrainian]

6. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, у якій працює(ють) автор(и)) англійською мовою.

7. Назва статті англійською мовою.

8. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова англійською мовою (5–10 слів).

Транслітерація імен та прізвищ здійснюється відповідно до вимог *Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55. Переклад засобами онлайн-сервісів є неприпустимим.*

ФІЛОСОФСЬКА ОНТОЛОГІЯ

УДК 314.156.(477)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.1>

Чуйкова Олена Володимирівна

кандидат філософських наук, доцент,

доцент закладу вищої освіти

Одеського національного медичного університету

Валіховський провулок, 2, 65000, Одеса, Україна

orcid.org 0009-0002-5796-1112

НАТИВНА, ХРОНОЛОГІЧНА, АПОСТЕРІОРНА СКЛАДОВІ
ЛЮДСЬКОГО ЧАСОВОГО ВИМІРУ НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ М. ПРУСТА

Актуальність проблеми. Проблема визначення суто людського часу серед різних часових форм залишається актуальною, тому що антропологічні складові було розглянуто частково. Людський час інтерпретується також як умови, середовище перебування, як культурно-соціальний та історичний контекст життя, досвід конкретної людини. В наведеному аспекті виникає реценція між добою модерну часів М. Пруста та сучасною постпостмодерною культурно-соціальною кризою, що робить нашу тему актуальною у історико-соціальному часовому контексті життя людини.

Мета статті дослідити багатоскладність антропологічного часу та винайти суто людський часовий вимір, який вбачаємо у хронологічному, нативному, природному для людини, віковому часі, для чого найбільш вдалою моделлю вважаємо героя Марселя семи романів М. Пруста, які відтворюють сім вікових станів людини і складаються у цілісну часову людську структуру.

Методи: герменевтичний, інтерпретативний, феноменологічний, алюзії, ономастичний, іронії, провокації, деконструкції постмодернізму.

Результати дослідження. Моделлю для аналізу проблеми людського часу ми вважаємо героя Марселя романів М. Пруста серії «У пошуках втраченого часу». Вказана модель наявно показує значущість уведення суто людських складових значень, що пов'язані з інтерпретацією часу. Нативність часу, хронологічність та сім вікових станів створило іронічний концепт вікового маркелки, із застосуванням ономастичного методу. Підставою виступає хронологічна концепція часу як лінійний, кількісний, послідовний час, що корелює з нативним у вказаних властивостях. Важливо увести та підвищити значущість поняття умов, культурно-соціального середовища перебування людини, тобто контексту, який потребує герменевтичного методу дослідження. Далі ми вступаємо у протиріччя з кантівською апіорною концепцією часу, вводячи поняття людського досвіду для формування людського часу, що робить людський час апостеріорною концепцією.

Висновки. 1. Нативний час інтерпретовано та визнано природними віковими станами людини на прикладі героя Марселя творчості М. Пруста як хронологічної, природної, вікової моделі. 2. Підвищено значення понять умов, середовища перебування як складової людського часу. 3. Увели у поняття людського часу апостеріорну складову, тобто досвід людини, що виступає антитезою до кантівської апіорної концепції часу. 4. Людський час характеризується як хронологічний, нативний, віковий, досвідний, апостеріорний, культурно-соціально обумовлений, контекстний, цілісний.

Ключові слова: нативний час, віковий маркелка, людський час, хронологія, досвід, апостеріорний час.

Вступ. Поняття «нативний» прийшло з біології та означає «природний, натуральний, не пошкоджений при дослідженні», буквально перекладається з латинської *nativus* – вроджений. Поняття нативності перейшло до різних галузей. Наприклад, у філологічних науках, у літературі є поняття нативного стилю, тобто природного, емоційного, живого, щирого у викладенні. Вказані сенси відповідають літературі «потoku свідомості» творчості М. Пруста доби модерна, у якій вікові зміни героя Марселя відповідають його змінам у сприйнятті реальності та змінам у течії свідомості, що підкреслює цілісність людської природи і часу. Само поняття «потoku свідомості» [1; 2; 3] говорить за себе, тому що передбачає природність та живість сприйняття та відтворення феноменів оточуючої реальності у всьому їх розмаїтті у свідомості людини.

Природність вікових переходів поєднано з природністю переживань, що складають «потік свідомості», який відтворює феноменологічні враження від оточуючого світу у поєднанні з внутрішніми, природно виникаючими асоціаціями у людській свідомості. Отже, нативний означає «природний», і відповідає за природні зміни, які характеризують різні вікові стани людини.

Ми вважаємо віковими станами людини так звану семичасткову вікову структуру, яка власне кожній людині протягом життя і яка втілена у семироманний цикл серії «У пошуках втраченого часу» М. Пруста.

Мета і завдання статті встановити додаткові складові поняття антропологічного часу та дослідити і винайти суто людський часовий вимір, який вбачаємо у нативному, природному для людини, віковому часі. Ми робимо наше дослідження людського часу, використовуючи модернову літературу «потoku свідомості», на прикладі героя Марселя семи романів М. Пруста. Сім романів відтворюють сім вікових станів людини від дитинства до старості з передчуттям онтологічного часу-вічності (еону) і складаються у цілісну хронологічну вікову людську структуру [7; 8; 9; 10].

Для нас важливо прослідкувати за лінією героя Марселя, оминаючи шар автора-оповідача та шар автобіографії реальної людини. Методологічні особливості філософської літератури і філософії доби модерну дозволяють зробити органічний перехід до методик постмодерної філософії у вигляді іронії, жарту, провокації, термінологічної та сенсової реконструкції [5]. Ми намагаємося встановити подібність хроносу-часу та нативного часу, які супроводжують і визначають повсякденне життя людини на підставі аналогічних характеристик кількості, подовженості та послідовності. Кінцева мета відшукати суто людський вимір часу, яким вважаємо хронологічний час та нативний час з загальними характеристиками кількості, подовженості, послідовності. Ми намагаємося, уводячи додаткові складові досвіду, умов життя, культурно-історичного контексту життя конкретної особи, розширити та деконструювати поняття людського часу, зробити його дійсно сповненим маркерами та сенсами людського життя та світосприйняття людиною [5].

Методи дослідження феноменологічні, аналітичні, інтерпретації, герменевтичні, ономастичний, синтезу, іронії, провокації, алюзії, деконструкції постмодерністської філософії [5]. Ми спираємося на тексти М. Пруста, Е. Гуссерля, А. Бергсона, І. Канта [1; 2; 3; 4; 6; 7; 8; 9; 10]. Ми продовжуємо тему дослідження людської свідомості, часу, «тексту про минуле», використовуючи власну роботу [11].

Актуальність полягає у проекції вітчизняних зламів епох на добу модерну під час життя М. Пруста, тобто на добу народжуваного модерну та рефлексії з цього приводу разом з рефлексією над власним прожитим життям, набутим досвідом у пройдешню суспільно-історичну добу; також актуальною вважаємо проблему існування та артикуляції суто людського виміру часу. Актуальною залишається проблема визначення людського часу.

Результати дослідження. Герменевтичність нашого дослідження полягає у використанні контекстуальності, тобто у тому, що ми взагалі увели поняття контексту для вивчення проблеми людського часу, а також у який саме контекст ми помістили проблему існування суто людського часу та як інтерпретуємо у ньому зазначену проблему. Враховуючи хиткість нашого вітчизняного суспільно-історичного сьогодення, що ми зараз знаходимося на зламі наших вітчизняних проблем та перехідних епох, для нас вважається актуальним контекст семичасткової серії романів М. Пруста «У пошуках втраченого часу», у яких герой Марсель (оповідач, автор) рефлексує

над пройдешнім часом, який подається у тому числі у аспектах умов, середовища існування та життя певних соціальних класів, у аспекті нативного минулого часу, усвідомлення хроносу і власної долі у кількісному та досвідному відношеннях [1–4; 6–10].

А. Бергсон вважає, що нативний час притаманний свідомості людини як безперервність, подовженість. Нативний час має характеристики кількості та подовженості подібно до хроносу, але має відмінність вродженості, природності для людини у всій її цілісності, не лише у свідомості [1–3]. Вікова структура, яка у свою чергу формує сприйняття оточуючого світу, охоплює не лише свідомість, але усю людську цілісність і має укоріненість у нативному часі людини. Час можна вважати категорією свідомості людини. Тоді усі часові форми людина відтворює протягом життя. Навіть останню часову форму – еон, або вічність, людська свідомість здатна відтворити, про що у останньому романі пише М. Пруст, на чий творчий авторитет ми намагаємося спиратися у відтворенні часової моделі у свідомості людини.

Вікова структура людини побудована відповідно до хроносу, означає кількість та подовженість, лінійний вектор людського часового руху, у якому хронологічно є минуле, теперішнє, майбутнє. Отже, нативний час може вважатися лінійним, звичайним повсякденним людським часом, хронологія доби, тижня, місяця, року, вікових змін початку життя, народження до старості та закінчення життя. Після закінчення життя разом з нативним часом відбувається інша часова форма – вічність-еон, настанню якої М. Пруст присвятив свій останній роман «Віднайдений час» [7].

Отже, набутим, або віднайденим, часом для людини, – яка припинила свій людський лінійний розвиток у мить смерті, – як трансцендентальною структурою, може бути вічність. Протягом життя людина постійно втрачає час, володіє лише миттю теперішнього часу, які один за одним хронологічно складають ланцюг повсякденного життя людини. Герой семи романів Марсель втілює сім вікових станів людини разом з віковими змінами світосприйняття та рефлексії. У останньому романі він отримує бажаний час – вічність.

Таким чином, нативний час є людським часовим виміром, який охоплює людину у всій її цілісності. Водночас інші форми часу також є доступними для усвідомлення, тобто не цілісного впливу та взаємодії людини та часу, а саме сприйняття свідомістю людини (завдяки інтенційності), усвідомлення – це трансцендентальні, феноменологічні, онтологічні форми часу (еон-вічність, хронос, ретенція, тепер, протенція) та структурно-лінгвістичні (діахронія, синхронія) [11].

Структура з семи романів повністю відповідає віковій структурі людини. У першому романі герой Марсель є хлопчиком приблизно десяти років. У другому романі Марсель вже підліток. Третій роман відповідає юнацтву. Четвертий, п'ятий, шостий романи охоплюють молодість, ранню зрілість, нарешті зрілість з усіма радощами та негараздами соціалізації у суспільство, мимовільних захоплень та справжнього почуття кохання. Всі вказані вікові категорії є природними для людини, тобто нативними, та подовженими у часі, обумовленими кількістю прожитих років [7–10].

Сьомий роман також відповідає нативному часу, тому що описує старість, цілісного згадання людини у віковому часі у зв'язку з кількістю прожитих років (хронос відповідає за кількість і подовженість) та хворобу організму людини, що є сьомою, останньою ланкою семичасткової вікової структури людського життя. Проте сьомий роман набуває ще одну категорію часу, яка не охоплює увесь організм, а скоріше усвідомлюється. Свідомість людини інтенційно спрямована на осмислення вічності – це еон, який виступає відновленим часом для свідомості людини, точніше для її трансцендентальних шарів. Хронос провів цілісний людський організм з її ментальністю, свідомість по колах нативного часу відповідно до лінійності, до кількості прожитих секунд, хвилин, часів, днів, тижнів, років до кінцевої зупинки відповідно до нативного часу. А. Бергсон уводить понття «durée» [1; 3], що означає «тривалість», текучість потоку, яким позначає безперервність часового потоку разом з потоком внутрішньої свідомості людини. Ми намагаємося вказану якість «тривалості» розповсюдити на хронологічний час, на безперервність нативного людського часу та, звісно, на безперервність потоку свідомості, який супроводжує життя людини у всіх вказаних трьох складових: природність, хронос, діяльність свідомості.

На сьомому колі час виступає одночасно і як нативний, і як надлюдський, вічний і, виходячи з назви роману, людська свідомість прагнула набути саме цієї трансцендентальної категорії часу – вічності, еону.

Спираючись на іронію доби постпостмодерну – доби філософського іронічного світосприйняття та ігрових форм постмодернізму, коли припустимо жартувати над традиціями, сталими поняттями, звичайними, звиклими речами [5], ми мали би створити нове поняття, нахшталт тимчасової матрьошки. Навряд чи ми можемо користуватися терміном тимчасової матрьошки, тому що, по-перше, тимчасовість несе значення короткочасності, швидкоплинності. Славнозвісна лялька матрьошка складається з семи ляльок, які позначають вікові зміни людини протягом життя, а не з трьох (минуле, теперішнє, майбутнє), і тому не може позначати трьохскладовий час; також лялька матрьошка символізує родину та іноді має всередині різностатевих ляльок, і хлопців, і дівчат. Отже, ми не можемо користуватися поняттям зі спотвореним значенням.

Ми пропонуємо власну альтернативну іронічну постмодерну модель людського часового виміру, виходячи з імені конкретного персонажу романів М. Пруста та сімкової вікової структури людського часу життя, який він символізує. Ми можемо назвати відкриту у образі персонажа Марселя семичасткову вікову структуру, аналогічною до традиційної, але іронічною, постмодерною, лялькою «віковий маркелка». Хоча би тому, що традиційно матрьошка означає сім різних вікових категорій зростання людини (як герой Марсель у семи романах), або різновікову родину, або жінку у різних станах і різному віці як символ материнства.

За час як такий, час як категорію, навіть людську, вказана лялька не відповідає, лише за різні вікові стани однієї людини або декількох у межах однієї родини. Марсель (буквально Marcel, тобто у транслітерації Маркел) більше відповідає створенню ляльки «віковий маркел». Ім'я Маркел походить від імені давньоримського бога Марс, який буквально пишеться Marcus та може називатися у транслітерації не «Марс», а «Маркус, Марк». Пізніше вказане ім'я на латиниці починає писатися Marcellius та французькою мовою транскрибується як Marcel. Тому Марсель французькою мовою прекрасно транслітерується і як Маркел, з чого ми вибудовуємо постмодерністське жартівливе, іронічне поняття «вікового маркелки».

Отже, література модерну М. Пруста має поняттєву правду та логічно і змістовно відкрита для постпостмодернових жартів та експериментів. Таким чином, спираючись на сім романів М. Пруста, що втілюють сім вікових станів людини, описують проблеми свідомості та часу як цілісну семичасткову структуру, та користуючись іронією і жартівливістю філософії постмодерну, ми мали би запропонувати за аналогією до славнозвісної традиційної ляльки, нову ляльку, або власний термін «віковий маркелка» як поняття про людський нативний час [1–3; 5; 7–10].

Про що сумує герой романів «У пошуках втраченого часу» Марсель? Про який втрачений час він жалкує? Про той пройдешний час, який пройшов марно? Про марно втрачений час? Про які втрачені можливості саме у той неповторний (хронологічно та натино) час Марсель шкодує? Яку втрату часу він прагне віднайти, коли згадує пройдешне буття?

Чи цей сум та шкода героя про втрачений у іманентності буття з миті народження інший, трансцендентний час, час еону-вічності? Або герой відчував у іманентному повсякденному бутті миті трансцендентного часу і прагне відновити у пам'яті усі феномени буття, щоб винайти ті моменти трансцендентального часу, які він втратив-забув?

Сьома книга, остання, про старечий вік і хворобливий стан героя, передсмертна, називається «Віднайденим часом» та сповнена передчуттям вічності-часу. Відбувається поступовий відхід від повсякденного соціального буття всередину себе самого, справа споглядання пройдешнього, усвідомлення себе під час проходження різних часових хронологічних ланок життя, розбудова пам'яті духу та розуму у минулому – це по-справжньому час-хронос, який герой проживав. Виникає питання, який саме час знаходить герой – вічність? Він повертається до трансцендентального вертикального часу? Або назва свідчить про хронологічну завершеність та цілісність життя героя разом з усвідомленням себе у іманентному часу-хроносі? [7]. Всі поставлені

питання риторичні, тому що кожне з них містить частку відповіді. Всі відповіді правдиві, всі частки складаються у сенсову цілісність.

Наступним ракурсом аналітичного погляду на людський час є історично-суспільний, епохальний пройдешний час. Можна сказати, що герой романів М. Пруста відшукує час як умови (пройдешні соціальні, родинні, культурні, освітні), середовище існування, у якому безсмертна душа героя втілилась, коли людина починає свій хронологічний час та шлях існування від народження до смерті. Саме такі умови, що споріднені з душею, відшукує герой у якості втраченого часу, відновлює суспільні стосунки – час у значенні умов існування – у власній пам'яті, наново проживаючи їх подумки та за допомогою Логосу-часу, який відноситься до виміру шару оповідача-автора та автобіографа [7–11].

Пройдешний час як умови, середовище існування для героя Марселя має особливе значення, яке ми можемо осмислювати через артикуляцію певної міфологеми. Для героя Марселя втрачений час уявляється часом міфологічного правителя-бога Хроноса (Кроноса), на добу правління якого припало омріяне «золоте століття» людства. Марсель сумує за особистим втраченим «золотим століттям», який хронологічно припадав на часи-умови існування у суспільстві справжніх аристократів зі стародавнім шляхетним корінням, які втілюють історичне «золоте століття» родовитої знаті – це Сванни, Германті та інші [7–11].

Історичне «золоте століття» та власне, особисте «золоте століття» разом з історичним та суспільним хроносом є прикметою лінійного розгортання хронологічного часу, поєднаного з нативним у особі героя Марселя, який дорослішає та соціалізується. Стосунки у аристократичному світі, його власне омріяне «золоте століття» героя Марселя з послідовно розгорнутим хронологічним часом відноситься до космічного вічного часу (еону) міфічного «золотого століття» Хроноса (Кроноса) як мікрокосм до макрокосму. Відбувається світова, міфологемна та часова рецепція в межах людського часового виміру.

Таким чином, усі лінійні хронологічні накопичення, нативний час, «золоте століття» у аспекті середовища, умов існування та передбачуваний «рай» (міфологічний «острів Блажених») є цариною Хроноса (Кроноса) та не виходить за межі суто людського часового виміру.

Наступна складова поняття про людський часовий вимір – це досвід. Людський час – це час, що пов'язаний з людським життєвим досвідом. Людський час не апіорний, на нашу думку, хоча І. Кант вважає, що час є апіорною категорією. Людський час не апіорний, а, навпаки, пов'язаний з досвідом – досвідом усвідомлення часу, досвідом цілісного людського життя, рефлексії, суспільно-історичного та особистісного досвіду в ньому, вікового досвіду людини та досвіду соціалізації, пережитих емоцій, почуттів. Це є людським часовим виміром, який пов'язаний з досвідом як таким та умовами життя, суспільно-історичним середовищем, які впливають або визначають людину, а також це досвід особистої рефлексії у хронології пережитого. Хронологічний час при цьому не означає однорідність, однаковість повторень, а означає послідовність змін, накопичення кількості у лінійному векторі руху життя людини [6; 11].

Набутий досвід і рефлексія конкретного героя, людини, не є чимось занадто суб'єктивним, навіть соліпсичним, а, скоріше, виступає як мікрокосм, через який ми можемо роздивитись та відрефлексувати більш масштабні, макроскопічні часові хронологічні структури лінійного вектору руху актуального та вічного часів у людському часовому вимірі. Важливі досвід та рефлексія саме конкретної людини, саме її суб'єктивні враження.

Таким чином, через суб'єктивну ситуацію героя, який обраний нами як модель актуального сьогодення, через суб'єктивне сприйняття пройдешнього часу конкретного героя або конкретної людини, та оціночну рефлексію пройдешнього часу як «втраченого», ми інтерпретуємо актуальну проблематику пройдешнього досвіду та рефлексії як проблему суто людського часового виміру.

«Втрачений час» героя Марселя – це згадування суб'єктом соціального та культурного середовища його тогочасного «я», згадування себе самого у культурних та соціальних умовах, що також відноситься до антропологічного часового маркеру ситуації з людським часовим виміром буття. Культурні та соціальні умови означають контекст існування людини,

і потребують контекстного герменевтичного методу дослідження. Тому семичасткова романна серія М. Пруста є епопеєю не просто зовнішніх подій, які також маркіруються як антропологічні, а таких культурно-соціальних подій, які залишилися відбитками у душі героя, що переводить дослідження на феноменологічний методологічний рівень [4; 11].

Першорядне значення має «епопея», яка відбувається у внутрішньому світі героя, що виводить його на рівень суб'єкта, свідомості якого складається з феноменально відбитих миттєвих вражень, почуттів, емоцій, інших рухів всередині душі – відчуттів та кольорових, звукових, смакових переживань, пахощів, які усі створюють асоціативний потік, пробуджують пройдешні враження у пам'яті і знову відтворюються посередництвом візуальних картин минулого, письмових знаків. Уся внутрішня «епопея», яка відбувається у свідомості суб'єкта переживань, дивними засобами строго відповідає віковим ланкам. Певний вік має певний розвиток свідомості та ментального сприйняття, що відповідає нативному часу розвитку героя, і при згадуванні себе у минулому нативність зберігається, що може після описування пройдешнього мати вже оцінку більш дорослої і зрілої людини з іншою ментальністю, але пам'ять про тогочасні реакції та думки слухняно відроджує певну вікову нативність у всій її цілісності [1–4].

Таким чином, внутрішній потік свідомості майже фотографічно відроджує не тільки візуальні культурні умови існування у минулому, але й так само цілісно відроджує певний нативний вік героя у повному збігу з тогочасною ментальністю, свідомістю, феноменами різнобічних переживань, що артикулюється у людському часовому вимірі.

Висновок. Ми зробили з нашого дослідження наступні висновки, які логічно і поступово виходять один з одного: 1) спочатку ми проінтерпретували поняття нативного, тобто природного, що органічно властиво людині та пов'язано з часом – це вікові зміни разом з відповідними ментальними змінами у сприйнятті себе самого та оточуючого світу; 2) далі ми вивели нативність на рівень побудови семи вікових станів як цілісної вікової структури людини та узагальнили її як антропологічно дану людині, як суто людський нативний час; 3) людський час не є виключно категорією свідомості, тому що охоплює людину у її цілісності (цілісну біологічно та ментально, духовно) та є природним, віковим, нативним часом, який у свою чергу підпорядковується хроносу, хронологічному часу (хронос і нативний час мають однакові характеристики кількості, подовженості та поступовості); 4) цілісність людини у нативному часовому аспекті доповнюється поняттям контексту, (контекстність пов'язано з герменевтичним, інтерпретативним методом дослідження), тобто часу як культурно-соціальних умов, середовища перебування людини, в результаті ми підвищили значущість умов, середовища як складової людського часу; 5) ми з'ясували, що поняття досвіду безпосередньо відноситься до поняття людського нативного часу, навіть у деякому сенсі формує його та постає апостеріорною складовою, чим в межах нашого дослідження змінює метафізичне кантівське твердження про апіорність структури часу; ми відштовхнулись від кантівської концепції апіорного часу та завдяки змодельованій у тексті романів структурі подій та переживань, увели поняття людського досвіду до складу людського часу, що зробило нашу концепцію людського часу апостеріорною; 6) ми приходимо до ідеї, що власне природним суто людським часом, який даний цілісно, цілісної людині, є віковий нативний час, який виступає загальнолюдським часовим виміром, здатний формувати антропологічну часову парадигму; 7) у якості підтвердження вказаної ідеї ми звертаємося до героя Марселя семи романів М. Пруста як вікової моделі хронологічного, нативного часу, який охоплює сім вікових змін людини у часовому соціально-антропологічному вимірі життя героя з передчуттям часу еону, вічності як трансцендентального часу буття під час сьомого, старечого вікового стану; 8) нативний, віковий, хронологічний, контекстний, умовний, апостеріорний, досвідний, цілісний людський часовий вимір – це характеристики людського часу; 9) нам здається, що ми подолали проблему визначення суто людського часу серед різних часових форм (еон-вічність, хронос, нативність, вікові зміни, мить, минуле, теперішнє, майбутнє), у яку не було додано усі антропологічні складові, і тому вона залишалась невичерпною та актуальною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bergson H. Essais sur les données immédiates de la conscience. Paris : PUF, 2013. 340 p.
2. Bergson H. L'évolution créatrice. Paris : PUF, 2013. 696 p.
3. Bergson H. Time and Free Will: An Essay on the immediate Data of Consciousness. Milton Park : Taylor@Francis, 2014. 280 p.
4. Гусерль Е. Картезіанські медитації. Київ : Темпора, 2021. 304 с.
5. Деріда Ж. Письмо та відмінність. Київ : Основи, 2004. 602 с.
6. Кант І. Критика чистого розуму. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
7. Пруст М. У пошуках втраченого часу. Віднайдений час. Харків : Фоліо, 2013. 336 с.
8. Пруст М. У пошуках втраченого часу. На Сванновій стороні. Харків : Фоліо, 2024. 512 с.
9. Пруст М. У пошуках втраченого часу. У затінку дівчат у цвіті. Харків : Фоліо, 2024. 624 с.
10. Пруст М. У пошуках втраченого часу. Про Германтів здалеку і зблизька. Харків : Фоліо, 2024. 702 с.
11. Чуйкова О. Діахронія ретенційної свідомості та наратив «тексту про минуле» П. Рікера та М. Пруста «У пошуках втраченого часу». *Modern science: prospects, innovations and technologies: Scientific monograph*. Part 2. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. 444 p. P. 105–143. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-21>

REFERENCES

1. Bergson H. (2013) Essais sur les données immédiates de la conscience [An Essay on the immediate Data of Consciousness]. Paris : PUF, 340 p. [in French].
2. Bergson H. (2013) L'évolution créatrice [Creative Evolution]. Paris : PUF, 696 p. [in French].
3. Bergson H. (2014) Time and Free Will: An Essay on the immediate Data of Consciousness. Milton Park : Taylor@Francis, 280 p. [in English].
4. Gusserl E. (2021) Kartezianski meditacii [Cartesian reflections]. Kijiv : Tempora, 304 s. [in Ukrainian].
5. Derrida J. (2004) Pis'mo ta vidminnist' [Writing and distinction]. Kijiv : Osnovi, 602 s. [in Ukrainian].
6. Kant I. (2000) Kritika chistogo rozumu [Criticism of pure reason] Kijiv : Univers, 504 s. [in Ukrainian].
7. Prust M. (2013) U poshukah vtrachenogo chasu. Vidnaydeniy chas [In search of lost time. Found time]. Kharkiv : Folio, 336 s. [in Ukrainian].
8. Prust M. (2024) U poshukah vtrachenogo chasu. Na Svannoviy storoni [In search of lost time. On Swann's side]. Kharkiv : Folio, 512 s. [in Ukrainian].
9. Prust M. (2024) U poshukah vtrachenogo chasu. U zatinku divchat u cviti [In search of lost time. In the shade on girls in bloom]. Kharkiv : Folio, 624 s. [in Ukrainian].
10. Prust M. (2024) U poshukah vtrachenogo chasu. Pro Germant'iv zdaleku i zbliz'ka [In search of lost time. About Guermant from far and near]. Kharkiv : Folio, 702 s. [in Ukrainian].
11. Chuikova O. (2024) Diahronija retensciynoji svidomosti ta narativ «textu pro minule» P. Rikera ta M. Prusta «V poshukah vtrachenogo chasu» [Diachrony of retentive consciousness and the narrative of the «text about the past» by P. Ricker and M. Proust's «In search of lost time»]. *Modern science: prospects, innovations and technologies: Scientific monograph*. Part 2. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 444 s. S. 105–143. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-21> [in Latvian].

Chuikova Olena Volodymyrivna

Candidate of Philosophy sciences, associate professor PhD,
 associate professor PhD of higher education institution
 Odesa National Medical University
 2, Valikhovsky lane, 65000, Odesa, Ukraine
 orcid.org/0009-0002-5796-1112

NATIVE, CHRONOLOGICAL, A POSTERIORICAL COMPONENTS OF HUMAN TIME DIMENSION ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF M. PROUST

Relevance of the problem. The problem of defining purely human time among various time forms remains relevant, because the anthropological components have been considered partially. Human time is also interpreted as condition, environment, as the cultural, social and historical context of life, the experience of a particular person. In the above aspect, a reception arises between the modern era

of M. Proust's time and the contemporary post-postmodern cultural and social crisis, which makes our topic relevant in the historical and social temporal context of human life.

The purpose of article is to explore the complexity of anthropological time and invent a purely human temporal dimension, which we see in chronological, native, natural for humans, age-related time, for which we consider the most successful model to be the hero Marcel of M. Proust's seven novels, which reproduce the seven age-related states of man and are composed into a holistic temporal human structure.

Methods of research: hermeneutic, interpretation, phenomenological, onomastic, allusion, irony, provocation, deconstruction of postmodernism.

Results of research. We consider the hero Marcel from M. Proust's novels "In Search of Lost Time" as a model for analyzing the problem of human time. The above model clearly shows the significance of introducing purely human components of meaning related to the interpretation of time. The nativity of time, chronology, and seven age states created an ironic concept of age of Markelka, using the onomastic method. The basis is the chronological concept of time as linear, quantitative, sequential time, which correlates with native time in the specified properties. It is important to introduce and increase the significance of the concept of conditions, the cultural and social environment of a person, that is, the context that requires a hermeneutic research method. We then contradict Kant's a priori concept of human experience to shape human time, making human time, an a posteriori concept.

Conclusions. 1. Native time is interpreted and recognized as the natural age-related states of a person using the example of the hero Marcel in M/Proust's work as a chronological, natural, age-related model. 2. The importance of the concepts of conditions and environment as a component of human time has been increased. 3. They introduced an a posteriori component into the concept of human time, that is, human experience, which acts as an antithesis to Kant's a priori concept of time. 4. Human time is characterized as chronological, native, age-related, experiential, a posteriori, culturally and socially conditioned, contextual, and holistic.

Key words: native time, age of Markelka, human time, chronological, experience, a posteriori time.

Дата надходження статті: 31.07.2025

Дата прийняття статті: 04.09.2025

Опубліковано: 21.10.2025

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

UDC 101.1+1.119+316:34+165.12

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.2>**Bolshakova Olga Vitaliivna**

PhD in Philosophical Sciences, lecturer

deputy director Separate Structural Subdivision “Professional College of Measurements of State University of Intellectual Technologies and Communications”

13, Spirydonivska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0002-6415-9964**SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CHANGING LEGAL CONSCIOUSNESS OF CITIZENS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY**

Problem. *The current phase of Ukraine’s societal transformation, especially amidst martial law, compels modern scholarship to critically re-evaluate key legal concepts. Central to this is the phenomenon of legal consciousness, which shapes and evolves our understanding of legal processes and phenomena.*

Purpose. *This research aims to provide a socio-philosophical analysis of the transformation of legal consciousness in contemporary Ukrainian society. To achieve this, it sets out to: define “transformation of legal consciousness”; identify the specific characteristics of this transformation in modern Ukrainian society; delineate the unique features of this consciousness transformation within the current Ukrainian context.*

Methods. *The study employs a dialectical approach as its primary methodology, proving most effective for examining how citizens’ legal consciousness is transforming under the current conditions in Ukraine. This allows for a deeper understanding of the essence of legal consciousness, its nature, and the specifics of its evolution. It also integrates phenomenological and synergetic approaches, alongside formal-logical, analytical, synthetic, comparative, historical, logical, systemic, and structural-functional methods.*

Results. *The research reveals ambivalent trends in the transformation of legal consciousness in Ukraine: On one hand, there’s a growing societal demand for individual political and legal development, active engagement in civic life, and an increase in self-awareness. On the other hand, a hindering trend persists, manifesting as various forms of alienation – individuals feeling disconnected from the state, its institutions, political decision-making, and participation in societal legal and political life. The transformation of legal consciousness is an objective process, driven by changes in society’s environment and the fundamental ways legal subjects interact. This transformation involves an activation of legal consciousness’s functional role in society, where law-making becomes a primary tool. Ultimately, this process moves away from destructive legal tendencies in society, gradually fostering a positive legal consciousness with all its inherent attributes.*

Key words: *legal consciousness, legal culture, socio-philosophical analysis, transformation, transformation of legal consciousness.*

The introduction. The radical changes in legal existence and the current stage of transformation in Ukrainian society have significantly impacted the understanding of law, legality, and public order. They’ve also led to a re-evaluation of the understanding of human and civil rights, freedoms, and legitimate interests. The public’s ability to competently and consciously control the actions of government structures, play a key role in renewing all aspects of public life, and increasingly influence government decisions, demands a certain level of legal awareness and legal culture from both citizens and society as a whole.

Moreover, the current stage of Ukrainian societal transformation, occurring under martial law, presents contemporary legal scholarship with serious challenges. These challenges are tied

to the need to re-evaluate the content of many important legal concepts, including the phenomenon of legal consciousness. Legal consciousness is crucial because it facilitates the formation and development of ideas and knowledge about legal phenomena and processes. Therefore, the category of “legal consciousness” remains an important subject of philosophical and legal research. The problem of understanding the mechanisms of legal consciousness formation has become particularly acute in modern legal science due to the increasing instances of deformations in legal consciousness within Ukrainian society.

It's clear that the chosen topic's relevance stems from the significance of issues related to studying legal consciousness in society. This is because the formation of legal consciousness is closely intertwined with the ongoing transformation of Ukrainian society on democratic principles.

In the contemporary socio-political process, amid the changing public consciousness, legal consciousness proves susceptible to constant transformations. Currently, significant attention is paid to the study of legal consciousness transformation in scientific literature, which once again underscores the importance of examining this phenomenon. We can highlight the works of scholars such as O. V. Barabash, S. V. Bobrovnyk, O. O. Bandura, V. V. Holovchenko, O. H. Danylyan, O. A. Ivakin, Yu. Yu. Kalinovsky, V. S. Kovalsky, S. I. Maksymov, N. I. Nelypa, M. I. Nelypa, M. V. Pampura, O. V. Petryshyn, and other researchers.

However, the current state of scientific understanding of legal consciousness in contemporary Ukrainian society, as well as its overall level, doesn't meet today's demands. The crisis of societal legal consciousness directly impacts legal life, leading to the devaluation of law, a nihilistic attitude towards legal values, and a distrust of governmental capabilities.

The level of public trust in the national legal system still remains extremely low. When interacting with institutions like the police, courts, prosecution, or legal counsel, Ukrainian citizens lack confidence in a positive resolution of issues, especially regarding the fairness, justification, expediency, and legality of such decisions. Furthermore, there is a need for a comprehensive analysis of the theoretical aspects of consciousness transformation and the subsequent development of an author's definition of legal consciousness transformation.

The purpose of the study is a socio-philosophical examination of the transformation of legal consciousness in contemporary Ukrainian society. Based on this goal, the following tasks are set: first, to define the concept of “transformation of legal consciousness”; second, to identify specific features of consciousness transformation in contemporary Ukrainian society; third, to highlight the peculiarities of consciousness transformation in contemporary Ukrainian society.

Method of research. The dialectical approach serves as the methodological foundation of this article, proving most effective for examining the transformation of citizens' legal consciousness amidst the contemporary development of the Ukrainian state. This method allows for a deep dive into the essence of “legal consciousness”, uncovering its nature and the specific features of its transformation at the current stage of state development. Dialectics is a universal methodology and a heuristic logic for understanding legal reality in general, and its specific processes in particular. The value of dialectics lies in the impossibility of forming a correct worldview and comprehending phenomena of legal reality without objective dialectics as a subject of worldview, and without subjective dialectics as a method for forming such a worldview.

Furthermore, given the dialectical underpinning of this research, simply stating the fact of legal consciousness transformation wouldn't suffice. By applying the concept of holism, legal consciousness was explored in its interconnectedness with broader transformational processes within the state. In its widest sense, holism posits a qualitative priority of the whole over its parts. The ontological principle of holism emphasizes that the whole is always something more than the sum of its parts. However, within the context of our research, we were interested in applying the holistic principle in epistemology: the understanding of the whole should precede the understanding of its parts. The meaning of the holistic paradigm is most clearly conveyed when contrasted with traditional analytical logic. Traditional thinking, both scientific and in decision-making, relies on an analytical approach where a more complex system is divided into subsystems and elements. According to the holistic concept,

it is necessary not to divide the system into components, but to perceive it in all its diversity and complexity. Additionally, the study utilized phenomenological and synergetic approaches, along with the formal-logical method, analysis and synthesis, the comparative method, historical and logical methods, and systemic and structural-functional methods.

Results and discussion. Legal consciousness, as a legal category in the transitional stage of the state's modern development, demands increased attention from representatives of contemporary legal doctrine. Furthermore, the search for rationality in developing a unified opinion regarding the concept of legal consciousness and substantiating the definition of "transformation of legal consciousness" requires a systemic view of their essence and content.

It's believed that legal consciousness is prone to constant transformations. It depends on changes in social relations and on the tasks and goals of the state at each stage of its development. However, it's worth noting that the transformations inherent in legal consciousness don't always contribute to the development of social relations and the state as a whole in a singular direction.

It's well-known that legal consciousness (or legal awareness) is a specific form of consciousness. It's a system reflecting legal reality through people's views, theories, concepts, feelings, and ideas about law, its place, and its role in ensuring individual freedom and other universal human values. Modern research increasingly emphasizes the integrative nature of legal consciousness, encompassing philosophical, psychological, and social aspects. The understanding of legal consciousness has evolved from ancient philosophical concepts to contemporary sociocultural interpretations, influenced by historical, political, and social changes. It's clear there's a pluralism of interpretations regarding the definition of "legal consciousness". Researchers offer diverse approaches that reflect different facets of this phenomenon. Understanding legal consciousness is closely tied to its historical, cultural, and social context.

Various approaches to understanding legal consciousness can be found in contemporary philosophical and legal literature. For instance, S.V. Bobrovnyk defines legal consciousness as "a system of ideas, notions, emotions, and feelings, the content of which is the legal subject's attitude towards legal reality, the legal past, and the desired state of legal regulation of social relations" [1, p. 441].

O. V. Petryshyn, in turn, provides the following definition: legal consciousness is a "set of ideas, theories, values, and ideals, emotions, feelings, and legal attitudes through which legal reality is reflected, an attitude towards law and legal practice is formed, a value orientation regarding legal behavior, and a vision of the prospects and directions of legal system development are shaped" [2, p. 256–257].

E. R. Seiitablaiev concludes that legal consciousness is "a special part of human consciousness that is directly interconnected with its other components and through which the understanding, explanation, justification, and evaluation of legal phenomena and processes are carried out, taking into account the system of dominant legal ideas, theories, concepts, views, beliefs, feelings, moods, etc., within certain time and space coordinates, which form the basis for the formation and implementation of the goals, forms, methods, and results of legally significant behavior or activity of individuals within society" [7].

According to M. V. Pampura, legal consciousness "is a set of ideas, concepts, and notions about law and legality, as well as the emotions and preferences of people associated with legal events" [3, p. 401].

He notes that the "psychological side of legal consciousness consists of widespread habits and feelings that reflect people's attitudes towards various legal phenomena: a sense of justice, a habit of equality and freedom, avoidance of arbitrary rule, lawlessness, and crimes, an attempt to restore legal consciousness, the activities of law enforcement agencies, and violated rights" [3, p. 401].

We see that most authors emphasize the subjective component of legal consciousness, as its primary bearer is an individual. This implies, first, the subject's awareness of legal ideas, values, attitudes, and so on, and second, their attitude towards the surrounding legal reality, which is formed and developed through these elements, along with relevant legal attitudes.

At the same time, we believe that legal consciousness is determined by social being: new social being gives rise to new legal consciousness. This means that the objective component of legal consciousness also defines it; it's a distinct mental phenomenon of a specific society or a significant part of it, reflecting its legal culture, which has historically formed and manifests at various levels of legal reality.

Therefore, legal consciousness not only reflects the surrounding legal reality, the behavioral and activity features of legal subjects, and the general state of legal development, but it also directly participates in regulating social relations. By understanding the content of legal values and attitudes, and by guiding their behavior and activities by them, legal subjects exert a relevant normative and regulatory influence on their own interests, will, desires, and motives, which then transform into legally significant behavior (either lawful or unlawful).

It's worth emphasizing that transformational processes have particularly affected the contradictions of legal consciousness, most often expressed in the discrepancy between the conservative nature of legal consciousness values and the dynamism of social changes. It should be noted that transformation implies a so-called transition from one state to a qualitatively different one; this path is accompanied by fundamentally new views and ideas that are gradually incorporated into the system of views.

The transformation of legal consciousness currently underway in Ukrainian society, particularly the change in the system of legal values – which are the main determinants of shifts in legal understanding and legal relations – is an integral part of the overall democratization process. This is because the transformation of a state's political and legal system largely depends on the state of the set of ideological, political, and other identities that are forming within society.

The concept of transformation of legal consciousness is multifaceted, with anticipated changes affecting both the system of ideas and views (the spiritual component) and the concepts, theories, and attitudes arising from legal reality. This means we can observe the dynamic behavior of those who hold legal consciousness, reflecting their attitude toward the law and exercising this through a regulatory function in legally significant situations. This clearly demonstrates the close interrelationship between legal consciousness and public consciousness, the internal organization of legal consciousness's nature, the connection between its components, the patterns of its development and creation, and its important social role, all of which become a key postulate of the concept of legal consciousness transformation.

The transformation of legal consciousness currently taking place in Ukrainian society, particularly the change in the system of legal values (which are the main determinants of changes in legal understanding and legal relations), is an integral part of the general process of democratization. After all, the transformation of the state's political and legal system largely depends on the state of the set of ideological, political, and other identities that form in society [1, p. 153].

It's worth noting that the concept of transformation of legal consciousness includes not only the understanding of this phenomenon as a process but also the influence on it of both former, established, and formed legal interpretations, concepts, views, theories, and opinions, as well as new ones characteristic of the current stage of state development. Given this, it is necessary to carefully approach its analysis and take into account not only the prerequisites for this transformation but also the factors influencing it, its development principles, and the specific features of its content.

It's a known fact that legal consciousness is one of the more conservative elements of the legal system. It struggles to shed established notions of legal reality. This conservatism of legal consciousness is a negative factor in its transformation during a state's transitional period.

Clearly, the transformation of legal consciousness directly influences the law-making process and the direction of its development. Even when there's no explicitly declared or officially approved legislative strategy, there's a certain direction to law-making activities – those aimed at changing, creating, abolishing, and supplementing legal norms. We believe this is possible due to societal development, which is shaped by socio-economic, political, and state-legal patterns.

It's important to note that socio-cultural transformation is currently underway in society. This impacts the transformation of legal consciousness in Ukrainian society. In this context, particular attention should be given to developing an individual's legal culture, overcoming legal nihilism, legal idealism, and legal demagoguery – phenomena that are present in Ukrainian society amid its transformation.

Moreover, contemporary society is going through a challenging period, marked by a re-evaluation of values and a devaluation of morality and law. The disconnect between individuals and higher spiritual values, replaced by rather questionable alternatives, leads to various forms of consciousness deformation, which in turn has serious negative consequences for the individual. Changing ideological

orientations, unpredictable social processes, and instability – all these are accompanied by a sharp stratification of Ukrainian society. These circumstances negatively impact legal consciousness, and consequently, legal behavior [1, p. 85].

In times of war, a new structure and new values of law are being formed. These are then translated into legislation through law-making activities, creating the fundamental conceptual foundations for achieving victory and restoring peace, preserving statehood, and the sovereignty of the Ukrainian people as universal democratic values, and enabling democratic development. Public interest and public good as values of law gain primacy through the redistribution of law's axiological potential, which, in the conditions of martial law, is a decisive prerequisite for ensuring all other values of law [2, p. 37]. The deformation of legal consciousness (in all its varieties) is determined and causally conditioned by negative processes in the social environment. It is always the result of the negative influence of economic, social, political, legal, ideological, ethical, and organizational factors [3, p. 29–30].

Thus, the state and level of legal consciousness in a transforming society are directly determined by how all functions of legal consciousness are performed and how they are coordinated with each other. It should be emphasized that legal consciousness is historical in nature; it is determined by the level of societal development itself and the influence of major contemporary transformational processes.

In today's post-industrial, information society, legal consciousness is only in its initial stages of formation. While it draws on traditions, its self-identifying definitions no longer strive for stable completeness. Instead, they are oriented toward continuous international dialogue and are open to the most radical transformations. Needs and acceptable boundaries change not just across generations, but through online communication. Social consensus forms quickly, and without having time to be validated by experience, the imperatives of consciousness can change repeatedly. The legal consciousness of the modern internet user reacts to changes even before positive legal norms are formulated. The daily strategy of legal consciousness outpaces scientific reflection. The freedom of one subject's self-consciousness intertwines with the freedom of another subject's self-consciousness in voluntary contractual norm-setting. Under the influence of contractual forms of law and local conventional definitions of equality, justice, and freedom, the role of official versions of social memory rapidly declines. At the same time, the temporal interval of historical memory, where the needs for social identification find their basis, increases. The source of such identificational metamorphoses is no longer solely a specifically interpreted national history. Constructing official national myth-making becomes increasingly difficult. The capabilities of the global network are directly realized both in the transformation of primary socialization and within the mechanism of variability of identification models.

The complaints of modern legal scholars and sociologists regarding "legal nihilism" and the calls of educators for fostering legal consciousness actually don't fully account for the dialectic of legal consciousness's own formation or the mechanisms of identity formation. In such a case, the issue isn't that consciousness holds a negative attitude towards law as such, but rather that existing legislation doesn't sufficiently and transparently rely on the obligatory attributes of law-justice, equality, and freedom. This means that legal intentions are not absent in identification itself, but rather the process of self-identification occurs in parallel and independently of values, lacking the feedback presented by positive legal norms. This suggests that socialization and education themselves are structured according to dogmatic schemes that don't correspond to the dynamic, critical, and reflective nature of consciousness in general, and legal consciousness in particular.

It's important to state that the transformational processes in citizens' legal consciousness under current conditions are driven by the following factors: war and the regime of martial law across the entire territory of the state; political, social, economic, and cultural instability within the state; reformative and revolutionary changes in Ukrainian society; the prevalence of imperative principles of legality over principles of justice, humaneness, and honesty, which is unacceptable in a rule-of-law state; ineffective educational policy in the state and low-quality educational processes; the development of the information society; the ongoing process of European integration in Ukrainian society.

Thus, we can identify these ambivalent tendencies in the transformation of legal consciousness in Ukraine: on one hand, there's a growing social need for the political and legal development

of the individual, for their active involvement in political and legal life, and for the growth of their self-awareness. On the other hand, there's also a hindering tendency, manifested in various forms of human alienation from the state, its institutions, from political decision-making, and from participation in the political and legal life of society.

Conclusions. Therefore, through the socio-philosophical analysis of the transformation of legal consciousness in Ukraine, we've come to the following conclusions: first, transformation is not merely a change; it's a qualitatively new stage in the life of the population, opening up new opportunities for social development. Specifically, the transformation of legal consciousness is a directed change in legal consciousness against the backdrop of objective conditions of modern realities. It's a process of objective changes in the legal system of society, affecting all legal phenomena, which is altered under the influence of a complex set of factors and tendencies, allowing us to confirm its transformations. In other words, the transformation of legal consciousness is an objective process occurring in society due to changes in the environment itself and the foundations of interaction between subjects of legal relations.

The transformation of legal consciousness implies the activation of legal consciousness's functional role in society, where law-making activity serves as the primary instrument of legal consciousness. The transformation of legal consciousness is occurring along the lines of moving away from destructive legal tendencies in society and the gradual formation of positive legal consciousness with all its attributes. The gradual development of legal culture during the transformation of legal consciousness will allow for overcoming the internally weak differentiation of the typological properties of legal consciousness in contemporary Ukrainian society.

BIBLIOGRAPHY

1. Загальна теорія права. Нормативний курс : підручник для студентів юристів /кол. авторів: за ред. С. В. Бобровник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 596 с.
2. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина ; [наук. ред.: Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський] ; Нац. акад. прав. Наук України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Вид. 2-ге, виправ. й перероб. Харків : Право. 2025. 576 с.
3. Пампура М. В. Правосвідомість в умовах трансформаційних процесів у незалежній Україні. Харків, 2018. 441 с. URL: <https://surl.li/wxxbkk> (дата звернення: 1.06.2025).
4. Пампура М. В. Основні тенденції трансформації суспільної свідомості в Україні. *Форум права*. 2019. № 1. С. 150–154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 2.06.2025).
5. Пархоменко Н. М. Трансформація ціннісних засад права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану. *Щорічник наукових праць «Правова держава»*. 2023. № 34. С. 37–47.
6. Пархоменко Н. М., Тимошенко В. І. Детермінанти та наслідки деформації індивідуальної правосвідомості за негативних умов сучасного світу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 81. Ч. 1. С. 81–87.
7. Сеїтаблаєв Е. Р. Поняття та ознаки правосвідомості. *International scientific journal "Grail of Science"*. 2024. № 38. URL: <https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/article/view/2235/2260> (дата звернення: 1.06.2025).
8. Тимошенко В. І. Деформована правосвідомість як передумова протиправної поведінки. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 27–32.

REFERENCES

1. Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs : pidruchnyk dlia studentiv yurystiv (2023) [General Theory of Law. Normative Course: Textbook for law students]. Collective of authors: edited by S.V. Bobrovnyk. 2nd ed. Kyiv: Yurinkom Inter. 596 p. [in Ukrainian].
2. Zahalna teoriia prava : pidruchnyk (2025) [General Theory of Law: textbook / edited by O. V. Petryshyn; [scientific editors: D. V. Lukianov, S. I. Maksymov, V. S. Smorodynskyi]; National Academy of Legal Sciences of Ukraine; Yaroslav Mudryi National Law University. 2nd ed., revised and corrected. Kharkiv : Pravo. 576 p. [in Ukrainian].
3. Pampura M. V. Pravosvidomist v umovakh transformatsiinykh protsesiv u nezalezhnii Ukraini [Legal consciousness in the conditions of transformation processes in independent Ukraine] / Maksym Valeriyovych Pampura. Kharkiv, 2018. 441 p. URL: <https://surl.li/wxxbkk> [in Ukrainian].

4. Pampura M. V. Osnovni tendentsii transformatsii suspilnoi svidomosti v Ukraini [Main tendencies of transformation of public consciousness in Ukraine]. *Forum Prava*. 2019. № 1. P. 150–154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index [in Ukrainian].
5. Parkhomenko N. M. Transformatsiia tsinnisnykh zasad prava ta pravotvorchoi diialnosti v umovakh voiennoho stanu [Transformation of value foundations of law and law-making activity in the conditions of martial law]. *Yearbook of Scientific Works "Legal State"*. 2023. № 34. P. 37–47 [in Ukrainian].
6. Parkhomenko N. M., Tymoshenko V. I. Determinanty ta naslidky deformatsii indyvidualnoi pravosvidomosti za nehatyvnykh umov suchasnoho svitu [Determinants and consequences of deformation of individual legal Consciousness under negative conditions of the modern world]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*. 2024 Series LAW. Issue 81. Part 1. P. 81–87 [in Ukrainian].
7. Seiitabliaiev E. R. Poniattia ta oznaky pravosvidomosti [Concept and features of legal consciousness]. *International scientific journal "Grail of Science"*. 2024. № 38. URL: <https://surl.li/mjudbw> [in Ukrainian].
8. Tymoshenko V. I. Deformovana pravosvidomist yak peredumova protypravnoi pove-dinky [Deformed legal consciousness as a prerequisite for unlawful behavior]. *Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University*. Series: Legal Sciences. 2020. Vol. 31 (70). № 4. P. 27–32 [in Ukrainian].

Большакова Ольга Віталіївна

кандидат філософських наук, викладач,
заступник директора

ВСП «Фаховий коледж вимірювань

Державного університету інтелектуальних технологій і зв'язку»

вул. Спирідонівська, 13, Одеса

orcid.org/0000-0002-6415-9964

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Актуальність проблеми. Сучасний етап трансформації українського суспільства, який відбувається в умовах дії воєнного стану, ставить перед сучасною наукою серйозні завдання, пов'язані з необхідністю переосмислення змісту значної кількості важливих правових понять, це стосується феномену правосвідомості, завдяки якій формуються та розвиваються уявлення і знання про правові явища і процеси.

Мета та завдання. Метою наукового дослідження є соціально-філософське осмислення трансформації правової свідомості в сучасному українському суспільстві. Виходячи з поставленої мети, перед стоять такі завдання: по-перше, визначити поняття «трансформація правосвідомості»; по-друге, надати специфічні ознаки трансформації свідомості в сучасному українському суспільстві; по-третє, виокремити особливості трансформації свідомості в сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження. Методологічною основою статті став діалектичний підхід, який найбільш ефективний для дослідження трансформації правової свідомості громадян за сучасних умов розвитку української держави. Діалектичний метод дозволяє проникнути в сутність феномену «правова свідомість», виявити природу, особливості трансформації правосвідомості на сучасному етапі розвитку держави. Використано також феноменологічний та синергетичний підходи, формально-логічний, метод аналізу та синтезу, порівняльний метод, історичний та логічний методи, системний та структурно-функціональний методи.

Результати дослідження. Таким чином, варто констатувати такі амбівалентні тенденції трансформації правової свідомості в Україні: з одного боку, існує соціальна потреба, яка зараз посилюється, в політичному та правовому розвитку особистості, в її активному залученні до політичного та правового життя, в зростанні її самосвідомості. З іншого боку, слід відзначити наявність також і гальмуючої тенденції, яка виявляється в різних формах відчуженості людини від держави, її інститутів, від прийняття політичних рішень, від участі у політичному та правовому житті суспільства. Трансформація правосвідомості є об'єктивним процесом, що відбувається в суспільстві через зміни самого середовища і основ взаємодії між суб'єктами

правових відносин; трансформація правосвідомості передбачає активізацію функціональної ролі правосвідомості в суспільстві, де правотворча діяльність являє собою основний інструмент правосвідомості. Трансформація правосвідомості відбувається по лінії відходу від деструктивних тенденцій правового характеру в суспільстві і поступового формування позитивної правосвідомості з усіма її атрибутами.

Ключові слова: *правова свідомість, правова культура, соціально-філософський аналіз, трансформація, трансформація правової свідомості.*

Дата надходження статті: 07.07.2025

Дата прийняття статті: 17.07.2025

Опубліковано: 21.10.2025

УДК 131.34(101)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.3>**Ганаба Світлана Олександрівна**доктор філософських наук, професор,
професор кафедри психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплінНаціональної академії Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького
вул. Шевченка, 26, 32305, Хмельницький, Україна
orcid.org/0000-0002-4373-7075

ЕТИКА СТОЇЦИЗМУ: «ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ» МАРКА АВРЕЛІЯ

Актуальність проблеми. Філософська спадщина має безліч ідей та практичних прикладів релевантних для формування морально-етичного захисту людини в умовах війни та суспільних катаклізмів. За приклад може слугувати філософська спадщина стоїцизму, яка допомагає людині віднайти смислові координати у сучасному світі.

Метою статті є аналіз етичних настанов Марка Аврелія у розвитку емоційної стійкості людини в умовах суспільних криз.

У роботі використано комплексний підхід. **Методи** соціально-філософського аналізу дозволили окреслити соціокультурний контекст епохи, герменевтичний підхід дозволив продемонструвати міркування філософа у контексті викликів сучасності, загальнонаукові методи сприяли показу етичних ідей стоїка у розвитку емоційної стійкості людини.

Результати дослідження. Марк Аврелій пропонує низку практичних інструментів, які допомагають сучасній людині віднайти сенси та ресурси у кризових ситуаціях сучасності. Мудрість як моральна чеснота є засадничою у етичних міркуваннях філософа. Вона пояснюється стоїком як засіб нейтралізації нерозумних душевних поривів та суперечливої людської природи. Філософ радить доброчесно поводитися з людьми, які розчаровують та приносять зло й прикроці. Він стверджує, що людина не може жити та розвиватися поза межами соціуму, а тому має дотримуватися певних етичних настанов. Здатність людини сконцентруватися довкола своїх дій та помислів відкриває перед нею великий простір свободи та творчості. Цей простір визначає її рівень автономії людини у практиках суспільного життя. Вона досягає душевного спокою за умови, що визнає межі власного контролю та впливу. Людина не здатна змінити багатьох обставин свого життя, але вона здатна виробити та контролювати своє ставлення до цих обставин. Емоційна стійкість має бути спрямована на пошук душевної рівноваги, терпимості до інших життєвих позицій. Розвивати людині її емоційну стійкість має підказувати її розумна душа (єдність раціонального та духовного). Релевантними у цьому процесі є відчуття відповідальності та взаємоповаги.

Ключові слова: етика, філософія стоїцизму, соціальна взаємодія, Марк Аврелій.

Актуальність теми. У часи воєнного лихоліття людина стрімко втрачає ті орієнтири та маркери, які раніше визначали сенс її буття та слугували опертям у сприйнятті й подоланні низки суспільних ризиків та небезпек. У розумінні проблем реальності вона дедалі менше спирається на зовнішні мінливі реалії життя, що повсякчас змінюють свої смислові конфігурації та набувають форми «вислизаючого буття». Метафоричне порівняння зі світом «плинної модерності» (З. Бауман) свідчить про складність та багатоаспектність світу, де будь який порух, незначна подія можуть зумовити кардинальні зміни усієї світобудови. У нестабільному й кризовому світі людині залишається сподіватися лише на себе, вибудовуючи «внутрішні опори», розвиваючи внутрішню стійкість та контроль над власними пристрастями та емоціями.

Зміна соціальних норм та цінностей, розрив чи нівелювання усталених соціальних відносин активізують потребу перегляду людиною своїх життєвих цілей та цінностей, пошуку нових сенсів в умовах невизначеності та абсурду. Вочевидь, суспільні кризи окреслюють перед нею

етичні дилеми, змушують її приймати складні рішення, які стосуються морального вибору, відповідальності перед собою та іншими. У річизні цих міркувань Є. Бистрицький звертає увагу на важливість вирішення етичних проблем за умов надзвичайних ситуацій війни. У своїй аргументації дослідник спирається на концепцію людини Дж. Агамбена. Засадничою ідеєю цієї концепції є міркування, що у надзвичайних умовах людини залишається «голою між світами спільнот», оскільки позбувається нормативного (правового та етичного) захисту. Отож, у правовому та етичному захисті людина шукає опору, щоб існувати у зрозумілих для себе координатах світобуття та не втратити міри своєї людяності [2, с. 20].

Війна має травмівний вплив на світорозуміння людини, що у підсумку зумовлює низку світоглядних, екзистенційних, соціальних, ментальних змін у її житті. Воєнні події змінюють сприйняття часу й простору, безпеки та життєвих сенсів, загострюють відчуття невизначеності та втрати, зумовлюють нівелювання світоглядних орієнтирів та етичних цінностей. Способом «олюднення» людини, спонукання її до переосмислення свого буття та пошуку життєвих орієнтирів та морально-етичних цінностей є філософія. Зауважимо, що у цій справі вона слугує «стартовим майданчиком», який дає людині поживу та орієнтири розвитку, оскільки виступає на кшталт «топографії людського універсалу», допомагаючи зорієнтуватися у власній реальності та отримати певний інтелектуальний інструментарій для вирішення різних життєвих проблем. Відповідаючи на виклики, філософські думки надають особливої налаштованості людині у вирішенні проблем, віддзеркалюючи її потреби та настрої.

Зазначимо, що філософська спадщина минулих епох має безліч ідей, аргументацій, життєвих досвідів та практичних прикладів релевантних для формування морально-етичного захисту людини в умовах війни та суспільних катаклізмів. За приклад може слугувати філософська спадщина стоїцизму. Ця філософська школа має на меті надати людині практичні поради у подоланні складних життєвих реалій. Їх рекомендації торкаються внутрішнього світу людини, її емоцій та переживань, розуміння своїх думок та емоційних станів. Якщо не можна змінити світ, то можна змінити своє відношення до нього. Переосмислення людиною своїх станів, думок зумовлює зміну уявлень людини про своє місце та призначення у світі.

Огляд літератури та останніх джерел. Філософська спадщина стоїцизму тематично розмаїта й презентована чималою кількістю різнопланових міждисциплінарних досліджень. Загалом, релевантним у наукових пошуках є акцентуація уваги дослідників на актуальності філософії стоїцизму в осмисленні проблем людини та пропозиції власного бачення їх вирішення в умовах суспільних криз та воєнного лихоліття. У сучасному інтелектуальному середовищі актуалізується інтерес до практик стоїцизму. Так, книги В. Селарса «Мистецтво жити: стоїки про природу і функцію філософії», К. Ірвіна «Путівник до доброго життя: античне мистецтво стоїчної радості», М. Пільюччі, Г. Лопеса «Посібник для нових стоїків. Як бути успішним у світі, який не під вашим контролем – 52 щотижневих уроки» та інші орієнтовані на можливості використання міркувань та настанов філософів-стоїків у вирішенні психологічних проблем людини тощо. Об'єднавчою ідеєю практичної площини стоїцизму є акцент на здатності людини бути щасливою та успішною у житті, жити у гармонії зі світом тощо.

Наступною особливістю сучасних досліджень філософії стоїцизму є прагнення розглянути спадщину мислителів з позицій морально-етичних проблем сьогодення. Так, С. Ганаба звертає увагу на проблеми само ідентифікації сучасної людини крізь призму етичних поглядів античних філософів. Її ідеї корелюються з міркуваннями А. Сидорака, який на основі аналізу християнських ідей та ідей стоїцизму демонструє розуміння принципу: «жити згідно природи». Його думки конкретизуються у поглядах М. Дяченка, який розглядає фундаментальні ідеї етики стоїцизму крізь призму раціоналізму та благодіяння. О. Стебельська демонструє евристичний потенціал практик стоїцизму у вирішенні проблем сучасного світу. Зауважимо, попри тематичну різноплановість досліджень філософії стоїцизму її актуальність та евристичний потенціал у вирішенні низки проблем міждисциплінарних соціокультурних досліджень не зменшується, оскільки вони пропонують дієві та універсальні поради у розумінні людської природи та здатності людини конструктивно вирішувати різні кризові ситуації соціального життя.

Метою статті є розгляд релевантності етичних ідей філософа-стоїка Марка Аврелія в розвитку емоційної стійкості людини в умовах війни та суспільних криз.

Методи дослідження. У роботі використано комплексний підхід. Методи соціально-філософського аналізу дозволили окреслити соціокультурний контекст епохи, герменевтичний підхід уможливив тлумачення міркувань філософа-стоїка у контексті викликів сучасності, використання загальнонаукових методів аналізу та синтезу сприяли показу релевантності етичних ідей стоїка у розвитку емоційної стійкості людини в умовах суспільних криз та негараздів.

Виклад основного матеріалу. Філософська школа стоїцизму виникла в античні часи. Її засновником вважають купця Зенона з Кітіону (сучасний Кіпр). Оскільки він не був афінянином, то не мав права орендувати цілий будинок і змушений був проводити свої бесіди під навісом від сонця з колонадою (портиком). З грецької назва цієї будівлі перекладалася як стоя, тому прихильників цієї школи почали називати стоїками. Особливістю світоглядних зацікавлень послідовників цієї школи була людина, її місце у суспільстві та цінності та моральні орієнтири побудови гармонійних суспільних відносин. Попри універсальність, філософія стоїків є практично орієнтованою на розуміння природи та особливостей психіки та поведінки людини. Її настанови є дієвими у формуванні культури турботи людини про себе. Ця турбота сприймається як «пошук унікальності та самобутності свого Я, здатності до саморозвитку та самореалізації» [3, с. 24]. Недарма дослідники минулих епох та сучасні віднаходять у стоїцизмі ідеї, які «здатні глибоко змінити життя – філософію, яка дає змогу проживати певні емоції, а не просто позбутися від них усіх» [7, с. 12].

Варто зазначити, що життєвою метою філософів-стоїків була евдемонія («благе життя»). Йдеться про життя, яке наповнене смыслом та щастям, де людина розумію та реалізує свою місію. Щастя людини не залежить від зовнішніх факторів, радше – це внутрішній стан людини. Тобто щасливим не можуть зробити людину ніякі успіхи, перемоги, якщо вона не має уміння бути щасливою. А що означає бути щасливою? Стоїки розмірковували над цією проблемою і визначали її рішення як здатність людини жити своїм життям, слідувати у діях своїм помислам, зосереджуватися на власних цілях, визначати пріоритети тощо. За твердженням стоїків, ці очевидні, на перший погляд, речі не просто реалізувати на практиці. Причиною є людське его, яке не сприяє тому, щоб людина без ілюзій та самообману подивилася реально на себе та своє життя. Формула щастя за стоїками, залишатися мудрими та незворушними перед лицем труднощів. Це видається за можливе за умови встановлення балансу між зовнішнім та внутрішнім. Релевантним у цьому пошуку є етичні норми, які й виступають маркерами у міркуваннях та поведінці людини.

Ключовими положеннями стоїцизму, на думку дослідників, є спроможність людини: жити згідно з природою, практика трьох дисциплін, дихотомія контролю [3, с. 24; 6 с. 13]. Основою всього сущого є здатність людини жити у злагоді з природою, керуватися природними законами світобудови та бути доброчинними. Як соціальне творіння людина перебуває у постійному взаємозв'язку з іншими людьми. Для неї є важливим уміння комунікувати та вибудовувати етичні відносини з іншими, світом та з собою. Вочевидь, етика з поміж інших частин – логіки та фізики була найпотужнішою у філософії стоїцизму, оскільки давала могутній заряд мужності та витримки людині, окреслювала стратегії її розвитку, життєві сенси та цілі.

Для стоїка жити у згоді з природою означало досягти гармонії внутрішнього та зовнішнього світу, бути у згоді з розумом й досягти чесноти мудрості. Як і чи важко цього досягти? Так, оскільки людина має пройти тернистий шлях боротьби з власними пристрастями, опанувати свої страхи та надмірні бажання. Усе це потребує мужності, системної праці, поміркованості. Тому стоїки у своїх міркуваннях спираються на чотири важливих чесноти: мудрість, справедливість, силу духу та поміркованість. Ці чесноти складають осереддя етичних настанов стоїків, оскільки є формами моральної мудрості та визначають мету життя як здатність жити у згоді з чеснотами [7, с. 13]. Не дивно, що у своїй праці «Наодинці з собою» стоїк Марк Аврелій виокремлює основне питання: як не дати пристрастям заволодіти розумом [1, с. 18].

Варто зазначити, що Марк Аврелій був імператором Римської імперії. В світову історію він увійшов як «філософ на троні», а його правління вважають одним із найбільш ефективних

у часи Римської імперії [4]. Складні питання державотворення йому допомагали вирішувати настанови стоїцизму. Окрім питань державного управління, йому довелося понад десять років командувати військами та захищати території своєї держави від вторгнення кочовиків. Навіть за умови відсутності часу він занотовував свої роздуми про людину, сенс життя, відносини у суспільстві тощо. Ці нотатки є своєрідними «філософськими медитаціями», які слугують настановами імператора, насамперед до себе. У наступні століття його міркування стануть своєрідним «бестселером» для багатьох людей, які цікавилися філософсько-етичною проблематикою [5, с. 43]. Здоровий глузд, життєва стійкість, вірність своїй справі та честі визначали його особистісні якості як імператора, так і як людини-громадянина Римської імперії. Філософ-стоїк наголошував на аксіологічних аспектах життя та діяльності людини, як то: доброчесності, добропорядності, здатності піклуватися про інших задля загального блага: «якщо робитимеш, що маєш робити, згідно з правим розумом – дбайливо, сміливо, зичливо – і не пристанеш на жоден сторонній зиск, а лиш на те, щоб твій геній зостався чистим – так, наче б ти мусив його віддати... от тоді проживеш добре; і ніхто тобі в цьому не спроможний завадити» [1, с. 47].

Мудрість як моральна чеснота є засадничою у етичних міркуваннях Марка Аврелія. Вона пояснюється філософом як засіб нейтралізації нерозумних душевних поривів та суперечливої людської природи. Завдяки цій чесноті можна «пізнати прекрасну природу добра і ганебну – зла, тому розумію природу заблудних» [1, с. 6]. Розум та мудрість захищають людину від будь-чого ганебного, але при цьому «не можна гніватися і ненавидіти тих, хто подібний до мене. Ми створені для спільної діяльності, як ноги і руки, повіки, верхня і нижня щелепи. Тому протидіяти один одному – означає суперечити природі» [1, с. 6]. Отож, сила мудрості полягає у здатності людину сприймати такою яка вона є, без засудження та намагання її виправити за своїм взірцем. Таке розуміння цієї чесноти корелюється зі здатністю приймати інших людей у їх інакшості. Марк Аврелій виокремлює чотири примхи розуму та радить як протидіяти їм. Їх потрібно постійно відстежувати і виявивши, одразу покласти їм край. Йдеться про невинуваті фантазії, про міркування, які не «йдуть від серця», про те, що суперечить інтересам суспільства, це те, що людина не зможе прийняти та пробачити [1, с. 98].

Зауважимо, що позиціонування Марка Аврелія як гуманіста у ставленні до інших людей, на думку М. Дяченка, перегукуються із заповідями Ісуса Христа, викладених у «Нагірній проповіді». Ці настанови, зауважує дослідник, «в певному сенсі стали шокуючими одкровеннями для людства: не злом відповідати на зло – правило, що глибоко закорінене в душі людини, – а любов'ю, сердечними почуттями, адже саме таким чином можна зменшити наявність зла в людському житті» [5 с.43]. Зла людина не «відає, що творить», тому вона заслуговує на розуміння та підтримку. «Люби рід людський», – закликає римський імператор Марк Аврелій [1, с. 58]. Філософ радить доброчесно поводитися з людьми, які розчаровують та приносять зло й прикрощі. Він переконаний, що «добррозичливість непереможна, коли щира – без кривої посмішки, без лицемірства» [1, с. 54].

Ця етична настанова є основою соціальних відносин. У своїх міркуваннях філософ-стоїк стверджує, що людина не може жити та розвиватися поза межами соціуму, а тому має дотримуватися певних етичних настанов. Як дотримуватися та розвивати етичні якості людині має підказувати її розумна душа (єдність раціонального та духовного), відчуття відповідальності та справедливості та спрямовуватися на взаємодопомогу та взаємоповагу. Розумній душі, пише Марк Аврелій, «притаманні і любов до ближніх, і істина, і скромність; вона нікого не ставить вище себе, тобто діє згідно із законом. Таким чином, немає жодної різниці між правовим розумом і розумом справедливості» [1, с. 101]. Насправді ідеал стоїка полягав у вихованні людини, яка є вільною від нездорових пристрастей та ірраціональних думок і, водночас є наповненою здоровими емоціями та природною чуйністю. Йдеться про такі емоції, як дружба, любов, взаємодопомога.

Яким чином, досягти у практиках життя цього ідеалу? Філософ радить: «коли хочеш потішити себе, думай про чесноти тих, хто живе з тобою» [1, с. 67]. Вочевидь, гуманне, толерантне ставлення до інших потребує від людини душевної роботи над собою та внутрішніх зусиль, розвитку самокритичності та самодисципліни. Складніше бути суддею для себе, а ніж для інших.

У таких випадках Марк Аврелій радить: «коли тебе обурих чиясь безсоромність, то відразу запитай себе: «Чи можливо, щоби у світі не було безсоромних людей?» Ні, неможливо. Не вимагай неможливого» [1, с. 37]. Якщо «ідеальних людей» не існує, то варто бути прихильником до кожної реальної людини, виявивши ознаки природної симпатії, розгледіти її чесноти та нівелювати недоліки. Вочевидь, це важка системна робота людини над собою, оскільки щиросердно любити людей може людина із великою розумною душею, де гармонійно переплетені інтелект та моральні чесноти. Марк Аврелій навчає не зупинятися у роботі над собою, бо якими б не були складними життєві ситуації вони з часом забудуться і людина у підсумку отримає цінним досвід та духовне зростання. Метафорично це можна змалюватися як практики вглядання людини у «соціальні дзеркала інших», де вона бачить не лише світ довкола, а й себе з поміж інших. Таке бачення не уніфікує погляд на себе, а навпаки, дозволяє виокремитися й побачити свою самотність та відчути індивідуальність. Уміння бути уважним та толерантним до думок інших, сприймати їх відмінність як цінність, дозволяє людині збагнути себе та світ як унікальну складну цілісність із множинністю проявів та варіантів розвитку.

Жити згідно з чеснотами для філософа-стоїка означало «жити згідно з природою людини», а саме враховувати свої бажання, дії та використовувати контроль над тим, що людина здатна контролювати. А що людина здатна контролювати? Насамперед, власні емоції, думки та бажання. Натомість, думки, емоції та дії інших людей нам не підвладні, тому, якщо вона корисні та необхідні, то людина зважає на них (але не критикує чи засуджує). За умови, що чужі думки для людини неприємні та не корисні, вона не зважає на них. «Від жодного з цих людей не можу зазнати шкоди, бо до мене нічия гидота не перекинеться... Тому протидіяти одне одному – неприродно, а обурюватися й сахатися – це ж і є протидія», – зауважує Марк Аврелій [1, с. 102]. Отож, з людьми, які розчаровують чи дратують необхідно поводитися доброзичливо. «Не їхні вчинки нам докучають..., а наше визнання. Усунь його, радить філософ-стоїк, ... той гнів відійде» [1, с. 48].

Здатність людини сконцентруватися довкола своїх дій та помислів відкриває перед нею великий простір свободи та творчості, який визначає й рівень автономії людини у практиках суспільного життя. Вона досягає спокою за умови, що визнає межі власного контролю та впливу. Людина не здатна змінити багатьох обставин свого життя, але вона здатна виробити та контролювати своє ставлення до цих обставин [8, с. 27]. Можливість людини контролювати власні внутрішні стани сприятиме її індивідуальному духовному зростанню. Загалом, філософія стоїцизму та етичне вчення Марка Аврелія має практичне значення, оскільки сприяє розвитку самовладання, умінню її контролювати емоції у складних життєвих ситуаціях, виокремлювати важливе й другорядне, визначати перспективи. Духовні виміри стоїків мають практичний вимір. Якщо людина знає як вчинити у тій чи іншій ситуації, але не використовує знань, то ці знання для неї не корисними.

Вочевидь, етика стоїцизму не пропонує універсальних варіантів та чітких алгоритмів вирішення різних проблем. Це радше загальні настанови, які підлягають осмисленню людиною й вибудовуванню певних міркувань та стратегій дій відповідно від ситуації, яка складається. Морально-етичне вчення Марка Аврелія пропонує низку практичних інструментів, які допомагають сучасній людині віднайти смислові координати у сучасному світі, визначити рівень продуктивності та релевантності відносин з іншими людьми та соціальними спільнотами, «глибоко усвідомити, що світ є єдиним та спільним простором співжиття та життєдіяльності, відчуття обов'язку та відповідальності за власні дії і слова знаходить активний відгук у сучасників» [9, с. 27]. Емоційна стійкість філософа-імператора Марка Аврелія спрямована на пошук душевної рівноваги, плекання мудрості, гуманості та терпимості до інших думок та життєвих позицій.

Висновки. Ключовими ідеями стоїцизму є визнання спроможності людини жити у злагоді з природою, керуватися природними законами світобудови та бути добродійними. Морально-етичне вчення Марка Аврелія пропонує низку практичних інструментів, які допомагають сучасній людині віднайти смислові координати у сучасному світі, визначити рівень продуктивності

та релевантності відносин з іншими людьми та соціальними спільнотами. Як соціальне творіння людина перебуває у постійному взаємозв'язку з іншими людьми. Емоційна стійкість філософа спрямована на пошук душевної рівноваги, плекання мудрості, гуманності та терпимості до інших життєвих позицій. Мудрість як моральна чеснота є засадничою у етичних міркуваннях Марка Аврелія. Вона пояснюється філософом як засіб нейтралізації нерозумних душевних поривів та суперечливої людської природи. Завдяки цій чесноті можна «пізнати природу добра і зла та зосередитися на тому, що людина здатна контролювати.

Перспективою подальших наукових розвідок може бути дослідження проблеми соціально-етичного контексту філософії стоїцизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврелій М. Наодинці з собою / пер з грец. Р. Паранько. Львів : Вид-во «Апріорі», 2018. 184 с.
2. Бистрицький Є. Війна, політика і онтологія культури. Круглий стіл часопису «Філософська думка». *Філософська думка*. 2023. № 3. С. 5–6, 11–24, 46–48.
3. Ганаба С. О. Самоідентифікація як умова розвитку розвитку особистості: досвід етики стоїків. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 2. С. 23–27.
4. Гутів Б. І., Олійник Ю. В. Політико-правові ідеї Марка Аврелія про права людини, як вагомий внесок в римську правову думку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 72. Ч. 1. С. 49–54.
5. Дяченко М. Марк Аврелій: розмисли про розумну душу. *Культура України*. 2018. Вип. 62. С. 42–51.
6. Массімо П., Лопес Г. Нові стоїки. 52 уроки для наповненого життя / пер. з англ. Д. Кушнір, Н. Яцюк. Київ : Лабораторія, 2022. 336 с.
7. Робертсон Д. Марк Аврелій. Імператор стоїк / пер. з англ. Р. Осадчук. Київ : Наш формат, 2025. 208 с.
8. Самоідентифікація особистості: філософський аналіз : монографія / Г. Ф. Хоружий, Л. О. Боровська, Ю. І. Кулагін, М. В. Ліпін ; за ред. Г. Ф. Хоружого. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 192 с.
9. Стебельська О. Практики стоїцизму й духовні орієнтири людини у сучасному світі. *Вісник Львівського університету*. Серія: Філософські науки. 2020. Вип. 25–26. С. 37–46.

REFERENCES

1. Avrelii, M. (2018). Naodyntsi z soboiu [Alone with oneself] / per z hrets. R. Paranko. Lviv : Vyd-vo «Apriori», 2018. 184 s. [in Ukrainian].
2. Bystrytskyi, Ye. (2023). Viina, polityka i ontolohiia kultury. Kruhlyi stil chasopysu “Filosofska dumka” [War, politics and ontology of culture. Round table of the journal «Philosophical thought»]. *Filosofska dumka [Philosophical thought]*. № 3. S. 5–6, 11–24, 46–48 [in Ukrainian].
3. Hanaba, S. O. (2022). Samoidentyfikatsiia yak umova rozvytku rozvytku osobystosti: dosvid etyky stoikov [Self-identification as a condition for the development of personality development: the experience of Stoic ethics]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii [Current problems of philosophy and sociology]*. № 2. S. 23–27 [in Ukrainian].
4. Hutiv, B. I. & Oliinyk, Yu. V. (2022). Polityko-pravovi idei Marka Avreliia pro prava liudyny, yak vahomyi vnesok v rymsku pravovu dumku [Political and legal ideas of Marcus Aurelius on human rights, as a significant contribution to Roman legal thought]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Seria: Pravo [Scientific bulletin of the Uzhhorod National University. Series. Law]. Vyp. 72. Ch. 1. S. 49–54 [in Ukrainian].
5. Diachenko, M. (2018). Mark Avrelii: rozmysly pro rozumnu dushu [Marcus Aurelius: reflections on the rational soul]. *Kultura Ukrainy [Culture of Ukraine]*. Vyp. 62. S. 42–51 [in Ukrainian].
6. Massimo, P., & Lopes, H. (2022). Novi stoiky. 52 uroky dla napovnenoho zhyttia [New Stoics. 52 lessons for a fulfilled life] / per. z anh. D. Kushnir, N. Yatsiuk. Kyiv : Laboratoriia. 336 s. [in Ukrainian].
7. Robertson, D. (2025). Mark Avrelii. Imperator stoik [Marcus Aurelius. Stoic Emperor] / per. z anh. R. Osadchuk. Kyiv : Nash format. 208 s. [in Ukrainian].
8. Samoidentyfikatsiia osobystosti: filosofskyi analiz : monohrafiia [Self-identification of the individual: philosophical analysis: monograph] / H. F. Khoruzhyi, L. O. Borovska, Yu. I. Kulagin, M. V. Lipin ; za red. H. F. Khoruzhoho. Kyiv : Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, 2018. 192 s. [in Ukrainian].

9. Stebelska, O. (2020). Praktyky stoitsyzmu y dukhovni oriiientyry liudyny u suchasnomu sviti [Stoicism Practices and Spiritual Orientations of Man in the Modern World]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Filozofski nauky* [Bulletin of Lviv University. Series «Philosophical Sciences»]. Vypusk 25–26. S. 37–46 [in Ukrainian].

Hanaba Svitlana Oleksandrivna
Dr. Habil. in Philosophy, Professor,
Professor at the Pedagogics and social-economic
disciplines department
National Academy of the State Border Guard
Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi
26, Shevchenko str., 32305, Khmelnytskyi, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4373-7075

ETHICS OF STOICISM: “EMOTIONAL STABILITY” BY MARCUS AURELIUS

Relevance of the problem. *The philosophical heritage has many ideas and practical examples relevant for the formation of moral and ethical protection of a person in conditions of war and social cataclysms. An example can be the philosophical heritage of Stoicism, which helps a person find semantic coordinates in the modern world.*

The purpose of the article is to analyze the ethical guidelines of Marcus Aurelius in the development of human emotional stability in conditions of social crises.

The work uses a comprehensive approach. **Methods** of socio-philosophical analysis allowed us to outline the socio-cultural context of the era, the hermeneutic approach allowed us to demonstrate the philosopher's reasoning in the context of the challenges of modernity, general scientific methods contributed to the demonstration of the Stoic's ethical ideas in the development of human emotional stability.

Research results. *Marcus Aurelius offers a number of practical tools that help a modern person find meaning and resources in the crisis situations of modernity. Wisdom as a moral virtue is fundamental in the philosopher's ethical reasoning. It is explained by the Stoic as a means of neutralizing unreasonable emotional impulses and contradictory human nature. The philosopher advises to behave virtuously with people who disappoint and bring evil and sorrow. He argues that a person cannot live and develop outside the boundaries of society, and therefore must adhere to certain ethical guidelines. A person's ability to concentrate on his actions and thoughts opens up a large space of freedom and creativity for him. This space also determines the level of autonomy of a person in the practices of social life. He achieves peace of mind provided that he recognizes the limits of his own control and influence. A person is not able to change many circumstances of his life, but he is able to develop and control his attitude towards these circumstances. Emotional stability should be aimed at finding mental balance, tolerance for other life positions. A person should be prompted to develop his emotional stability by his rational soul (the unity of the rational and the spiritual). Relevant in this process are a sense of responsibility and mutual respect.*

Key words: *ethics, Stoic philosophy, social interaction, Marcus Aurelius.*

Дата надходження статті: 30.07.2025

Дата прийняття статті: 03.09.2025

Опубліковано: 21.10.2025

УДК 140.8

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.4>**Кадієвська Ірина Аркадіївна**

доктор філософських наук,
професор кафедри гуманітарних
та соціально-економічних дисциплін
Військової Академії (м. Одеса)
вул. Фонтанська дорога, 10, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-3134-8574

Остапчук Тарас Степанович

кандидат педагогічних наук, полковник,
начальник кафедри гуманітарних
та соціально-економічних дисциплін
Військової Академії (м. Одеса)
вул. Фонтанська дорога, 10, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-7461-5508

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХАРАКТЕРУ НА РІВЕНЬ СТРЕСОСТІЙКОСТІ

Актуальність проблеми. В контексті реалізації Нової Доктрини лідерства в Військовій освіті на перше місце виходить проблема підвищення рівня стресостійкості викладачів та курсантів. Сучасний офіцер ЗСУ має бути справжнім лідером із розвинутою стресостійкістю. Він має легко адаптуватись до ситуації невизначеності та постійних змін, вміти нейтралізувати конфлікти, зберігаючи гарну атмосферу у військовому колективі.

Мета статті полягає у соціально-філософському аналізі індивідуальних якостей характеру, здатних впливати на персональний розвиток стресостійкості.

Для реалізації означеної мети було використано такі методи, як: метод критичного аналізу наукової літератури з означеної проблематики, діалектичний, індуктивний, дедуктивний, а також метод системного аналізу.

Результати дослідження. Стресостійкість являє собою здатність особистості витримувати та успішно долати стресову напругу та адаптуватись в стресовій ситуації. Важливим компонентом стресостійкості виступає здатність особистості ефективно виконувати свої функції в умовах стресу. Принциповим фактором стресостійкості є здатність швидко адаптуватись та гнучко реагувати на стрес. Здатність професійно діяти в умовах постійного тиску, а також фізичного та емоційного напруження особового складу ЗСУ відрізняє військовиків із високими показниками стресостійкості.

Найбільш суттєво на розвиток стресостійкості в військовій діяльності впливають такі індивідуальні особливості особистості, як: темперамент, тип вищої нервової діяльності, емоційність (нейротизм), локус контролю, глибинні внутрішньоособистісні переконання, сенс життя, моральні цінності, самооцінка, впевненість у собі, а також рівень розвитку таких навичок управління стресом, як: усвідомленість, саморегуляція, позитивне мислення та соціальна підтримка.

Важливим фактором стресостійкості є позитивне мислення. Це передбачає проведення ефективної серйозної психологічної роботи в Військовій освіті. Недоцільно призначати на керівні посади в Армії людей із низькою самоповагою, самооцінкою, слабким самоконтролем, замкнених, відчужених, без інтересу до власної особистості та інших людей. Наявність таких особливостей у керівника може призвести до неадекватного, а іноді навіть злочинного і негуманного реагування у стресових умовах. Люди, схильні до гніву, ворожості, цинізму та драгівливості, є більш уразливими до впливу стресу, тоді як відкриті й доброзичливі особистості

з почуттям гумору, навпаки, демонструють більшу стійкість до будь-яких несподіванок служби та життя в цілому.

Ключові слова: стрес, стресостійкість, глибинні внутрішньоособистісні переконання, емоційність, темперамент, цінності, самооцінка.

Вступ. В контексті реалізації Нової Доктрини лідерства в Військовій освіті на перше місце виходить проблема підвищення рівня стресостійкості викладачів та курсантів. Сучасний офіцер ЗСУ має бути справжнім лідером із розвинутою стресостійкістю. Він має легко адаптуватись до ситуації невизначеності та постійних змін, вміти нейтралізувати конфлікти, зберігаючи гарну атмосферу у військовому колективі. Це воїн, який майже в будь-яких умовах має бути спроможним приймати самостійні та виважені рішення. Вміння витримувати серйозні психо-фізичні навантаження не впадаючи до паніки та демонструвати гарний приклад своїм підлеглим також вимагає досить високих показників стресостійкості, від яких без перебільшення залежить морально-психологічний стан особистості. Рівень стресостійкості особового складу ЗСУ залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких особливого значення набувають такі індивідуальні якості особистості, як: характер, темперамент, тип вищої нервової діяльності, емоційність (нейротизм), локус контролю, соціальна підтримка, глибинні внутрішньоособистісні переконання, моральні цінності, самооцінка, впевненість у собі та ін. Вплив індивідуальних якостей особистості може бути як позитивним, так і негативним.

Мета статті полягає у соціально-філософському аналізі індивідуальних якостей характеру, здатних впливати на персональний розвиток стресостійкості. Особлива увага в статті приділяється таким індивідуальним особливостям особистості, як: темперамент, тип вищої нервової діяльності, емоційність (нейротизм), локус контролю, соціальна підтримка, глибинні внутрішньоособистісні переконання, моральні цінності, самооцінка, впевненість у собі та рівень оптимізму.

Для реалізації означеної мети було використано такі методи, як: метод критичного аналізу наукової літератури з означеної проблематики, діалектичний, індуктивний, дедуктивний, а також метод системного аналізу.

Результати дослідження. В роботах А. Я. Боднар, Є. В. Кузнецова, Т. А. Ткачук Н. Г. Макаренко Л. Картенсен, В. І. Мозговий, О. Н. Полякова Н. М. Бамбурак Н. В. Родіна, основна увага приділяється проблемам управління стресом в надзвичайних умовах. Переконливо обґрунтовується позиція про те, що активізація внутрішнього потенціалу в контексті розвитку навичок саморегуляції та різноманітних копінг-стратегій є найбільш ефективним шляхом зниження рівню стресу та профілактики емоційного вигорання (СЕВ) М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, В. І. Розов запропонували власне бачення значення та ролі розвитку психологічних ресурсів в контексті підвищення стресостійкості у фахівців, професійна діяльність яких відбувалася в екстремальних умовах. На сьогодні існує багато наукових досліджень, присвячених вивченню впливу індивідуальних психологічних характеристик на реакцію стресу. Вони свідчать, що реакція особистості на стресори визначається не лише вродженими якостями, але й сукупністю властивостей і рис, які формуються в процесі соціалізації. Інтенсивність та швидкість реакції на певний стресор залежать від індивідуальних особливостей. Різні люди по-різному реагують на один і той самий стресор. Згідно з результатами досліджень, проведених М. А. Кленовою і Ю. С. Захаровою, найбільш схильні до стресу люди переважанням меланхолічного виду темпераменту, а також особистості з високим рівнем інтелекту. У першому випадку людина, маючи яскраво виражені емоційні риси, здатна надавати соціальну підтримку і демонструвати довіру, але водночас вона більш вразлива до ситуацій із високим стресовим фактором. У другому випадку люди, які вміють логічно оцінювати ситуацію і абстрагуватися від деталей, також стають заручниками стресогенних обставин. Найменше схильні до стресу люди, які мають високий рівень самоконтролю.

Разом із цим на сьогодні не достатньо вивченою є проблема розвитку стресостійкості особового складу ЗСУ в контексті реалізації Нової Доктрини лідерства в Військовій освіті. В сучасних умовах підступної російсько-української війни ЗСУ потребують якісного кадрового

забезпечення. Безумовно всі курсанти, які вирішили отримати військову освіту є важливими та цінними. Однак для того, аби результати навчання були найкращими, варто значно підвищити увагу до індивідуальних особливостей характеру, здатних позитивно чи негативно впливати на розвиток персональної стресостійкості. Сьогодні настав час відмовитись від деяких застарілих та формальних підходів до цієї проблеми. Гарно відомі численні психологічні тести та опитувальники, які застосовувались раніше, але, на жаль, в реаліях нашого сьогодення, вони себе не виправдовують. Для того, аби нова Доктрина Лідерства в військовій освіті була вдало реалізована ми маємо докорінно переосмислити та змінити звичні підходи до психологічної роботи з особовим складом. В цьому контексті варто значно підсилити увагу щодо аналізу та можливої подальшої корекції індивідуальних особливостей характеру всіх тих, хто приходить до закладів Військової освіти. При цьому підхід до кожного абітурієнта має бути максимально серйозним та індивідуалізованим. Справа в тому, що серед різноманітних індивідуальних особливостей є ті, які можна корегувати та змінювати, але існують й досить стабільні характеристики, які є неприйнятними в військовій діяльності.

Спираючись на багатий досвід Військової освіти в розвинених Західних країнах-партнерах, можна зробити певні узагальнюючі висновки. По-перше задля успішної реалізації Нової Доктрини Лідерства в Військовій освіті варто змінити деякі застарілі та не ефективні підходи до психологічної роботи із особовим складом; по-друге, варто приділяти більше уваги вивченню та подальшій роботі із індивідуальними якостями характеру в контексті підвищення стресостійкості. По-третє варто намагатись проводити цілий комплекс заходів, спрямованих на загальне підвищення стресостійкості. Одним із важливих напрямків цієї роботи є розвиток тих індивідуальних якостей характеру, які дозволять в подальшій службі досягати успіху та виконувати професійні завдання на вищому рівні.

Стресостійкість можна визначити як сукупність індивідуальних якостей особистості, що визначають стійкість до різних видів стресу. Стресостійкість містить у собі декілька провідних елементів. По-перше, це наявність змістових психологічних установок щодо безумовної цінності та значущості власної особистості. По-друге, це наявність сенсу життя та пов'язане із ним позитивне переживання важливості, цінності та значущості життя. По-третє, стресостійкість потребує самодостатності, незалежності та свободи. Можна також пригадати таку важливу складову стресостійкості, як проактивність. Це безпосередньо стосується здатності ставитись до змін не як до загрози, а як до можливостей розвитку. Разом із цим нині недостатньо вивченою є проблема позитивного та негативного впливу індивідуальних особливостей характеру на розвиток стресостійкості в Військовій освіті.

Стресостійкість містить у собі психологічну адаптивність до стресів, фрустраційну толерантність та резистентність. На думку багатьох дослідників, стресостійкість є невід'ємною складовою психологічної стійкості, яка у свою чергу проявляється під впливом різних стресорів. Таким чином стресостійкість виступає інтегральною властивістю особистості, яка забезпечує гармонійні взаємозв'язки між усіма компонентами психічної діяльності особистості. Стресостійкість також передбачає й емоційний контроль, спроможність переносити перевантаження та адекватно вирішувати завдання навіть в екстремальних ситуаціях. Для глибокого розуміння феномену стресостійкості варто приділити значну увагу здатності особистості долати емоційне збудження під час виконання професійних завдань.

Варто зазначити, що у порівнянні із більш спокійними людьми, особистість із більш високим рівнем емоційності об'єктивно більш часто перебуває у негативних станах драгівливості, жаху, журби, гніву, провини, відрази, тощо. Це вказує на більш високий рівень тривожності. Висока емоційність (нейротизм) за даними численних наукових досліджень характеризується зниженням стресостійкості, схильністю до іраціональних ідей, розвитком станів сорому та провини та звичкою до постійних самокорів. Підвищений рівень емоційності з одного боку є потужним фактором розвитку креативності. Це яскраво проявляється в різних видах художньої діяльності в мистецтві. Дослідження переконливо доводять, що геніальні митці подекуди відрізняються від решти надмірною

емоційністю, збудливістю та чутливістю до різноманітних подразників. Вони наче флюгер, який постійно реагує на будь-які, навіть незначні коливання повітря. Таким чином оригінальні творчі особистості проявляють підвищений рівень емпатії, тобто з легкістю зчитують та приймають на себе стани інших людей. В творчій діяльності такі риси характеру безумовно дають свої позитивні плоди, але у військовій діяльності надмірна емоційність на жаль може призводити до руйнівних наслідків. Знижений рівень стресостійкості на жаль призводить до неспроможності якісно виконувати свої професійні обов'язки. Підвищений рівень емоційності спричиняє появу надмірних стресових реакцій у відповідь на вплив навіть незначних стресорів, тому руйнівний вплив стресів на людей з надмірною емоційністю є досить вираженим. Тому важливо знати, розуміти та усвідомлювати, що висока емоційність пов'язана із підвищенням тривожності та інтенсивності індивідуальної стресової реакції.

Наукові дослідження встановлюють існування кореляції між рівнем стресостійкості та індивідуальними рисами характеру. Принципове значення безумовно має тип нервового реагування та темперамент. Індивідуальна реакція на вплив стрес-факторів значною мірою визначається вродженими властивостями нервової системи людини. Саме поняття типів вищої нервової діяльності увійшло до наукового обігу завдяки працям фізіолога І. Павлова, який на ранніх етапах своїх досліджень розглядав лише два провідні типи нервової системи: сильний та слабкий. Сильний тип в свою чергу включав врівноважений та не врівноважений, а також рухливий та інертний. На персональний рівень стресостійкості помітно впливає темперамент, який являє собою сукупність динамічних властивостей поведінки. У багатьох наукових дослідженнях темперамент являє собою вроджену біологічну основу, на якій будується цілісність людської особистості. Темперамент відображає загальну енергію, а також різноманітні динамічні аспекти людської поведінки. До них можна віднести такі, як: рухливість та ритмічність реакцій, а також емоційність. Темперамент можна охарактеризувати як певний енергетичний резерв особистості, що визначає швидкість процесів обміну. Незважаючи на те, що найчастіше у психологічних джерелах згадуються такі провідні чотири різновиди темпераменту. Як: сангвінік, флегматик, холерик та меланхолік, але насправді різновидів видів темпераменту є набагато більше. Однак, спираючись на звичну типологію можна у певній мірі прослідкувати загальні особливості впливу темпераменту на рівень персональної стресостійкості. Таким чином можна зазначити, що темперамент виступає енергетичним резервом особистості та визначає швидкість процесів обміну. Саме від темпераменту буде залежати, який саме спосіб обере особистість для реалізації своєї діяльності. Темперамент також визначає особливості уваги та стійкості переключення цієї уваги із одного об'єкта на інший. Науково доведено, що саме темперамент впливає на швидкість запам'ятовування та легкість пригадування інформації. Крім цього темперамент здебільшого визначає якість збереження інформації у довготривалій пам'яті.

На сьогоднішній день, спираючись на наукові дані, можна зазначити, що в цілому люди із сильним типом вищої нервової діяльності здатні значно легше переносити вплив стресових ситуацій та більш часто ефективно використовують різноманітні копінг-стратегії подолання стресу. Поряд із цим встановлено, що люди із слабким типом нервової системи більш схильні до уникнення або втечі від впливу різноманітних стрес-факторів шляхом перекладання відповідальності на інших, тощо. Найбільш бурхлива стенична реакція роздратування, гніву та несамовитості є притаманною холерикам. Вони схильні надмірно гостро реагувати на виникнення несподіваних перешкод на шляху до означеної мети. У сангвініків емоційний фон є більш врівноваженим, стабільним та спокійним. Їх емоції характеризуються середньою інтенсивністю та зазвичай вони тривають не дуже довго. Флегматики досить повільно входять до будь-якого емоційного стану. У стресовій ситуації вони краще за інших можуть впоратись із стандартизованими та стереотипними завданнями, адже вони довго зберігають спокій та врівноважений емоційний стан. Поряд із цим у флегматиків значні труднощі можуть виникати в умовах високої невизначеності, коли з'являється нагальна потреба у швидкому прийнятті рішень. Існують численні наукові підтвердження того, що найгірше стрес переносять саме меланхоліки. Цей вид темпераменту характеризується найнижчим рівнем стресостійкості в цілому. Це в першу чергу

пов'язано із тим, що саме меланхолікам притаманні стани страху, турботи та занепокоєння. Крім цього негативний емоційний стан меланхоліків може тривати доволі довго. Тому у стресових ситуаціях, які вимагають швидкого реагування та енергійних дій, меланхоліки скоріш за все будуть демонструвати пасивність. Персональний рівень стресостійкості також залежить від локусу контролю, який в свою чергу визначає, на скільки ефективно людина спроможна контролювати оточуючу реальність, а також конструктивно впливати на неї. Існують так звані дві провідні особистісні позиції щодо цього питання. В науковому дискурсі виділяються: екстернальний (внутрішній) та інтернальний (зовнішній) локус контролю. Тобто екстернали сприймають більшість подій, що відбуваються, як результат випадковості та впливу зовнішніх обставин. Інтернали ж, навпаки, вважають, що лише деякі події перебувають поза межами людського контролю та впливу.

Цікавим можна вважати той факт, що навіть катастрофічні події, з точки зору інтерналів, можуть бути усунені завдяки гарно організованому плану людських дій. Враховуючи вищезазначене можна стверджувати, що стресостійкість являє собою в першу чергу психологічну стійкість. Вона містить в собі цілу низку різноманітних факторів, таких як: рівень критичності та оптимізму, локус контролю, самооцінка та впевненість у собі, наявність внутрішніх конфліктів та бар'єрів, а також глибинні внутрішньоособистісні переконання чи змістові психологічні установки та моральні цінності. Так, критичність відображає рівень важливості для людини таких змін, як: стабільність, безпека, передбачуваність подій, тощо. В даному контексті хочеться особливо підкреслити, що оптимістично налаштовані особистості відрізняються більш високим рівнем стресостійкості. Цікаво пригадати наукову спадщину відомого Американського психіатра засновника когнітивної психотерапії Аарона Бека. Саме він вперше ввів поняття глибинні внутрішньоособистісні переконання. Дослідник виділив та обґрунтував три провідні групи дезадаптивних переконань, які здатні стрімко знижувати персональний рівень стресостійкості. До них науковець включив переконання: безпорадності, неприйняття та нікчемності. Тобто ключовими факторами зниження рівня персональної стресостійкості можуть виступати глибинні внутрішньоособистісні переконання пов'язані із тим, що наприклад людина вважає себе безпорадною, невмілою та невдалою. Крім цього на думку Аарона Бека та його доньки та послідовниці Джудіт Бек до стрімкого зниження стресостійкості призводять переконання, пов'язані із неприйняттям себе, інших людей, та оточуючого світу в цілому. Особливо зауважується на тому, що дисфункційні ослаблюючі переконання здатні викликати т. з. автоматичні повторювані думки невдоволення, самодокорів та безпорадності. Саме ці нав'язливі думки поступово перетворюються на звичні паттерни мислення та призводять до цілої низки психологічних проблем та ускладнень. Натомість різноманітні позитивні глибинні переконання здатні значно підвищувати рівень персональної стресостійкості. Це переконання та змістові психологічні установки пов'язані із впевненістю в собі, адекватним рівнем самооцінки, проактивною життєвою позицією та ін. Тобто оптимістично налаштована особистість впевнена в тому, що вона має достатньо ресурсів аби впоратись із будь-якими складними, в тому числі й стресовими ситуаціями. Така високоадаптивна особистість із симпатією та цікавістю ставиться до себе та інших, тобто приймає свої унікальні особливості та неповторні прояви інших людей. Оптимістично налаштована особистість є відкритою до спілкування та всього нового, вона постійно розвивається та самоудосконалюється. Така проактивна особистість любить життя та до різних подій ставиться не як до обмежуючих бар'єрів, а як до можливостей подальшого успіху.

Ключовими ресурсами оптимістично налаштованої особистості можна вважати: віру, надію, гумор, доброзичливість та інтерес. Що стосується самосвідомості, то вона перш за все передбачає розуміння власних думок, почуттів та реакцій. Самосвідомість передбачає досягнення власних меж терпимості до стресорів. Самосвідомість об'єднує властивості особистості, яка перебуває у стані постійної взаємодії із навколишнім світом.

Таким чином самосвідомість проявляє себе під час активної взаємодії із навколишнім середовищем, вона активно працює під час самоаналізу власного сприйняття думок, почуттів

та поведінки крізь призму впливу на інших людей. В цілому можна із переконливістю стверджувати, що самосвідомість виступає одним із ключових факторів стресостійкості.

Надзвичайно важливим фактором стресостійкості є позитивне мислення. Важливо розуміти, що майбутнє нашої країни та щастя кожного з нас залежить від нашого мислення. Це передбачає проведення ефективної серйозної психологічної роботи професійних психологів в ЗСУ. Недоцільно призначати на керівні посади в Армії людей із низькою самоповагою, самооцінкою, слабким самоконтролем, замкнених, відчужених, без інтересу до власної особистості та інших ризиків, що знижують стресостійкість. Наявність таких особливостей у керівника може призвести до неадекватного, а іноді навіть злочинного і негуманного реагування у стресових умовах. Люди, схильні до гніву, ворожості, цинізму та дратівливості, є більш уразливими до впливу стресу, тоді як відкриті й доброзичливі особистості з почуттям гумору, навпаки, демонструють більшу стійкість до несподіванок долі. Згідно з традицією, психологи приділяють значну увагу тому, як люди переживають стрес та реагують на стресори. Велика частина цього інтересу базується на загальному переконанні, що деякі люди більш вразливі та схильні до стресу, ніж інші. Таким чином, люди розподіляються в рамках певного континууму опору стресу. Одні люди більш схильні до стресу, тоді як інші рідко переживають напругу навіть у складних умовах. Людина є господарем свого життя! Попри те, що є речі та події, які трапляються незалежно від нашої волі та впливу, значною мірою наше щастя та доля залежать від наших думок, вчинків і дій. До групи об'єктивних причин належать ті стресори, які існують поза свідомістю людини, що перебуває у стані стресу, хоча вони можуть бути змінені за допомогою свідомого впливу. Рівень оцінки у себе комплексних проявів стресу буде тим вищою, чим гірше людина ставиться до себе, чим нижчий в неї рівень віри у свої сили, здібності, енергію, самостійність, чим нижча оцінка своїх можливостей, контролювати власне життя, тобто буде падати самоповага. Із зменшенням бажання очікувати позитивного чи негативного ставлення оточуючих, з падінням самоприйняття, саморозуміння та самоінтересу, тобто інтересу до власних думок і почуттів, готовності спілкуватися з собою «на рівних», впевненість у своїй цікавості для інших, буде збільшуватися індивідуальне стресове реагування.

Загалом до найважливіших ресурсів особистості можна віднести: знання та досвід, моральні імперативи, моделі конструктивної поведінки, ціннісні орієнтації, володіння навичками самовідновлення та саморегуляції тощо. Ці та багато інших ресурсів дають можливість людині бути більш адаптивною і стресостійкою, успішною та задоволеною своїм життям.

Об'єктивно існує ціла низка серйозних питань, які кожна людина має вирішувати самостійно. Наприклад: свідомий вибір позитивного мислення. Ким бути, оптимістом чи песимістом, вирішує сама людина. Це, звичайно ж, цілеспрямованість у боротьбі зі страхами та обмежувачими бар'єрами, негативними інформаційними підсвідомими програмами, подолання низької самооцінки тощо. Вплив внутрішніх факторів на фізичний та психічний стан людини дійсно величезний. Тому в будь-яких зовнішніх умовах завжди можна буде зустріти тих, хто не боїться брати на себе відповідальність і прагне всіма можливими способами протистояти руйнівному впливу стресорів. Таким чином, військову діяльність можна сміливо віднести до професій з підвищеною відповідальністю за безпеку та здоров'я людей. Вона потребує розвитку високого рівня адаптивності до стресів, мужності та витривалості у особового складу. Рівень персональної стресостійкості також помітно залежить від індивідуальної інтерпретації та розуміння людиною самої стресової події. Так відомий психіатр Віктор Франкл у своїх роботах стверджує, що «Людина може винести все що завгодно, якщо вона бачить у цьому сенс. Так насправді значення саме цього аспекту нашої проблеми важко переоцінити. Адже за усіма формальними показниками особистість може багато шансів проявити високий рівень стресостійкості, але, якщо в неї втрачений чи відсутній сенс (як провідна життєва мотивація), то навіть незначні стрес-фактори зможуть призвести в тупий кут. Тому унікальна таємниця людської психіки полягає в тому, що декларовані та глибинні внутрішньоособистісні переконання подекуди суттєво відрізняються. Тобто на рівні усвідомлених та соціально очікуваних декларацій особистість може мати низку

позитивних переконань, але на глибинному підсвідомому рівні можна буде віднайти їх протилежності. Так, наприклад, замість впевненості у собі – зневіра, замість симпатії до інших людей – відраза, замість прийняття оточуючої реальності – радикальне неприйняття, тощо. На рівень персональної стресостійкості також помітно впливає соціалізація. В зазначеному аспекті можна підкреслити, що той перший досвід, який людина отримує в дитинстві може відігравати найважливішу роль.

Висновки. Отже в результаті дослідження нами були зроблені наступні висновки. В контексті реалізації Нової Доктрини лідерства в Військовій освіті на перше місце виходить проблема підвищення рівня стресостійкості викладачів та курсантів. Сучасний офіцер ЗСУ має бути справжнім лідером із розвинутою стресостійкістю. Він має легко адаптуватись до ситуації невизначеності та постійних змін, вміти нейтралізувати конфлікти, зберігаючи гарну атмосферу у військовому колективі. Стресостійкість являє собою здатність особистості витримувати та успішно долати стресову напругу та адаптуватись в стресовій ситуації. Важливим компонентом стресостійкості виступає здатність особистості ефективно виконувати свої функції в умовах стресу. Принциповим фактором стресостійкості є здатність швидко адаптуватись та гнучко реагувати на стрес. Рівень стресостійкості особового складу ЗСУ залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів. На нашу думку, найбільш принципово на розвиток стресостійкості в військовій діяльності впливають такі індивідуальні особливості особистості, як: темперамент, тип вищої нервової діяльності, емоційність (нейротизм), локус контролю, глибинні внутрішньоособистісні переконання, сенс життя, моральні цінності, самооцінка, впевненість у собі, а також рівень розвитку таких навичок управління стресом, як: усвідомленість, саморегуляція, позитивне мислення та соціальна підтримка. Надзвичайно важливим фактором стресостійкості, на нашу думку, є позитивне мислення. Недоцільно призначати на керівні посади в Армії людей із низькою самоповагою, самооцінкою, слабким самоконтролем, замкнених, відчужених, без інтересу до власної особистості та інших людей.

У сучасних умовах підступної російсько-української війни ЗСУ потребують якісного кадрового забезпечення. Безумовно всі курсанти, які вирішили отримати військову освіту є важливими та цінними. Однак для того, щоб результати навчання були найкращими, варто значно підвищити увагу до індивідуальних особливостей характеру, здатних позитивно чи негативно впливати на розвиток персональної стресостійкості. Сьогодні настав час відмовитись від деяких застарілих та формальних підходів до цієї проблеми. Для того, аби нова Доктрина Лідерства в військовій освіті була вдало реалізована ми маємо докорінно переосмислити та змінити звичні підходи до психологічної роботи з особовим складом. Спираючись на багатий досвід Військової освіти в розвинених Західних країнах-партнерах, можна зробити певні узагальнюючі висновки. По-перше варто змінити деякі застарілі та не ефективні підходи до психологічної роботи із особовим складом; По-друге, варто приділяти більше уваги вивченню та подальшій роботі із індивідуальними якостями характеру в контексті підвищення стресостійкості. По-третє слід намагатись проводити цілий комплекс заходів, спрямованих на загальне підвищення стресостійкості. Одним із важливих напрямків цієї роботи є розвиток навичок саморегуляції управління стресом та тих індивідуальних якостей характеру, які дозволять в подальшій службі досягати успіху та виконувати професійні завдання на вищому рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Наугольник Л. Б. Психологія стресу : курс лекцій. Львів : Ліга-Прес, 2013. 130 с.
2. Валуйко О. М., Гошкодеря О. В. Управління професійним стресом керівників органів внутрішніх справ : навч. посібник. Київ : Видавничий дім «Скіф», КНТ, 2008. 106 с.
3. Гаврілець І. Г. Психофізіологія людини в екстремальних ситуаціях : навч. посібник. Київ : ЗАТ «Віпол», 2006. 188 с.
4. Criellard L., Nicolaou M., Sawyer A., Quax R., Stronks K. Understanding the impact of exposure to adverse socioeconomic conditions on chronic stress from a complexity science perspective. BMC Med (2021). 19 (1).

REFERENCES

1. Naugolnuk L. B. (2013). Psihologiya stresu [Psychology of stress]. Lviv : Liga-Pres, 130 p. [In Ukrainian].
2. Valuiko O. M., Goshkoder O. B. (2008). Upravlinna profesiinim stresom kerivnikiv organiv vnutrishnih sprav [Managing professional stress for heads of internal affairs bodies]. Kuiv : Skif, 106 p. [In Ukrainian].
3. Gavrilc I. G. (2006). Psihofiziologia ludunu v ekstremalnih situaciah [Human psychophysiology in extreme situations]. Kuiv : Vipol. 188 p. [In Ukrainian].
4. Criellard L., Nicolaou M., Sawayer A., Quax R., Stronks K. Understanding the impact of exposure to adverse socioeconomic conditions on chronic stress from a complexity science perspective. BMC Med (2021). 19 (1) [In English].

Kadievskia Irina Arkadiivna

Doctor of Philosophy, Professor
at the Department of Humanitarian
and Socio-Economic Disciplines
of the Military Academy (Odessa)
10, Fontans'ka Rd., Odessa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3134-8574

Ostapchuk Taras Stepanovych

Candidate of pedagogical sciences, colonel,
head of the humanitarian and socio-economic
department discipline
of the Military Academy (Odessa)
10, Fontans'ka Rd., Odessa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7461-5508

THE INFLUENCE OF INDIVIDUAL CHARACTER TRAITS ON THE LEVEL OF STRESS RESISTANCE

Relevance of the problem. *In the context of the implementation of the New Doctrine of Leadership in Military Education, the problem of increasing the level of stress resistance of teachers and cadets comes to the fore. A modern officer of the Armed Forces of Ukraine must be a true leader with developed stress resistance. He must easily adapt to a situation of uncertainty and constant changes, be able to neutralize conflicts, maintaining a good atmosphere in the military collective.*

The purpose of the article is a socio-philosophical analysis of individual character qualities that can influence the personal development of stress resistance.

To achieve this goal, the following methods were used: the method of critical analysis of scientific literature on the specified issues, dialectical, inductive, deductive, as well as the method of systems analysis.

Research results. Stress resistance is the ability of a person to withstand and successfully overcome stress and adapt in a stressful situation. An important component of stress resistance is the ability of an individual to effectively perform their functions under stress. The fundamental factor of stress resistance is the ability to quickly adapt and flexibly respond to stress. The ability to act professionally in conditions of constant pressure, as well as physical and emotional stress of the personnel of the Armed Forces of Ukraine distinguishes military personnel with high stress resistance indicators.

The development of stress resistance in military activities is most significantly influenced by such individual personality characteristics as: temperament, type of higher nervous activity, emotionality (neuroticism), locus of control, deep intrapersonal beliefs, meaning of life, moral values, self-esteem, self-confidence, as well as the level of development of such stress management skills as: awareness, self-regulation, positive thinking and social support.

An important factor of stress resistance is positive thinking. This involves conducting effective serious psychological work in Military Education. It is inappropriate to appoint to leadership positions in the Army people with low self-esteem, self-esteem, weak self-control, closed, alienated, without interest in their own personality and other people. The presence of such features in a leader can lead

to inadequate, and sometimes even criminal and inhumane reactions in stressful conditions. People prone to anger, hostility, cynicism and irritability are more vulnerable to the effects of stress, while open and friendly individuals with a sense of humor, on the contrary, demonstrate greater resistance to any surprises of service and life in general.

Key words: *stress, stress resistance, deep intrapersonal beliefs, emotionality, temperament, values, self-esteem.*

Дата надходження статті: 01.09.2025

Дата прийняття статті: 12.09.2025

Опубліковано: 21.10.2025

УДК 130.3+316.752+37.037
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.5>

Козленко Павло Юхимович
кандидат філософських наук,
Голова правління
Громадської організації «Одеський центр дослідження Голокосту»
вул. Садова, 10, Одеса, Україна
orcid.org/0009-0000-4660-852X

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ЦІННІСНИХ СМИСЛІВ: ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ГУМАНІСТИЧНОГО ПОГЛЯДУ НА СВІТ

Актуальність дослідження. Актуальність даної роботи обумовлена постійно зростаючим науковим, філософським, інтересом до ціннісної проблематики в умовах трансформації не тільки традиційних цінностей (статі, сім'ї, роду, і так далі), а й ціннісних систем як таких. Відбувається не тільки заміна одних цінностей на інші («переоцінка»), а й спроба знищення / нівелювання цінності як такої (через поступову відмову від самої здатності до оцінки). Саме тому ми розглядаємо значення ціннісних смислів. Сучасне суспільство наближається до такого стану, коли найбільш затребуваним може бути відсутність будь-яких цінностей взагалі, посправжньому ціннісно-байдужий стан. Основна причина, що призвела до виникнення подібної ситуації, на наш погляд, полягає в нехтуванні гуманізмом як напрямком і гуманністю як однією з основних якостей людини. Звідси виникає необхідність показати значення фундаментальної людської здатності до переживання, відповідальної за виникнення феномена цінності. Тому залучення гносеологічного аналізу з точки зору предметного змісту поняття цінності є важливою умовою подолання усталених онтологічних підходів у дослідженні цінності. Це, в свою чергу, гарантує раціональне (за змістом) пізнання істинної природи цінності, направляє до методу з'ясування відношення цінності до сенсу, і навпаки.

Метою дослідження є виявлення особливості трансформації ціннісно-сміслової сфери в залежності від її гуманістичної спрямованості. Об'єктом дослідження можемо виділити цінності і смисли в сучасній картині світу, а предметом – соціально-філософські особливості трансформації ціннісно-сміслової сфери в контексті впливу гуманістичної складової.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Основою дослідження є неklasичний філософський підхід, заснований на розрізненні (синхронізмі) двох здібностей людини – мислення і переживання – в самих актах мислення, і зокрема, в актах філософського пізнання. В якості основного пізнавального принципу використовується гносеологічний аналіз. По відношенню до класичних способів представлення ціннісних проблем застосовується метод теоретичного розбору і спростування з точки зору самої логіки формулювання цих проблем. В якості логіко-теоретичного зразка використовується метод дискурсивного аналізу. Також залучаються історико-філософський підхід, соціокультурний підхід і метод аналогії.

Результати дослідження. Поняття цінності відрізняється широтою застосування, світоглядною багатозначністю, претензією на статус фундаментального філософського поняття. Але воно відчуває тиск в сучасному суспільстві, що переживає трансформаційні процеси, з різних сторін, які вимагають переоцінку цінностей. Саме тому сьогодні особливо значущим нам видається систематичне осмислення поняття цінності. Смісловий склад категорії «цінності» залежить від смислових типів цього поняття, критеріїв їх здійсненості. Принципи філософії цінностей в сучасності продукуються гуманізмом як світоглядом, гуманністю як якістю людини, мораллю як соціальним інститутом, показником культури і цивілізованості.

Ключові слова: соціальна філософія, цінності, ціннісні орієнтації, смисли, суспільство, трансформація, соціокультурне, гуманізм, гуманність, мораль, людство, людяність, доброта.

Вступ. Ціннісно-смилова сфера закладається на глибинному рівні особистості, граючи одну з ключових ролей в онтологічній, гносеологічній і логічній сферах життєдіяльності людини. Однак у науковому співтоваристві немає єдності в розумінні багатьох аспектів цього конструкту.

Можемо зазначити неузгодженість в тлумаченні понять «цінність», «ціннісна орієнтація» і «сенс», а також їх часте з'єднання / перекликання з іншими дефініціями, що фігурують в категоріальному полі детермінації особистості (наприклад, потреба, мотивація, мотив, інтереси, уподобання, схильності, захоплення, бажання та інші). Крім того, в науці немає єдиної точки зору відносно розташування цінностей і смислів в структурі особистості, тобто, відчувається суперечливість в конкретизації того, між якими ланками виникнення і активного управління особистістю власною поведінкою відбувається активізація цінностей і смислів.

Ще одне протиріччя закладено в градуальній трансформації трактувань цінностей і смислів з плином часу, що, наприклад, переконливо продемонстрував широкомасштабний дослідницький проєкт під назвою «Всесвітній огляд цінностей» (англ. World Values Survey; скор. WVS), ініційований Р. Інглхартom. Реалізація цього проєкту змогла за 7 раундів з 1981 по 2022 рік [1] охопити масову вибірку більш ніж з 100 країн світу. Результати WVS, підтвердили той факт, що цінності (а разом з ними і смисли) змінюються передбачуваним чином з урахуванням відмінних рис сучасності. Так, на прикладі покоління людей, що народилися виключно в епоху Інтернету і вирости під його значним впливом, було продемонстровано, що тотальне проникнення мережових технологій в життя людини впливає на його ціннісно-орієнтаційну систему і приводить до трансформації минулих і вироблення все нових і нових цінностей і смислів. Природно, такі кардинальні перетворення істотно модифікують погляди на ціннісно-смилову сферу особистості.

Втім, часом зустрічаються і винятки. Наприклад, В. А. Брейтуейт і В. А. Скотт [2] пишуть про досягнуту в 1950–1960-х рр. узгодженість думок про віднесення цінності не тільки до характеристики предметів, а й до особистості, що затвердило жорстку різницю між матеріальним і ідеальним ціннісним світосприйняттям. Безумовно, цього явно недостатньо для викорінення численних розбіжностей навіть в рамках проблематики особистісних цінностей, не кажучи вже про смыслову площину.

Однак у науці є чимало фундаментальних теоретичних і емпіричних побудов, що стосуються ціннісно-смилової сфери.

Вони не втрачають з часом своєї актуальності, витримуючи свого роду перевірку на міцність. Спираючись на метод «аналізу через синтез» і принцип системності, ми хочемо у контекстальному полі соціальної філософії проаналізувати проблему ціннісних смислів та показати значущість її сучасного існування гуманістичному світосприйнятті людини.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження: виявити особливості трансформації ціннісно-смилової сфери в залежності від її гуманістичної спрямованості. Відповідно до мети були поставлені наступні завдання:

- 1) теоретично обґрунтувати зміст понять «цінності», «ціннісні орієнтації», «сенс», «гуманізм», «гуманність», «мораль»;
- 2) показати специфіку трансформації ціннісно-смилової сфери в сучасному бутті людини;
- 3) визначити соціально-філософські аспекти аналізу цінностей і смислів;
- 4) показати механізм взаємозв'язку цінностей і смислів і гуманістичного погляду на світ як базису сучасного Homo Moralis.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт дослідження – цінності і смисли в сучасній картині світу. Предмет дослідження: соціально-філософські особливості трансформації ціннісно-смилової сфери в контексті впливу гуманістичної складової.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Проблема цінності має недовгу історію в європейській культурі. Починаючи з античної філософії і біблійної традиції релігійного мислення, де вона була присутня в якості ідеалу і абсурду відповідно, включно до європейської філософії Нового часу, цінність не відрізнялася від сенсу та найчастіше мислилася в нерозривному зв'язку з категорією буття. Тому, незважаючи на те, що побічно її присутність може бути відзначено

у всій традиційній морально-етичної, естетичної ціннісної проблематики, проте, проблеми цінності як такої (як і визначення «цінність») не існувало. Проблема цінності як самостійна філософська проблема починає виявлятися тільки з початку XIX століття. А саме, з моменту, коли вона починає поступово відділятися від проблеми сенсу. Вже виникає уявлення про гносеологічному розрізненні цінності і сенсу з філософських позицій Д. Юма, І. Канта, В. Дільтея і Г. Ріккєрта. Сучасне розуміння проблеми сформовано під впливом Е. Дюркгейма, Г. Мюнстерберга, Е. Шпрангера, М. Рокіча та інших вчених. Соціокультурна складова виділяється завдяки роботам Ш. Шварца, К. Шатене. Слід зазначити великий внесок у вищезазначену проблему українських вчених Т. Антоненко [3], М. Бліхар [4], Є. Борінштейна [5], А. Очеретяний [6] та інші, які крім значення цінностей та смислів виділяють і гуманізм, який впливає на трансформацію ціннісних орієнтацій в сучасному суспільстві.

Основу дослідження становить неklasичний філософський підхід, заснований на розрізненні (синхронізмі) двох здібностей людини – мислення і переживання – в самих актах мислення, і зокрема, в актах філософського пізнання. Тому в якості основного пізнавального принципу тут використовується гносеологічний аналіз предметного змісту таких фундаментальних людських здібностей, як мислення і переживання. По відношенню до класичних способів представлення ціннісних проблем застосовується метод теоретичного розбору і спростування з точки зору самої логіки формулювання цих проблем. В якості логіко-теоретичного зразка використовується метод дискурсивного аналізу. На додаток до гносеологічного аналізу змістів цінності і сенсу, до вирішення основної мети роботи, залучаються історико-філософський підхід, соціокультурний підхід і метод аналогії.

Результати дослідження. При дослідженні заявленої проблеми ми дотримуємося позицій Ш. Шварца, який розуміє **цінності** як «керівні принципи [стандарт] в життя» і надзвичайно бажані (в тому числі уявні) явища внутрішньої і навколишньої реальності, а **ціннісні орієнтації** – як спрямованість особистості на реалізацію тих чи інших цінностей [7].

Ціннісні орієнтації направляють вектор цілепокладання згідно системі цінностей, що формується в ході онтогенезу та служить підставою для автономного усвідомлено-оціночного вибору дій суб'єкта або цілої групи з урахуванням наявних можливостей в конкретних умовах. При цьому самі цінності не обмежуються певними ситуаціями, відображаючи якість їх трансцендентності, тому що одна і та ж цінність може бути задіяна в різнопланових соціальних ролях: наприклад, цінність чесності може по-різному експлікуватися в школі, на роботі, в політиці, сім'ї, з друзями, сторонніми людьми... [7].

Ціннісні утворення амбівалентні, тобто їм притаманний двоїстий соціокультурний характер: вони, з одного боку, виробляються культурно-історично, оскільки включені в динаміку суспільних відносин, (2007), з іншого – індивідуально інтерналізуються в структуру особистості в якості обов'язкових елементів її життєвого досвіду, – і відбувається так звана ціннісна соціалізація. З цього випливає, що природа цінностей є суб'єктно-об'єктною.

Таким чином, підпорядкована система цінностей і ціннісних орієнтацій здатна відбиватися в перевагах окремих соціальних об'єднань (а не тільки в особистісному плані); інакше кажучи, цінності будь-якої спільності залежні від конститууючої її панівної спрямованості [8], що виражає інтеграційну (консолідує) функцію.

Отже, терміни «цінність» і «ціннісна орієнтація» мають чіткі визначення, тому їх потрібно відрізняти від іншого виду мотиваційних механізмів (наприклад, норм, переконань, ідеалів, вірувань, ідеологій та ін.); ціннісно-орієнтаційна сфера особистості формується в результаті ціннісної соціалізації, що діє за суб'єктно-об'єктним принципом відповідно до картини світу; вищі і нижчі за значимістю цінності, як правило, дуже слабо піддаються зміні в ціннісній ієрархії, на відміну серединних. Ціннісні орієнтації в цьому плані більш стабільні, оскільки в конкретній ситуації можуть бути задіяні різні цінності або одна і та ж цінність може втілюватися в різних контекстах; цінності впливають на поведінку в цілому, оскільки крізь наявну у людини сукупність цінностей попередньо пропускаються всі виникаючі потреби і мотиви.

На груповому рівні цінності будь-якого співтовариства: завжди згуртовують його членів; передаються «у спадок»; визначають ступінь розвитку і загальну траєкторію спільної діяльності, в ході якої також можуть вироблятися нові цінності.

Сенс як підстава, на якому покоїться буття, швидше недосяжний в плані мети, він частіше всього відкритий і полягає в процесі, тому І. Ялом розглядає сенс в перспективі всього життя [9]. Виходить, що людина представляє з себе «сенсозалежну» істоту, що володіє вродженою тягою до сенсу і приречена на її нескінченний пошук і набуття або винахід, переосмислення вже наявних, а також на стабілізацію (утримання / заощадження) і практичне виконання (тобто спробу задоволення) життєвих завдань в світі, що постійно трансформується. Тому сенс ми розуміємо як сутність чогось, що досягається розумом та має трансцендентний (людина-суспільство) та іманентний (внутрішня структура особистості) зміст.

Сенс та зміст існування людини приводять нас до розуміння значущості гуманізму, гуманності та моралі. Ми розділяємо точку зору, що **гуманізм** є принципом світогляду, заснованим «на переконанні, що людина є найвища суспільна цінність, на впевненості в здатності людини до необмеженого розвитку і самореалізації всіх її сутнісних сил, здібностей і талантів» [10, с. 213].

Але стосовно розвитку людства важливим є не тільки розуміння гуманізму а й гуманності як якості існування *Homo Moralis*. Ми розуміємо під **гуманністю** соціокультурну та етичну систему установок особистості по відношенню до людини, групи, живої істоти, яка обумовлена моральними нормами і цінностями, представлена в свідомості переживаннями людяності, доброзичливості, доброзвичайності та співчуття і реалізована в актах допомоги. Гуманність оснований на моралі. З нашої точки зору, **мораль** – це прийнята в суспільстві система норм, ідеалів, принципів, що регулює поведінку людей і виявляється в людяності як сутнісної характеристики людства.

У своїй основі **людяність** являє собою прояв співчуття, співчуття, співпереживання і доброзичливості по відношенню до живих істот, живий і неживий природі. Сутність людяності полягає в нашій здатності і бажанні допомогти, проявити доброту по відношенню до всього нас навколишнього на Землі. Звідси виділимо і проаналізуємо принципи першорядні людяності. *Співчуття* має на увазі щире турботу про страждання інших людей і прагнення полегшити їх. *Емпатія* є здатністю розуміти і розділяти почуття іншої людини. Вона дозволяє нам встановлювати більш глибокі контакти з людьми, визнаючи їх емоції і підтверджуючи їх переживання. *Повага до різноманітності*, що виявляється в мультикультуралізмі і толерантності. Людство процвітає завдяки повазі до відмінностей в культурі, переконаннях і походження є найважливішою умовою створення гармонійного світу. *Справедливість* як принцип, що проголошує пріоритети рівності прав, обов'язків і відповідальності. *Доброта* розуміється універсальною моральною етичною категорією, що ґрунтується на доброзичливості і трансцендентної прихильності.

Таким чином, втілення особистісних смислів, що складаються з цінностей, є смисложиттєва орієнтація, тоді як смисли життя особлива категорія особистісних смислів, що відображають практичну реалізацію індивідуально-глобального сенсу.

Смислова саморегуляція особистості виявляється в спільній діяльності з іншими людьми, що мають єдиний смислоутворюючий контекст і відображається в поведінці. Виходячи з цього, загальні смислові форми соціальних відносин теж трансформуються в людині.

Тобто, ціннісно-смисловий каркас спільноти наділяється для його членів імперативної значимістю; його перетворення (розширення, доповнення і оновлення) здійснюється в синтезі базису суспільства, культури і цивілізованості, в тому числі під соціальним впливом.

Отже, можна сказати, що з огляду на трансформаційні процеси, які постійно прискорюються, в суспільстві, відбувається динаміка зіткнення смислів, яка здатна трансформувати життєдіяльність особистості і соціокультурних груп, вплинувши на різноманітність цінностей, створюючи їх принципово новий варіант до смислового світу один одного. В такому випадку нові смисли продукуються з мозаїки класичних смислових частин в ході смислообміну індивідуальних смислових «продуктів», екзистенціально самовизначають членів будь-яких спільнот. «Сенс

можливий лише в комунікації», – пише А. Адлер [11, р. 13]. Звідси підвищення значення відкритої світу особистості. А значить, виникають нові соціальні світи як спільні продукти взаємодії соціокультурних смислів, що мають величезне значення для соціокультурної смислової обумовленості. Підкреслимо, що соціокультурне поле смислів є, в більшості своїй, універсальним (глобальним), тобто, невідконтрольним одній конкретній культурі.

Характеристика цінності з боку сенсу показує, що фактична готівковість цінності обмежує загальні метафізичні судження. Тому судження цінності необхідно відрізняти, з одного боку, від суджень оцінки, в яких виражає себе те чи інше конкретне ставлення оцінюючого суб'єкта («суб'єктивне» на противагу «об'єктивному»), а з іншого боку, від самої здатності до оцінки («цінності взагалі»), яка лежить в основі всіх суджень цінності.

Конкретні цінності, на відміну від цінності взагалі (тобто самої здатності до оцінки), є її предметом і завжди відносяться до конкретних речей так, що поряд з ними існують також і смисли даних речей.

Відмінність цінності від сенсу може бути показана методом прямої аналогії з тим, як співвідносяться між собою простір і час. Крім того, підтвердженням синхронізму цінності і сенсу є дослідне пізнання самого часу, в якому встановлюється кардинальна відмінність між «минулим» і «майбутнім» за різними способами їх осягнення: «минуле» є переважно те, з чим пов'язана цінність, «майбутнє», навпаки, передбачає сенс.

Ціннісне ставлення людини до світу, виступаючи орієнтиром його діяльності, являє собою світ «предметних» і «суб'єктивних» цінностей. Сущє і значущє, належне і бажане, норма і ідеал входять на різних рівнях в єдину структуру будь-якої цінності і проявляються відповідним чином в залежності від соціокультурної ситуації. Більш того, кожне історично конкретне суспільство має свій специфічний набір і ієрархію цінностей, які виступають в якості «інструменту» соціальної регуляції.

Соціальна філософія ціннісних смислів, ціннісні орієнтації як основа гуманістичного світу і світосприйняття визначають сучасну основу розвитку демократичного суспільства, ролі пізнання і механізм досягнення максимальних цілей людини і суспільства. Критерій оцінки і міра втілення цінності в житті визначається культурою і цивілізованістю людського буття і являє собою активну цілеспрямовану діяльність людини і результат цієї діяльності.

Висновки. Показано, що цінність у сучасному суспільстві – це власний предмет переживання, тоді як сенс – власний предмет мислення. Обґрунтовано, що розрізнення цінності і сенсу є необхідною умовою переходу до свідомості (як усвідомлення). Встановлено залежність пізнання, а також моральної свідомості від збігу або розбіжності цінності і сенсу. Визначено соціально-філософські аспекти аналізу ціннісних орієнтацій, які полягають у їх розташуванні на перетині мотиваційної сфери та світоглядних орієнтацій особистості, що визначає загальний вектор її розвитку. Механізм взаємозв'язку ціннісних орієнтацій і структури самосвідомості особистості виражається в їх діалектичній взаємозв'язку як у розвитку, так і у функціонуванні. Це відображається в процесах адаптації, соціалізації та індивідуалізації, які опосередковують адаптивну, регулюючу, цільову та інтегруючу роль ціннісних орієнтацій у розвитку самосвідомості та окремих її структурних компонентів. Ціннісно-сміслові характеристики суспільства залежать від його спрямованості на гуманістичну основу життєдіяльності. Без позначення значущості моральної складової людство не може здійснити перехід від Homo sapiens до Homo Moralis.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. World Values Survey site. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (date of request: 15.09.2025).
2. Braithwaite V. A., Scott W. A. Values. In Robinson J. P., Shaver P. R., Wrightsman L. S. (Eds.). Measures of personality and social psychological attitudes. Cambridge, Massachusetts : Academic Press, 2013. Pp. 661–753.

3. Антоненко Т. Ціннісно-смилова сфера особистості – фундаментальна основа її духовної безпеки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. № 3 (78). С. 25–34.
4. Бліхар М. П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету*. Серія «Соціологічна». Львів, 2011. Вип. 5. С. 116–125.
5. Борінштейн Є. Аксиологічний базис розвитку талановитої особистості в системі освіти у контексті національної ідентичності. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи : збірник наукових праць*. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2020. Вип. 1. С. 120–123.
6. Очеретяний А. В. Формування життєвих цінностей у студентів вищих навчальних закладів США та України : дис. докт. філософі: 011 «Освітні, педагогічні науки» / ДВНЗ «Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини». Умань, 2020. 317 с.
7. Schwartz S. H. An overview of the Schwartz theory of basic values. Online readings in Psychology and Culture. 2012. 2 (1). 1–20.
8. Perry R. B. General a eory of Value, its Meaning and basic Principles construed it terms of Interest. Cambridge : Harvard University Press, 2014.
9. Yalom I. D. When Nietzsche Wept. Publisher : Basic Books, 2019. 320 p.
10. Філософський словник соціальних термінів / під заг. ред. В. П. Андрущенко. Харків : «Корвін», 2002. 672 с.
11. Adler A. What Life Should Mean To You. Los Angeles : Business and Leadership Publishing, 2019. 280 p.

REFERENCES

1. World Values Survey site. (2025). Retrieved from: <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (date of request: 15.09.2025) [in English].
2. Braithwaite V. A., & Scott W. A. (2013). Values. In Robinson J. P., Shaver P. R., Wrightsman L. S. (Eds.). Measures of personality and social psychological attitudes (pp. 661–753). Cambridge, Massachusetts: Academic Press [in English].
3. Antonenko T. (2017). Tsinnisno-smyslova sfera osobystosti – fundamentalna osnova yii dukhovnoi bezpeky. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*. 2017. № 3 (78). S. 25–34 [in Ukrainian].
4. Blikhar M. P. (2011). Tsinnisni oriientatsii studentskoi molodi Ukrainy : sotsiolohichniy analiz problemy. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriiia “Sotsiolohichna”. Lviv, 2011. Vyp. 5. S. 116–125 [in Ukrainian].
5. Borinshtein Ye. (2020). Aksiolohichniy bazys rozvytku talanovytoi osobystosti v systemi osvity u konteksti natsionalnoi identychnosti. *Pedahohichni innovatsii: idei, realii, perspektyvy : zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. 2020. Vyp. 1. S. 120–123 [in Ukrainian].
6. Ocheretianyi A. V. (2020). Formuvannia zhyttievykh tsinnnostei u studentiv vyshchychkh navchalnykh zakladiv SShA ta Ukrainy : dys. dokt. filosofi: 011 “Osvitni, pedahohichni nauky” / DVNZ “Umanskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Pavla Tychyny”. Uman, 2020. 317 s. [in Ukrainian].
7. Schwartz S. H. (2012). An overview of the Schwartz theory of basic values. Online readings in Psychology and Culture, 2 (1), 1–20.
8. Perry R. B. (2014). General a eory of Value, its Meaning and basic Principles construed it terms of Interest. Cambridge : Harvard University Press.
9. Yalom I. D. (2019). When Nietzsche Wept. Publisher : Basic Books, 2019. 320 p.
10. Filosofskyi slovnyk sotsialnykh terminiv / pid zah. red. V. P. Andrushchenka. (2002). Kharkiv : “Korvin”, 2002. 672 s. [in Ukrainian].
11. Adler A. (2019). What Life Should Mean To You. Los Angeles : Business and Leadership Publishing, 280 p.

Kozlenko Pavlo Yukhimovych

Candidate of Philosophical Sciences,

Chairman of the Board

Public organization “Odessa holocaust Research Center”

10, Sadova str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0009-0000-4660-852X

SOCIAL PHILOSOPHY OF VALUE MEANINGS: THE PROBLEMATIC FIELD OF A HUMANISTIC VIEW OF THE WORLD

Relevance of the study. *The relevance of this work is due to the constantly growing scientific, philosophical, interest in value problems in the context of transformation of not only traditional values (gender, family, gender, etc.), but also value systems as such. There is not only a replacement of some values with others (“reassessment”), but also an attempt to destroy/level the value as such (through the gradual abandonment of the very ability to evaluate). That is why we consider the meaning of value meanings. Modern society is approaching a state where the most popular can be the absence of any values at all, a truly value-indifferent state. The main reason that led to the emergence of such a situation, in our opinion, is the neglect of humanism as a direction and humanity as one of the main qualities of a person. Hence, it becomes necessary to show the significance of the fundamental human ability to experience, which is responsible for the emergence of the phenomenon of value. Therefore, the involvement of epistemological analysis from the point of view of the subject content of the concept of value is an important condition for overcoming established ontological approaches in the study of value. This, in turn, guarantees a rational (in terms of content) knowledge of the true nature of value, directs to the method of clarifying the relationship of value to meaning, and vice versa.*

The aim of the study is to identify the features of transformation of the value-semantic sphere depending on its humanistic orientation. **The object of research** is values and meanings in the modern picture of the world, and **the subject** is socio – philosophical features of the transformation of the value-semantic sphere in the context of the influence of the humanistic component.

Theoretical and methodological foundations of the research. *The research is based on a non – classical philosophical approach based on the distinction (synchronization) of two human abilities – thinking and experience-in the acts of thinking themselves, and in particular; in the acts of philosophical cognition. Epistemological analysis is used as the main cognitive principle. In relation to the classical ways of presenting value problems, the method of theoretical analysis and refutation is used from the point of view of the logic of the formulation of these problems itself. The method of discursive analysis is used as a logical and theoretical model. The historical and philosophical approach, socio-cultural approach and the method of analogy are also used.*

Research results. *The concept of value is characterized by breadth of application, ideological ambiguity, and a claim to the status of a fundamental philosophical concept. But it feels pressure in today’s society, which is experiencing transformational processes, from different sides, which require a reassessment of values. That is why today a systematic understanding of the concept of value seems especially significant to us. The semantic composition of the category values depends on the semantic types of this concept, the criteria for their feasibility. The principles of the philosophy of values in our time are produced by humanism as a worldview, humanity as a human quality, morality as a social institution, an indicator of culture and civilization.*

Key words: *social philosophy, values, value orientations, meanings, society, transformation, sociocultural, humanism, humanity, morality, humanity, humanity, kindness*

Дата надходження статті: 15.07.2025

Дата прийняття статті: 01.08.2025

Опубліковано: 21.10.2025

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.6>**Лісеєнко Олена Василівна**

доктор соціологічних наук,
професор кафедри філософських і соціологічних
студій та соціокультурних практик
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0408-5203

Анісімов Олександр Олександрович

здобувач кафедри філософських і соціологічних
студій та соціокультурних практик
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

КОНЦЕПТ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Актуальність проблеми. *Поняття життєвого успіху все частіше розглядається не лише як наукова категорія, яке характеризує смисложиттєві орієнтації та досягнення особистості, а як багатогранний концепт, що віддзеркалює глибинні смисли людського буття, моральний вибір, взаємодію особистості з соціумом. В сучасних наукових дослідженнях посилюється інтерес до проблем соціального конструювання життєвого світу особистості, мотиваційних структур поведінки, життєвих стратегій, соціальних практик індивідів, моделей життєвого успіху.*

Метою статті є аналіз сутнісних та смислових характеристик концепту життєвий успіх у філософському дискурсі та її трансформацій у сучасному соціокультурному контексті.

Методи дослідження. *Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою, характеризується застосуванням методів індукції, дедукції, аналізу, а також використанням історико-філософського та аксіологічного підходів.*

Результати дослідження. *У сучасному філософському дискурсі життєвий успіх розглядається як цілісна характеристика людського буття, що відображає ступінь реалізації особистісного потенціалу, відповідність життя екзистенційним смислам, моральним цінностям і культурним очікуванням, а також досягнення внутрішньої гармонії та суб'єктивного відчуття змістовності власного існування. В історії розвитку філософської думки життєвий успіх ототожнювався з доброчесністю, гармонією, щастям, свободою, самореалізацією. У роботах сучасних філософів акцентується увага на складній взаємодії зовнішніх (соціальних, економічних, символічних) і внутрішніх (етичних, смислових, психологічних) чинників формування життєвого успіху. Зазначено, що життєвий успіх – це концепт, який об'єднує об'єктивні параметри (матеріальні досягнення, суспільне визнання) з суб'єктивними (задоволеність, самоповага, самореалізація). Водночас зростає інтерес до його внутрішнього, екзистенційного ядра – автентичності, гармонії з собою, вірності особистим цінностям, реалізації духовного потенціалу, вкоріненого в цінностях, смислах і свободі вибору, що особливо актуально у наш час коли індивід постійно знаходиться в точці біфуркації, де кожне наступне рішення може запустити новий розвиток подій в соціумі.*

Ключові слова: *успіх, життєвий успіх, культура, цінності, постмодерний філософський дискурс.*

Вступ. Поняття життєвого успіху все частіше розглядається не лише як наукова категорія, яке характеризує смисложиттєві орієнтації та досягнення особистості, а як багатогранний концепт, що віддзеркалює глибинні смисли людського буття, моральний вибір, взаємодію особистості з соціумом.

Філософське осмислення життєвого успіху відрізняється у різних культурах, епохах і наукових школах. Західна традиція часто пов'язує успіх із досягненням зовнішніх результатів – багатства, слави, влади, у той час як східна філософія акцентує увагу на внутрішній гармонії, моральному самовдосконаленні, самореалізації. Постмодерна доба переосмислює поняття успіху крізь призму самореалізації, креативності, автентичності, вірності особистим цінностям.

У сучасному суспільстві зміни відбуваються не тільки в ціннісно-нормативній системі суспільства, але і на рівні життєвого світу особистості. В останні десятиліття соціокультурні зміни радикально змінюють пріоритети особистості: у центр уваги стає індивід, який конструює свій життєвий простір, демонструє конкуренцію в професійній сфері, має власні досягнення та успіхи, оцінює свою позицію в суспільстві, порівнюючи себе з іншими, прагне до самореалізації.

В сучасній науковій літературі досить чітко простежується гуманістична спрямованість досліджень вчених, яка проявляється у прагненні осмислити соціальний світ у суб'єктивному вимірі сенсу життя, у співвідношенні з ціннісними орієнтаціями, ідеями, цілями і мотивами індивіда. Крім того, посилюється інтерес до проблем соціального конструювання життєвого світу особистості, мотиваційних структур поведінки, життєвих стратегій та соціальних практик індивідів. Існуючі зміни вимагають від індивіда адекватної реакції на кризові явища та побудови нових зразків життєдіяльності, а також моделей життєвого успіху.

Мета статті – є аналіз сутнісних та смислових характеристик концепту життєвий успіх у філософському дискурсі та її трансформацій у сучасному соціокультурному контексті.

Завдання дослідження:

1. Здійснити історико-філософський огляд концепту життєвого успіху.
2. Проаналізувати сутнісні та смислові характеристики концепту «життєвий успіх» як філософського поняття.
3. Визначити аксіологічні аспекти концепту «життєвий успіх» у постмодерному філософському дискурсі.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою, характеризується застосуванням методів індукції, дедукції, аналізу, а також використанням історико-філософського та аксіологічного підходів.

Результати дослідження. Поняття «успіх», «життєвий успіх» завжди знаходилося у фокусі уваги філософів у різні історичні епохи. І хоча сам термін «успіх» у філософських теоріях зустрічався не завжди, змістовно йому відповідали такі категорії, як благо, досконалість, щастя, доцільність, гармонія.

У античній філософії життєвий успіх ототожнювався з досягненням евдемонії – вищого блага, якого можна досягти шляхом добродесного життя. Успішною вважалась та особистість, яка досягла гармонії між внутрішніми чеснотами і зовнішніми умовами. Так, Аристотель вважав, що успішною є та людина, яка реалізує притаманний їй потенціал «відповідно до природи і розуму» [1, с. 143].

У стоїків (Зенон, Епіктет, Сенека) життєвий успіх полягав у досягненні автаркії – незалежності від зовнішніх обставин, здатності зберігати спокій, мужність і внутрішню свободу. Для них успіх – це життя у відповідності до розуму і природи.

У середньовічній філософії (Августин, Фома Аквінський) успішне життя ототожнювалося з духовним спасінням, підпорядкуванням Божій волі та моральному вдосконаленню. Тут акцент зміщується від земного до трансцендентного – життєвий успіх стає не метою земного буття, а наслідком благочестивого життя в перспективі вічності.

У Новий час відбувається секуляризація уявлень про успіх. Томас Гоббс і Джон Локк розглядали індивідуальний добробут і безпеку як цілі, що обґрунтовують політичну організацію суспільства. Успіх став тісно пов'язуватись із прагненням до особистої свободи.

У просвітництві під впливом ідей прогресу, раціоналізму та індивідуалізму життєвий успіх дедалі більше отожднюється із самореалізацією та суспільною корисністю. Іммануїл Кант наголошував, що справжня цінність життя полягає не в зовнішніх досягненнях, а в моральному законі всередині нас. Згідно з його «Критикою практичного розуму», життєвий успіх не може суперечити моральному обов'язку, навіть якщо він не принесе зовнішніх винагород [6, с. 218]. Філософські теорії Канта, Руссо, Фіхте підкреслювали значення самовдосконалення, автономії волі, освіти як способів досягнення успіху. Ці ідеї формували основи індивідуалістичної моделі успішності, яка довгий час домінувала у західній культурі.

Уявлення про життєвий успіх формуються у певному соціокультурному контексті та відображають домінантні смисли доби. У сучасному філософському дискурсі дослідники часто виокремлюють два ключові історичні типи таких уявлень – модерну та постмодерну парадигму успіху. Так, період модерну (XVII–XIX ст.) формував уявлення про успішну людину як раціонального індивіда, що через розум, зусилля і працю досягає соціального піднесення. Ця модель ґрунтується на протестантській етиці, яку аналізує в своїх працях М. Вебер, та зазначає, що економічна спроможність виступає ознакою Божої ласки, а праця – сенсом життя [3]. Успішна людина – це та, яка «зробила себе сама» завдяки самодисципліні, освіті, цілеспрямованості та соціальній мобільності.

У постмодерній парадигмі життєвий успіх піддається критичному перегляду. Постмодерн ставить під сумнів абсолютність раціональності, універсальність цілей життя, єдиний ієрархічний канон цінностей. У цій парадигмі життєвий успіх – це вже не об'єктивне досягнення, а суб'єктивно переживаний досвід, що набуває значення лише в межах особистої ідентичності. Успіх не має єдиного формату – він фрагментарний, множинний. Самореалізація, творчість, автентичність, психоемоційне здоров'я набувають більшого значення, ніж багатство чи соціальний статус. Так, Ж. Бодрійяр у своїй концепції симулякрів зазначає, що в культурі постмодерну успіх часто є лише образом, який імітує реальність, але не має справжнього наповнення [2].

З. Бауман у працях про «рідку модерність» підкреслює нестійкість і тимчасовість сучасних форм успішності. Постмодерна культура, як зауважує З. Бауман, створює рідку, фрагментовану модель успішності, де немає фіксованих критеріїв, а індивіду доводиться постійно змінювати образ себе, пристосовуватись до очікувань і трендів, грати різні соціальні ролі – від працівника до споживача, від лідера до «інфлюенсера» [8, с. 102]. Таким чином, успіх у сучасному суспільстві – це не стільки досягнення, скільки статус, який необхідно постійно підтверджувати, іноді навіть ціною психологічного виснаження.

У екзистенціальній філософії (Сартр, Камю, Ясперс) життєвий успіх розглядається як реалізація автентичного буття. У працях Еріха Фромма життєвий успіх пов'язаний з буттям, а не з володінням: справжній успіх – у здатності любити, творити, долати відчуження. У праці «Мати чи бути?» Ерік Фромм зазначає, що справжній успіх досягається не через володіння речами, а через реалізацію глибинних людських потенцій – любові, турботи, творчості [7, с. 99]. Людина, яка живе в режимі «бути», розкриває власну сутність і діє відповідно до цінностей – саме це і є, на думку Фромма, життєвим успіхом. Таким чином, філософська традиція XIX століття підводила до розуміння, що життєвий успіх – це не лише досягнення результату, а процес внутрішнього становлення особистості, гармонія із собою, іншими та світом. У сучасному філософському дискурсі поняття «життєвий успіх» не має єдиного усталеного визначення. Власне поняття «успіх» відображає результат (або процес) реалізації цілей, що мають екзистенційне, моральне чи соціальне значення для індивіда. На відміну від прикладного або буденного розуміння, де успіх часто редукується до зовнішніх ознак – фінансового добробуту, кар'єрного зростання, популярності – філософський підхід акцентує на внутрішніх критеріях, таких як відповідність життя особистісним цінностям; реалізація свого потенціалу; досягнення гармонії між «бути» і «робити»; визнання з боку значущого соціального оточення; усвідомлення смислу прожитого життя.

Як зазначається в працях сучасних філософів, успішність у сучасному суспільстві – це продукт нормативних уявлень про «ідеального суб'єкта», який повинен бути мобільним, гнучким, ефективним, конкурентоспроможним і завжди налаштованим на розвиток та зміну

векторів і маркерів соціуму. Ж. Бутлер вказує на те, що успіх визначається дискурсивно: він «означається» у мовних практиках влади і культури, що закріплюють певні форми життя як бажані, легітимні або нормативні [9]. Таким чином, те, що вважається життєвим успіхом, є наслідком певного культурного «маркування» досвіду, а не нейтральним відображенням об'єктивного досягнення.

Рутгер Брегман, аналізуючи домінуючі цінності в сучасному суспільстві, підкреслює, що західне суспільство створює ілюзію успішності, в якій ключову роль відіграє «меритократичний міф» – переконання, що успіх залежить виключно від зусиль і таланту індивіда. Насправді ж, наголошує Брегман, на життєвий успіх глибоко впливають соціальне походження, доступ до освіти, економічна нерівність і культурний капітал [10, с. 110].

Успіх як конструкт виконує регулятивну функцію в суспільстві, він дисциплінує індивідів, примушуючи їх упорядковувати своє життя відповідно до зовнішніх зразків. Особливо помітною ця тенденція є в культурі соціальних мереж, де формуються візуалізовані стандарти успішності – привабливість, добробут, подорожі, харизматичність. Але це, на нашу думку, може спричиняти ефект порівняння і, як наслідок, – тривожність, невпевненість у собі, фрустрацію, тобто інтерсуб'єктивне середовище може бути фактором формування індивіда як особистості та встановлення соціальних кордонів.

Зазначимо, що в українській філософській думці останніх років спостерігається розробка концепції «успіху як життєвої відповідальності». Так, Л. Бевзенко, Р. Ануфрієва, Н. Ануфрієва, проаналізували соціокультурні детермінанти моделі успіху в традиційному, модерновому й постмодерновому суспільстві, та зазначили, що прагнення до успіху, установка на його досягнення залишаються головним джерелом життєдіяльності особистості. Підвищення професійної компетентності впливає на досягнення особистістю життєвого успіху, при цьому під професійною компетентністю розуміються властиві особистості ініціативність, самостійність, звички, життєвий досвід, професіоналізм [5].

На думку Л. Гудзенко, успіх можна розглядати з двох позицій: з об'єктивної, що передбачає загальноприйнятну модель успіху в даному соціумі і суб'єктивної – на рівні відчуттів і індивідуальних презентаційних практик [4]. Це твердження, з точки зору дослідниці, розділяє життєвий успіх на дві складові, а саме на зовнішній та внутрішній успіх. В цілому, життєвий успіх особистості, враховуючи суб'єктивні уявлення про нього в суспільстві, вбачається в визнанні і схваленні соціумом особистісних досягнень і позитивних результатів діяльності окремої людини. Орієнтуючись на об'єктивну модель успіху, притаманну суспільству на даний час (професійний статус, економічний, культурний, соціальний, символічний капітал) людина формує індивідуальну досягницьку стратегію стосовно своїх актуальних і потенціальних досягнень які проявляються в суб'єктивному переживанні успішності. Важливо, що особистісним успіхом можна вважати також самооцінку себе як особистості, що досягла успіху, тобто самоідентифікацію особистості як успішної. Таким чином, особистість здатна будувати власну модель успіху та успіх у цьому контексті виступає як один із прикладів соціального конструювання життєвої реальності особистості.

У контексті повномасштабної війни змінюється саме ціннісне ядро успішності: акцент зміщується з матеріальних здобутків на такі характеристики, як гідність, стійкість, відповідальність, жертвовність. На наш погляд, українська модель життєвого успіху нині формується на основі екзистенціального вибору на користь свободи, національної самоповаги й солідарності.

Отже, сучасна філософська інтерпретація життєвого успіху має кілька змістових рівнів:

1. Онтологічний – успіх як форма буття, що відображає самореалізацію особистості в світі. Це буття людини, яке характеризується цілеспрямованим, наповненим сенсом життя.

2. Етичний – успіх не можливий без морального вибору. Особливо у філософії доби античності та Просвітництва успішною вважалась людина, яка жила доброчесно, не зраджуючи моральним принципам навіть заради вигоди.

3. Екзистенційний – успіх пов'язаний із самопізнанням, автентичністю, готовністю взяти на себе відповідальність за особисте життя. Успішне життя – це життя, яке людина вважає своїм, власноруч обраним і пережитим.

4. Соціокультурний – життєвий успіх завжди вкорінений у контекст певної культури, її цінностей і норм. Те, що в одній спільноті вважається успіхом, в іншій – може не мати значення.

Таким чином, життєвий успіх – концепт, який об'єднує об'єктивні параметри (матеріальні досягнення, суспільне визнання) з суб'єктивними (задоволеність, самоповага, самореалізація). Цей концепт неможливо повністю звести до зовнішніх критеріїв – навпаки, лише внутрішні, суб'єктивні чинники роблять життя успішним в онтологічному сенсі.

Висновки. У сучасному філософському дискурсі життєвий успіх розглядається як цілісна характеристика людського буття, що відображає ступінь реалізації особистісного потенціалу, відповідність життя екзистенційним смислам, моральним цінностям і культурним очікуванням, а також досягнення внутрішньої гармонії та суб'єктивного відчуття змістовності власного існування.

Історико-філософський аналіз свідчить про те, що у різні епохи життєвий успіх ототожнювався з доброчесністю, гармонією, щастям, свободою, самореалізацією. У роботах сучасних філософів акцентується увага на складній взаємодії зовнішніх (соціальних, економічних, символічних) і внутрішніх (етичних, смислових, психологічних) чинників формування життєвого успіху. Водночас зростає інтерес до його внутрішнього, екзистенційного ядра – автентичності, гармонії з собою, вірності особистим цінностям, реалізації духовного потенціалу, вкоріненого в цінностях, смислах і свободі вибору. Сучасні виклики в суспільстві тільки підкреслюють актуальність дослідження цієї проблеми, що вимагає більш глибокого осмислення та вивчення, а в подальшому можливо також розробку і впровадження методології концептуалізації життєвого успіху в онтологічному сенсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Нікомахова етика / пер. з давньогр. О. Кисленка. Київ : Основи, 2002. 320 с.
2. Бодріяр Жан. Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховхун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
3. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Основи, 1994. 261 с.
4. Гудзенко О. З. Об'єктивно-суб'єктивний ракурс дослідження концепту «життєвий успіх» / О. З. Гудзенко / *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2010. № 889.
5. Життєва компетентність особистості / під ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. Київ : Боглана, 2003. 321 с.
6. Кант І. Критика практичного розуму. Київ : Юніверс, 2000. 304 с.
7. Фромм Е. Мати чи бути? Київ : Український письменник, 2010. 222 с.
8. Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge : Polity Press, 2013.
9. Butler J. Notes Toward a Performative Theory of Assembly. Harvard University Press, 2015.
10. Bregman R. Utopia for Realists: How We Can Build the Ideal World. Bloomsbury Publishing, 2018.

REFERENCES

1. Aristotle (2002). *Nikomakhova etyka* [Nicomachean Ethics]. Kyiv : Osnovy [in Ukrainian].
2. Bodriyar, Zhan (2004). *Symulyakry i symulyatsiya* [Simulacra and Simulation]. Kyiv : Vyd-vo Solomiyi Pavlychko "Osnovy" [in Ukrainian].
3. Veber Maks (1994). *Protestants'ka etyka i dukh kapitalizmu* [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]. Kyiv : Osnovy [in Ukrainian].
4. Zhyttyeva kompetentnist' osobystosti (2003) [Life competence of an individual]. Kyiv : Bohlana [in Ukrainian].
5. Gudzenko O. Z. (2010). Objective-subjective perspective of the study of the concept of "life success" [Objective-subjective perspective of the study of the concept of "life success"]. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University*. No. 889 [in Ukrainian].
6. Kant, I. (2000). *Krytyka praktychnoho rozumu* [Critique of Practical Reason]. Kyiv : Yunivers [in Ukrainian].
7. Fromm, E. (2010). *Maty chy buty?* [To Have or To Be?]. Kyiv : Ukrayins'kyu pys'men-nyk [in Ukrainian].
8. Bauman, Z. (2013). *Liquid Modernity*. Cambridge : Polity Press [in English].
9. Butler, J. (2015). *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*. Cambridge, MA : Harvard University Press [in English].

10. Bregman, R. (2018). *Utopia for Realists: How We Can Build the Ideal World*. London : Bloomsbury Publishing [in English].

Liseienko Olena Vasylivna

Doctor of Sociology, Professor,
Professor at the Department of Philosophical
and Sociological Studies and Sociocultural Practices
The state institution “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”
26, Staroportofrankivska str., 65020, Odesa, Ukraine

Anisimov Oleksandr Oleksandrovych

PhD candidate at the Department of Philosophical
and Sociological Studies and Sociocultural Practices
The state institution “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”
26, Staroportofrankivska str., 65020, Odesa, Ukraine

THE CONCEPT OF LIFE SUCCESS IN PHILOSOPHICAL DISCOURSE

Relevance of the problem. *The concept of life success is increasingly being viewed not only as a scientific category that characterizes existential orientations and individual achievements, but also as a multifaceted construct reflecting the deep meanings of human existence, moral choices, and the individual's interaction with society. In contemporary academic research, there is growing interest in the issues of social construction of the individual's life-world, motivational structures of behavior, life strategies, social practices, and models of life success.*

The aim of the article *is to analyze the essential and semantic characteristics of the concept of life success in philosophical discourse and its transformations in the current socio-cultural context. Research methods. The methodological framework of the study is defined by its aim and includes methods of induction, deduction, and analysis, along with the use of historical-philosophical and sociocultural approaches.*

Research results. *In contemporary philosophical discourse, life success is understood as an integral characteristic of human existence, indicating the degree of realization of personal potential, the alignment of one's life with existential meanings, moral values, and cultural expectations, as well as the achievement of inner harmony and a subjective sense of meaningful existence. In the history of the development of philosophical thought, success was identified with virtue, harmony, happiness, freedom, and self-realization. Modern philosophical works emphasize the complex interplay between external (social, economic, symbolic) and internal (ethical, meaningful, psychological) factors in shaping life success.*

Life success is a concept that integrates both objective parameters (material achievements, social recognition) and subjective ones (satisfaction, self-respect, self-fulfillment). At the same time, interest in its inner, existential core is increasing – authenticity, harmony with oneself, fidelity to personal values, and realization of spiritual potential rooted in values, meanings, and freedom of choice, which is especially relevant in our time when the individual is constantly at a bifurcation point, where each subsequent decision can trigger a new development in society.

Key words: *success, life success, culture, values, postmodern philosophical discourse.*

Дата надходження статті: 31.07.2025

Дата прийняття статті: 01.09.2025

Опубліковано: 21.10.2025

УДК 008:316.7:796

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.7>**Прокопович Лада Валеріївна**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»,
проспект Шевченка, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-8636-9172

Єфімова Аліна Костянтинівна

студентка кафедри фізичного виховання та спорту
Національного університету «Одеська політехніка»,
проспект Шевченка, 1, Одеса, Україна

ФІЛОСОФІЯ СПОРТУ В ЕПОХУ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Актуальність проблеми зумовлена тим, що цифрові технології стрімко і невідворотно інтегруються в майже усі види культурної діяльності людей, в різні аспекти їх соціального життя. Така інтеграція призводить до суттєвих змін в традиційних соціокультурних практиках і культурних універсаліях, зокрема – в спорті, який є однією з найдавніших форм публічної змагальності людей з зіставленням їхніх фізичних та інтелектуальних здібностей. Дослідження цієї тенденції є актуальною проблемою в міждисциплінарному дискурсі соціальної філософії і філософії техніки.

Мета дослідження – осмислення соціокультурних та етичних викликів, пов'язаних із цифровізацією спортивної діяльності.

Методи дослідження. Основними методами дослідження є методи аналізу та синтезу (для узагальнення виявлених прикладів застосування цифрових технологій в спорті), а також соціокультурний аналіз з акцентом на аксіологічному аспекті спорту як культурної універсалії.

Результати дослідження. Аналіз виявлених прикладів застосування цифрових технологій у спорті показав, що вони суттєво змінюють всі виміри спортивної діяльності – від тренувань і змагань до сприйняття спорту в суспільстві. Спорт як змагальне видовище стає доступнішим глобально: мільйони людей можуть бути вболівальниками on-line, формуючи нові інтернет-спільноти, зростає інтерактивність та залученість аудиторії, розмивається межа між глядачем і учасником. Поряд із традиційними видами виникають нові (кіберспорт, наприклад), які розширюють поняття спортивного видовища. Ці тенденції збагачують культуру спорту, додаючи їй різноманітня, але й ставлять питання збереження традиційних цінностей спорту як соціокультурного феномену. Головним серед цих питань є питання про можливість збереження людської автентичності як базової цінності в спорті. Адже дедалі більше стає випадків поєднання промислово-технологічної конкуренції зі спортом. Якщо ця тенденція є невідворотною, то суспільству треба звикати до думки, що традиційний спорт (особливо – в царині великих досягнень) себе вичерпав, і треба формулювати нові принципи, засади та визначення спорту, які базувались би на новій філософії спорту.

Ключові слова: людина, суспільство, цінності, культура спорту, промислово-технологічна конкуренція.

Вступ. Цифрові технології стрімко і невідворотно інтегруються в майже усі види культурної діяльності людей, в різні аспекти їх соціального життя. Така інтеграція призводить до суттєвих змін в традиційних соціокультурних практиках і культурних універсаліях, зокрема – в спорті, який є однією з найдавніших форм публічної змагальності людей [1] з зіставленням їхніх фізичних та інтелектуальних здібностей.

Використання цифрових інновацій в спорті впливає не лише на результативність спортсменів, а й на саму культуру спорту [2], змінюючи способи участі в ньому та його сприйняття в суспільстві [3]. Тому дослідження цих тенденцій є актуальною проблемою в міждисциплінарному дискурсі соціальної філософії і філософії техніки.

Мета дослідження – осмислення соціокультурних та етичних викликів, пов'язаних із цифровізацією спортивної діяльності.

Методи дослідження. Основними методами дослідження є методи аналізу та синтезу (для узагальнення виявлених прикладів застосування цифрових технологій в спорті), а також соціокультурний аналіз з акцентом на аксіологічному аспекті спорту як культурної універсалії.

Результати дослідження. Цифрові технології суттєво змінили підходи до тренувального процесу спортсменів, надаючи нові інструменти для оптимізації фізичної підготовки, аналізу ефективності та профілактики травм. Сучасні тренувальні системи все частіше базуються на зборі та аналізі даних про стан атлета в режимі реального часу. Наприклад, широко застосовуються носимі пристрої (wearables): датчики GPS, пульсометри, фітнес-браслети, які відстежують швидкість, дистанцію, частоту серцевого циклу, рівень кисню в крові та інші біометричні показники спортсмена під час тренувань і змагань. На основі цих даних тренери та спортсмени можуть коригувати тренувальні навантаження: своєчасно вносити зміни до плану підготовки, запобігати перевтомі й перетренованості, а також підбирати оптимальні періоди відпочинку для відновлення [4; 5]. Для подібних цілей використовуються також системи моніторингу стану організму, вбудовані в спортивне спорядження або одяг («розумний одяг» із сенсорами) [6].

У командних видах спорту трекари GPS допомагають аналізувати розташування гравців на полі, дотримання тактичної схеми та інтенсивність роботи кожного спортсмена, що дає змогу приймати обґрунтовані рішення щодо заміन гравців чи коригування стратегії під час матчу.

Дедалі більшого застосування набуває аналіз рухів спортсмена через відеозапис з повільним повтором, який допомагає тренерам оцінити біомеханіку (положення тіла, кут згинання суглобів, траєкторію снаряда, тощо) та надати спортсмену обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення техніки [7]. Підвищенню ефективності тренувань сприяють також технології доповненої реальності, цифрові двійники-копії спортсменів [8].

Впровадження цифрових технологій у спорт впливає не лише на спортсменів та тренерів, але й кардинально змінює досвід глядачів та вболівальників, трансформуючи соціокультурний контекст царини спорту. Сьогодні вболівальники мають можливість стежити за спортивними подіями практично з будь-якого куточка світу у режимі on-line, що робить спорт ще більш масовим видовищем. Завдяки стрімінговим платформам, мобільним додаткам та соціальним мережам, аудиторія спортивних змагань не лише зростає, а ще й стає більш різноманітною: за віком, статтю, соціальним та географічним походженням глядачів [9]. Іншими словами, цифровізація стерла багато бар'єрів: люди, які раніше не мали доступу до спортивних трансляцій через відстань чи вартість, тепер можуть уболівати за улюблені команди on-line; молодь активно залучається через соціальні інтернет-платформи, старша аудиторія отримує нові зручні формати перегляду.

З'явився новий тип вболівальника – людини, яка взаємодіє зі спортивним видовищем переважно через цифрові канали. Такі вболівальники можуть дивитися матчі на смартфоні, спілкуватися у чатах в реальному часі з тисячами інших фанів, отримувати миттєві статистичні оновлення та повтори ключових моментів гри. Це змінює саму природу «фанатської культури», роблячи її більш інтерактивною та мережевою. Якщо раніше досвід вболівання був значною мірою локальним (відвідування стадіону, перегляд по телевізору в колі сім'ї чи друзів), то тепер він стає глобально-колективним переживанням у цифровому просторі. Формуються онлайн-спільноти фанатів, що об'єднують людей з різних країн за інтересом до конкретної команди чи спортсмена. Наприклад, у соціальних мережах існують багатомільйонні фан-групи провідних футбольних клубів, де обговорюються новини, проводяться опитування, поширюються меми та коментарі під час ігор. Ці тенденції супроводжуються появою нових видів медіа-активності – блогерство про спорт, кібертурніри, інтерактивні фан-платформи з доповненою реальністю на аренах, де глядачі можуть отримувати додаткову інформацію через смартфони під час перегляду матчу наживо [6].

Разом з тим, діджиталізація спорту має і глибші соціокультурні наслідки. Завдяки глобальній доступності трансляцій відбувається культурний обмін: спорт популяризує певні цінності та стилі життя одночасно в різних куточках світу. Люди переймають моделі поведінки улюблених спортсменів, долучаються до спортивних подій світового рівня (таких, як Олімпійські ігри, або Чемпіонат світу), відчуваючи себе частиною глобальної спільноти. З'являються нові герої масової культури – кіберспортсмени та стрімери, які ведуть трансляції відеоігор. Вони збирають багатомільйонні аудиторії і впливають на молодіжну культуру не менше, ніж традиційні атлети [6; 10]. Це свідчить про розширення поняття спорту в цифрову епоху: поряд із фізичними дисциплінами дедалі більшого визнання набувають віртуальні змагання, які Міжнародний олімпійський комітет вже інтегрує в програму (проводяться віртуальні олімпійські серії з кіберспорту).

Всі ці процеси свідчать про фундаментальні соціокультурні зрушення: спорт у цифрову епоху стає не просто змаганням атлетів, а комплексним медіа-феноменом, що актуалізується в системі «людина – суспільство – технології».

Чим більшої ваги в цій системі набувають технології, тим гостріше постають етичні питання. Одне з них – питання рівності доступу до технологій. Адже зрозуміло, що багаті країни та топ-команди можуть отримати доступ до певних інновацій раніше за інших. Виникає ризик збільшення розриву між спортивними суб'єктами: ті, хто оснащений найновішими технологічними засобами, отримують конкурентну перевагу. Такі ситуації потребують регуляції на рівні міжнародних спортивних організацій, можливо, шляхом впровадження стандартів щодо дозволених і заборонених технологій, подібно до списків заборонених препаратів у боротьбі з допінгом.

Власне, вже існує поняття «технологічний допінг», як надмірна технологічна допомога спортсмену. Приклад – інноваційні плавальні костюми LZR Racer (2008), які настільки підвищували швидкість плавців за рахунок компресії та зменшення опору, що були заборонені Федерацією плавання як такі, що порушують чесність змагань [11]. В таких випадках мимоволі постає питання: хто з ким тут змагається – спортсмени чи розробники технологій? Бо тоді маємо інший вид змагальної діяльності – промислово-технологічну конкуренцію. Поєднання такої конкуренції зі спортом відбувається, наприклад, в автомобільному спорті. Та чи варто всі спортивні дисципліни перетворювати на такий гібрид?

А може, слід визнати, що ці процеси вже невідворотні, і суспільству треба звикати до думки, що традиційний спорт (особливо – в царині великих досягнень) себе вичерпав, і треба формулювати нові принципи, засади та визначення спорту, які базувались би на новій філософії спорту?

Ще одне питання, яке нерозривно пов'язане із цифровими технологіями, – питання конфіденційності та безпеки особистих даних спортсменів. Адже цифровізація означає збір величезного обсягу чутливої інформації, до якої відносяться медичні дані, фізичні показники, навіть психофізіологічні характеристики атлетів. Тож постає питання: хто матиме доступ до цих даних, і як вони будуть захищені? Бо в разі витоку такої інформації можуть виникати зловживання – від маніпуляцій зі ставками у спортивному беттіngu (якщо, приміром, стає відомо про приховану травму ключового гравця перед матчем) до порушення прав спортсменів на приватність.

Але головним питанням з точки зору соціальної філософії є питання про вплив цифрових технологій на цінності спорту. Адже надмірна технологізація може знизити цінність фактору природних здібностей людини і спаплюжити дух змагання. Якщо майбутні олімпійські чемпіони будуть визначатися не лише талантами і працею, а й тим, яка команда інженерів і аналітиків їх супроводжує, чи не втратить спорт частину своєї автентичності? Це питання вже обговорюється в колах спортивних теоретиків і формує відповідний дискурс в соціальній філософії. Провідною ідеєю тут є розуміння необхідності збереження балансу між технологіями, розвиток яких є неминучим [12], і людиною, яка має залишатися центральною фігурою спорту. Етичні виклики тут полягають в тому, щоб впроваджувати інновації, не руйнуючи традиційні цінності чесної гри, чесного змагання, рівності можливостей, поваги до суперника, тощо.

Висновки. Цифрові технології в сучасному спорті відіграють революційну роль, суттєво змінюючи всі виміри спортивної діяльності – від тренувань і змагань до сприйняття спорту

в суспільстві. Результати дослідження показали, що соціокультурний ландшафт спорту під впливом цифровізації зазнає суттєвих змін. Спорт як змагальне видовище стає доступнішим глобально: мільйони людей можуть бути вболівальниками on-line, формуючи нові інтернет-спільноти. Зростає інтерактивність та залученість аудиторії, розмивається межа між глядачем і учасником. Поряд із традиційними видами виникають нові (кіберспорт, наприклад), які розширюють поняття спортивного видовища.

Ці тенденції збагачують культуру спорту, додаючи їй різноманіття, але й ставлять питання збереження традиційних цінностей спорту як соціокультурного феномену. Головним серед цих питань є питання про можливість (і необхідність) збереження людської автентичності як базової цінності в спорті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Прокопович Л. В. Театральність спорту в соціально-філософському осмисленні. *Scientific Journal "Virtus"*. 2019. № 35. С. 40–44.
2. Dhankhar A., Sharma R. The impact of technology on sports performance and culture. *International Journal of Physical Education, Sports and Health*. 2023. Vol. 10 (6). P. 158–163.
3. Glebova E., Desbordes M., Geczi G. Mass diffusion of modern digital technologies as the main driver of change in sports-spectating audiences. *Frontiers in Psychology* 2022. 13:805043. DOI: 10.3389/fpsyg.2022.805043
4. Butt A. The Impact of Technology on Modern Sports: From Wearables to AI. *Medium*. 2023.
5. Musat C. L., Mereuta C., Nechita A., Tutunaru D., Voipan A. E., Voipan D., Mereuta E., Gurau T. V., Gurau G., Nechita L. C. Diagnostic Applications of AI in Sports: A Comprehensive Review of Injury Risk Prediction Methods. *Diagnostics*. 2024. 14 (22):2516. DOI: 10.3390/diagnostics14222516
6. Лівак П. Є., Павлова О. М., Кушнір Р. Г. Спорт та інновації: розвиток фізичної культури та здоров'я через новаторські підходи в Україні. *Академічні візії*. 2024. Вип. 30. DOI: 10.5281/zenodo.10996774
7. Осадченко Т. Сучасний стан цифровізації у сфері фізичної культури та спорту в Україні. *Physical Culture and Sport: Scientific Perspective*. 2024. № 2. С. 103–108. DOI: 10.31891/pcs.2023.2.14
8. Гулич І. Використання цифрових технологій у тренувальному процесі стрільців з лука. *Physical Culture and Sport: Scientific Perspective*. 2024. № 3. DOI: 10.31891/pcs.2024.3.5
9. Лисенко С., Кравченко А., Шпитун І. Вплив цифровізації на формування соціокультурних компетенцій у сфері фізичної культури і спорту. *Humanities Studies*. 2023. Вип. 17 (94). С. 30–42. DOI: 10.32782/hst-2023-17-94-04
10. Вишневецька В. П. Аналіз впливу глядачів, стримерів, коментаторів і потокових платформ на розвиток кіберспорту. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*. 2024. Вип. 7 (180). С. 46–50. DOI: 10.31392/UDU-nc.series15.2024.7(180).09
11. FINA extends swimsuit regulations. *BBC*. 19 May, 2009.
12. Prokopovych L. Human in New Techno-Social Reality. *Veda a perspektivy*. 2024. 1 (32). P. 180–187. DOI: 10.52058/2695-1592-2024-1(32)-180-187

REFERENCES

1. Prokopovych, L. V. (2019). Teatralnist sportu v sotsialno-filosofskomu osmyslenni [Theatricality of sports in the socio-philosophical understanding]. *Scientific Journal "Virtus"*, 35, 40–44 [in Ukrainian].
2. Dhankhar, A., Sharma, R. (2023). The impact of technology on sports performance and culture. *International Journal of Physical Education, Sports and Health*. 10 (6), 158–163.
3. Glebova, E., Desbordes, M., Geczi, G. (2022). Mass diffusion of modern digital technologies as the main driver of change in sports-spectating audiences. *Frontiers in Psychology*. 13: 805043. DOI: 10.3389/fpsyg.2022.805043
4. Butt, A. (2023). The Impact of Technology on Modern Sports: From Wearables to AI. *Medium*.
5. Musat, C. L., Mereuta, C., Nechita, A., Tutunaru, D., Voipan, A.E., Voipan, D., Mereuta, E., Gurau, T. V., Gurau, G., Nechita, L. C. (2024). Diagnostic Applications of AI in Sports:

A Comprehensive Review of Injury Risk Prediction Methods. *Diagnostics*. 14 (22): 2516. DOI: 10.3390/diagnostics14222516

6. Livak, P. E., Pavlova, O. M., Kushnir, R. H. (2024). Sport ta innovatsii: rozvytok fizychnoi kultury ta zdorovia cherez novatorski pidkhody v Ukraini [Sport and innovation: development of physical culture and health through innovative approaches in Ukraine]. *Akademichni vizii*. 30. DOI: 10.5281/zenodo.10996774 [in Ukrainian].

7. Osadchenko, T. (2024). Suchasnyi stan tsyfrovizatsii u sferi fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini [The current state of digitalization in the field of physical education and sports in Ukraine]. *Physical Culture and Sport: Scientific Perspective*. 2. 103–108. DOI: 10.31891/pcs.2023.2.14 [in Ukrainian].

8. Hulych, I. (2024). Vykorystannia tsyfrovikh tekhnolohii u trenuvalnomu protsesi striltsiv z luka [Using digital technologies in the training process of archers]. *Physical Culture and Sport: Scientific Perspective*. 2024. 3. DOI: 10.31891/pcs.2024.3.5 [in Ukrainian].

9. Lysenko, S., Kravchenko, A., Shpitun, I. (2023). Vplyv tsyfrovizatsii na formuvannia sotsiokulturnykh kompetentsii u sferi fizychnoi kultury i sportu [The impact of digitalisation on the formation of socio-cultural competences in the field of physical culture and sports]. *Humanities Studies*. 17 (94). 30–42. DOI: 10.32782/hst-2023-17-94-04 [in Ukrainian].

10. Vyshnevetska, V. P. (2024). Analiz vplyvu hliadachiv, strymeriv, komentatoriv i potokovykh platform na rozvytok kibersportu [Analysis of the impact of viewers, streamers, commentators and streaming platforms on the development of esports]. *Scientific Journal of Drahomanov Ukrainian State University*. 7 (180). 46–50. DOI: 10.31392/UDU-nc.series15.2024.7(180).09 [in Ukrainian].

11. FINA extends swimsuit regulations (2009). *BBC*. 19 May, 2009.

12. Prokopovych, L. (2024). Human in New Techno-Social Reality. *Veda a perspektivy*. 2024. 1 (32). 180–187. DOI: 10.52058/2695-1592-2024-1(32)-180-187 [in Ukrainian].

Prokopovych Lada Valeriivna

Doctor of Philosophy Sciences, Professor,
Professor at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture,
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko avenue, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8636-9172

Yefimova Alina Kostiantynivna

Student at the Department of Physical Education and Sports,
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko avenue, Odesa, Ukraine

PHILOSOPHY OF SPORTS IN THE AGE OF DIGITAL TECHNOLOGIES

The relevance of the problem is due to the fact that digital technologies are rapidly and inevitably integrated into almost all types of cultural activities of people, into various aspects of their social life. Such integration leads to significant changes in traditional socio-cultural practices and cultural universals, in particular in sports, which is one of the oldest forms of public competition between people, comparing their physical and intellectual abilities. The study of this trend is a topical issue in the interdisciplinary discourse of social philosophy and philosophy of technology.

The purpose of the study is to understand the socio-cultural and ethical challenges associated with the digitalization of sports activities.

Research methods. The main research methods are methods of analysis and synthesis (to generalize the identified examples of the application of digital technologies in sports), and socio-cultural analysis with an emphasis on the axiological aspect of sport as a cultural universal.

Results of the study. An analysis of the identified examples of the use of digital technologies in sports showed that they significantly change all dimensions of sports activities – from training and competitions to the perception of sports in society. Sport as a competitive spectacle is becoming more accessible globally: millions of people can be fans online, forming new online communities, interactivity and audience engagement are increasing, and the line between spectator and participant is blurring. Along with traditional sports, new ones are emerging (e-sports, for example), which expand

the concept of a sporting spectacle. These trends enrich the culture of sports, adding diversity to it, but also raise the question of preserving the traditional values of sports as a socio-cultural phenomenon. Chief among these issues is the question of whether human authenticity can be preserved as a basic value in sport. After all, there are more and more cases of combining industrial and technological competition with sports. If this trend is inevitable, then society needs to get used to the idea that traditional sport (especially in the field of great achievements) has exhausted itself, and it is necessary to formulate new principles, foundations, and definitions of sport that would be based on a new philosophy of sport.

Key words: *human, society, values, sports culture, industrial and technological competition.*

Дата надходження статті: 06.07.2025

Дата прийняття статті: 17.07.2025

Опубліковано: 21.10.2025

УДК 1(091)(477):001.8
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.8>

Шакун Наталія Валеріївна
кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії і суспільних наук
Національного університету «Чернігівська політехніка»
вул. Шевченка, 95, 14030, Чернігів, Україна
orcid.org/0000-0003-2761-9965

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Вступ. Статтю присвячено аналізу методології соціогуманітарного пізнання крізь призму української філософської традиції, з акцентом на її здатність формувати світоглядні засади, ідентифікаційні наративи та ціннісні орієнтири сучасного суспільства.

Актуальність дослідження зумовлена масштабними суспільними трансформаціями, викликаними війною, глобалізаційними процесами та кризою ідентичності, що потребують переосмислення теоретичних основ пізнання соціальної реальності. Українська філософська думка розглядається не лише як джерело історичного знання, а й методологічної рефлексії, здатної інтегрувати інтерпретативні, критичні та ціннісно-сміслові підходи.

Мета статті – виявити потенціал української історико-філософської традиції як інтелектуального ресурсу для осмислення сучасних соціокультурних і політичних змін. В межах дослідження здійснено реконструкцію теоретико-методологічного потенціалу української філософії для аналізу таких процесів, як війна, глобалізаційні трансформації, переосмислення ідентичності, громадянська згуртованість і пошук стратегій суспільних трансформацій.

Методи дослідження: герменевтичний (для інтерпретації української філософської традиції як простору смислотворення, що репрезентує ціннісні й культурні архетипи в контексті сучасних соціогуманітарних викликів), постструктуралістський (дав змогу проаналізувати, як філософські дискурси конструюють соціальну реальність, виявити множинність інтерпретацій та деконструувати ідеологічні наративи), критичний (для визначення основних характеристик соціогуманітарного пізнання), типологізації та компаративного аналізу (для розкриття сутності методологічних принципів історико-філософського знання та характеристики ключових принципів української філософії як інструментів методологічного аналізу соціальних процесів).

Результати дослідження. Вітчизняне історико-філософське знання є не лише описом ідей, а активним засобом рефлексії над ціннісною природою соціального буття, формуванням стратегічних орієнтирів для національного мислення. Здійснено концептуалізацію української філософської традиції як джерела методологічної рефлексії, здатного інтегрувати ціннісні, критичні й інтерпретативні стратегії пізнання соціальної реальності. Обґрунтовано, що українська філософія постає як самобутній феномен, здатний продукувати універсальні етичні й екзистенційні моделі співжиття, забезпечуючи ціннісну орієнтацію, культурну самосвідомість і солідарність у межах постнекласичної парадигми знання. У цьому сенсі історія вітчизняної філософії постає інструментом соціогуманітарного пізнання, що актуалізує універсальні гуманності та забезпечує орієнтири для суспільного розвитку в межах постнекласичної парадигми знання.

Ключові слова: історія філософії, соціогуманітарне пізнання, українська філософія, ідентичність, архетипи, методологія, критичне мислення.

Вступ. Актуальність філософського осмислення соціогуманітарного пізнання зумовлена масштабними і глибокими трансформаціями, які відбуваються в усіх сферах суспільного

життя – економічній, політичній, культурній, духовній. Сучасний світ переживає кризу глобальної взаємодії, позначену технологічними ризиками, загрозами війни, деградацією довкілля, соціальною фрагментацією. На думку сучасних науковців, «сучасна реальність демонструє кризу онтологізації процесів у світоглядній картині світу, що виявляється в ризиках знищення людської цивілізації її ж власними досягненнями» [2, с. 62].

У таких умовах соціогуманітарне пізнання набуває статусу стратегічного ресурсу для розвитку суспільства та визначення місця особистості в ньому. Воно вже не обмежується лише осмисленням складної та багаторівневої картини світу, а постає як ключовий чинник формування самосвідомої, здатної до самореалізації особистості та спільноти. Від глибини соціогуманітарного аналізу залежить не лише розуміння викликів сучасності, а й здатність народу зберігати власну ідентичність, формувати суб'єктність і гідно конкурувати в світовому контексті. На сучасну соціогуманітарну науку покладено важливе завдання, яке полягає у розробці нових світоглядних та методологічних підходів, які б відповідали викликам сьогодення й сприяли як теоретичному осмисленню, так і практичному формуванню орієнтирів суспільного поступу.

Мета та завдання. Метою дослідження є виявлення світоглядно-методологічних засад, принципів і підходів, сформованих в українській філософській думці, які можуть бути застосовані для осмислення соціокультурних, суспільно-політичних процесів сучасності, зокрема в умовах глобалізаційних викликів, війни та кризи ідентичності. Досягнення означеної мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань: з'ясувати специфіку соціогуманітарного пізнання та проаналізувати, як його ключові характеристики формувалися та репрезентувалися в українській філософській традиції, що відображає архетипічні, ментальні та культурно-історичні чинники буття українського народу; реконструювати смислові горизонти та розкрити теоретико-методологічний потенціал української філософської спадщини для побудови адекватної соціогуманітарної методології аналізу сучасних процесів – від війни та деколонізаційних трансформацій до переосмислення ідентичності, громадянської згуртованості й стратегій суспільного розвитку.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять герменевтичний, постструктуралістський та критичний підходи, а також категоріальний апарат архетипів, ментальних структур і національної ідентичності, що дозволяє переосмислити функції філософського дискурсу в соціогуманітарному знанні. Особлива увага приділяється інтерпретації історії філософії як простору діалогу між історичною традицією та сучасними смислотворчими процесами. При цьому авторка враховує плідні напрацювання вітчизняних вчених, що дозволяють розкрити роль української філософії як теоретико-методологічним осереддя українознавства – праці М. Поповича [7], Н. Хамітова [8], В. Шевченка [10] та ін.

Зауважимо, що визначення методології соціогуманітарного пізнання є складною інтелектуальною задачею, оскільки мета такого пізнання полягає не у встановленні «законів» суспільного життя (як у марксистській традиції) чи простому збиранні емпіричних даних (як у позитивізмі), а у дослідженні глибинної сутності соціального.

Погоджуємось з думкою Надибської О. Я. про те, що «під соціогуманітарним знанням прийнято розуміти весь комплекс знань про людину, про специфічно людські (антропологічні) характеристики і людиновимірні системи (соціальні структури і інститути), що стали результатом активності цих характеристик чи параметрів» [6, с. 83]. В свою чергу, соціогуманітарне пізнання тлумачимо як особливий тип пізнавальної діяльності, що спрямований на розуміння людини як суб'єкта та об'єкта культури, історії, соціальних процесів, а також на аналіз смислів, цінностей, норм, ментальних структур і символічних форм, які вона творить у спільнотах. Тобто йдеться про процес і методологію осмислення, інтерпретації та критичного аналізу уявлень про людину, її природу, культурні форми, соціальні структури та інститути, які вона створює.

Мовлячи про побудову адекватної соціогуманітарної парадигми для аналізу сучасних процесів, беремо до уваги основні характеристики соціогуманітарного пізнання. До таких, зокрема, належать:

1. Інтерпретативність, яка передбачає урахування соціокультурного контексту (культурного, історичного, мовного, символічного) означає, що факти у соціогуманітарному пізнанні не розглядаються як «нейтральні» чи самодостатні, а завжди осмислюються через призму значень, які надає їм суспільство. Тобто факт – це не лише те, що сталося, а й те, як це вплинуло на людей, як було сприйняте і яке смислове навантаження воно несе в певній культурі. У соціогуманітарному дослідженні факти постають фактами-смыслами, що потребують тлумачення, а не лише фіксації.

2. Суб'єктність пізнання, адже дослідник сам є частиною культури, перебуває в ситуації суспільного існування, які вивчає, що зумовлює рефлексивність і необхідність враховувати власну позицію.

3. Комплексність і міждисциплінарність вказує на інтеграцію методів гуманітарного (смысли, цінності) й соціального (структури, дії) аналізу; включає філософські, історичні, соціологічні, антропологічні, психологічні, лінгвістичні, герменевтичні та критичні методи. акцентує на необхідності поєднувати різні підходи для глибшого розуміння складних соціальних явищ.

4. Смыслово-ціннісна спрямованість передбачає дослідження не лише того, що відбулося чи існує, а чому і як це осмислюється людьми (наприклад, цінність соціальної згуртованості в кризових суспільствах).

5. Контекстуальність та соціокультурна визначеність полягають у тому, що соціогуманітарні явища аналізуються з урахуванням конкретних історичних обставин, культурного середовища, часу та місця їхнього виникнення. Такий підхід відмовляється від універсалізації чи абсолютизації знань, наголошуючи на залежності смислів і практик від соціокультурного контексту, соціогуманітарні феномени розглядаються в їхньому часовому, просторовому, культурному контексті, без претензії на універсальну об'єктивність.

Підкреслимо, що методологію ми розуміємо значно глибше, ніж набір дослідницьких методик, адже тлумачимо її як філософське осмислення сфери суспільного життя, в якій функціонують певні світоглядні засади, сформувалися умови, соціальні зв'язки та особисте ставлення людей до реальності. Тобто методологія виступає не просто технічним інструментарієм для дослідження соціальних процесів, а виявом ціннісного й смислового поля соціокультурного буття.

У радянський період соціальне пізнання було зведене до схематичного й догматичного відтворення ідеологічно затверджених постулатів, де ключовими поняттями стали класовість, колективізм, матеріалізм, а не свобода, гідність чи культурна спадщина. Основним інструментом аналізу соціальної дійсності був історичний матеріалізм, що розглядав суспільство як сукупність закономірно змінюваних соціально-економічних формацій. Він ґрунтувався на діалектико-матеріалістичних засадах і передбачав жорстке тлумачення історичних фактів у дусі неминучої перемоги комунізму.

У такій методологічній атмосфері історія філософії підпорядковувалася «загальнорадянській» логіці. Самобутні філософські ідеї, що розвивалися в Україні, витіснялися на маргінес або зовсім замовчувалися як «буржуазно-націоналістичні». Процес становлення української філософії був надзвичайно складним, внаслідок несприятливих суспільно-політичних процесів за яких українська духовна культура та її здобутки привласнювалися іншими народами. Тим самим українську філософську традицію було позбавлено не лише академічної присутності, а й епістемологічної суб'єктності. Відтак, осмислення суспільної реальності унеможливлювалося поза рамками ідеологічно нав'язаного бачення, а філософія втрачала свою критичну і культурно-інтегративну функцію.

У сучасному філософському дискурсі історія філософії вже не розглядається як нейтральна хроніка розвитку ідей. Натомість вона дедалі більше постає як форма інтерпретативного знання, що включає осмислення минулого крізь призму сучасного культурного горизонту. Як слушно зауважують вітчизняні суспільствознавці, «триваюча російсько-українська війна спонукає соціологів та гуманітарних науковців взяти на себе відповідальність за рух за українську націю, спрямований на краще розуміння існування особистості та її ролі в суспільстві» [3, с. 79].

Згідно з герменевтичною позицією Г.-Г. Гадамера, процес розуміння є водночас актом інтерпретації, тому історико-філософський аналіз невіддільний від ціннісних і смислових координат

епохи, у якій його здійснюють. Це означає, що історія філософії виконує не лише пізнавальну, а й критичну функцію щодо актуального соціального досвіду.

В «археології знання» М. Фуко, «деконструктивізмі» Ж. Дерріди, «симулятивній історії» Ж. Бодрієра тощо акцентується принципова невизначеність, релятивність будь-якого знання, вираженого в поняттях дискурсу, стверджується можливість зведення знань до мовної гри, тексту.

У постмодерній методології соціогуманітарного пізнання домінує уявлення про знання як симулятивну конструкцію, в якій референт (реальність) відступає перед гіперреальністю знаків і образів. За Ж. Бодрієром, у світі симуляцій реальність не просто репрезентується, а заміщується – виникає ефект «гіперреального», що постає ілюзорною подобою реального [4, с. 35]. Відтак соціогуманітарне пізнання не стільки описує соціальну дійсність, скільки конструює її через дискурси, наративи й медіальні форми. Це потребує методологічного зсуву від пошуку об'єктивних істин до критики репрезентацій, деконструкції знання та вивчення культурної символіки як автономної сфери смислотворення.

Подібну інтерпретацію розвиває М. Фуко у своїй «археології знання», де історико-філософський аналіз розглядається як інструмент виявлення глибинних структур влади, зафіксованих у мовних практиках і теоретичних концептах. Ю. Габермас, у свою чергу, трактує історію філософії як процес реконструкції форм раціональності, здатних підтримати етико-політичний проект модерності. Таким чином, історико-філософське пізнання дає змогу досліджувати не лише історію ідей, а й фундаментальні смислові й нормативні структури соціального буття.

Множинність інтерпретацій як альтернативу фіксованого змісту тексту артикулює Ж. Дерріда у своїй концепції «гри знаків», у якому кожне слово лише відсилає до інших слів. «Концепція зцентрованої структури за своєю сутністю – це концепція вільної гри, що сперта на базисну основу, гри, яка полягає на нерухомості і заспокійливій впевненості, яка сама знаходиться поза обширами вільної гри» [5, с. 461].

Як стверджують сучасні дослідники «становлення інформаційного суспільства породжує нові форми діалогу, засновані на плюралізмі, децентралізації, багатовимірності, значущості та нестабільності» [1, с. 46]. У цьому контексті методологія історії філософії зазнає розширення і збагачення за рахунок різноманітних теоретичних підходів: герменевтики (Г. Гадамер, П. Ріккьор), постструктуралізму (М. Фуко, Ж. Дерріда), критичної теорії (Ю. Габермас), наративного аналізу (Г. Уайт, А. Макінтайр). Усі ці парадигми дозволяють розглядати історико-філософський аналіз як епістемологічний інструмент для вивчення соціальних явищ – ментальних моделей, культурних суперечностей та динаміки ціннісних орієнтацій у суспільстві. Сама історія філософії, як слушно зауважив В. Ярошовець, є не «архівним додатком» до філософії, але її творчою серцевиною – «сучасним фронтом» творчого філософського пошуку, «школою» професійного гартування і наснаги» [11, с. 7–8].

Таблиця 1

Методологічні принципи історії філософії

Принцип	Суть принципу	Значення для історико-філософського дослідження
1	2	3
Історизм	Розгляд філософських ідей у зв'язку з конкретними історичними умовами	Дозволяє зрозуміти виникнення і трансформацію ідей у відповідь на соціальні, політичні, культурні виклики епохи
Системність	Аналіз філософії як цілісної системи знань і цінностей	Дає змогу побачити взаємозв'язки між концепціями, школами, мислителями, визначити логіку розвитку філософської думки
Герменевтичність	Інтерпретація філософських текстів з урахуванням контексту та мови	Дозволяє осмислити ідеї не буквально, а в їхньому символічному, культурному й ціннісному вимірі
Плюралізм підходів	Визнання багатоманітності філософських традицій і шкіл	Забезпечує відкритість до альтернативних моделей мислення, уникає редукціонізму
Ціннісна рефлексія	Аналіз філософії через призму етичних, культурних і національних орієнтирів	Дає змогу виявити ідеологічні підстави філософських поглядів та їхній вплив на суспільство

Продовження таблиці 1

1	2	3
Діалогічність	Філософія як діалог між епохами, мислителями, культурами	Акцентує на спадкоємності ідеї, можливості міжкультурного порозуміння та співпраці
Соціокультурна визначеність	Оцінка філософії як частини національної культури й ідентичності	Підкреслює роль філософії у збереженні духовної спадщини, формуванні гуманітарної парадигми і національного самосприйняття
Критичність	Історія філософії як засіб виявлення прихованих структур влади, ідеологічних упереджень	Філософія розглядається не як нейтральна, а як інструмент критики і трансформації суспільної свідомості
Інтердисциплінарність	Залучення знань із суміжних дисциплін: історії, соціології, політології, культурології	Поглиблює розуміння філософії як живої частини загальнокультурного процесу

Розглядаючи методологію соціального пізнання, важливо усвідомити, що розмаїття методологічних принципів обумовлює значну варіативність філософських інтерпретацій суспільних змін. Унаслідок цього дослідники часто стикаються з труднощами у навігації між різними теоретичними школами та підходами, які пропонують суперечливі бачення соціальних процесів. Проте здатність розрізняти гносеологічні засади й світоглядні засновки цих підходів, розуміти їхні потенційні можливості та обмеження є ключем до поглибленого і продуктивного осмислення соціальної реальності.

Особливої ваги ця здатність набуває в сучасній ситуації, де аналіз вітчизняних суспільних трансформацій відбувається в умовах не лише політичної та економічної нестабільності, але й методологічної невизначеності. В цьому плані вагоме значення має звернення до історії української філософії. Вона слугує своєрідним теоретико-концептуальним полем, у якому вже були осмислені складні періоди суспільних криз, культурного розриву, пошуку ідентичності та модернізаційного вибору. З огляду на це, основу суспільствознавчих дисциплін доцільно шукати в аналізі способів буттєвої залученості людини до світу, які виявляються у формі певних сталих смислових структур – архетипів. Ці архетипи виступають своєрідними першообразами або незмінними схемами, через які проявляється присутність людини в соціальній реальності.

Історія української філософської думки має значний світоглядний і методологічний потенціал, здатний сприяти не лише теоретичному аналізу, але й практичному формуванню стратегій суспільного поступу. Вона не обмежується викладом теоретичних концепцій, а виступає як рефлексія над національним досвідом. У працях Г. Сковороди, І. Франка, Д. Чижевського, П. Юркевича та інших мислителів простежується спроба сформувати філософію як життєву практику, яка б відповідала конкретним соціокультурним умовам і потребувала моральної відповідальності. Філософські принципи, що домінують в українській традиції – екзистенційність, антропоцентризм, кордоцентризм, етноцентризм – постають не лише як характеристика національного мислення, але й як інструменти методологічного аналізу соціальних процесів (табл. 2).

Суттєвим є й те, що українські філософи прагнули інтегрувати традицію власної духовності з досягненнями європейської філософії. Це виявляється, зокрема, в герменевтичному аналізі культури (Д. Чижевський), критиці колоніальної свідомості (І. Франко), філософії серця (П. Юркевич). Їхній досвід можна розглядати як джерело для формування міждисциплінарної методології, що поєднує історико-філософський аналіз із соціологією, культурологією та етикою.

Українська філософія формувалася як відповідь на екзистенційні, культурні, політичні виклики своєї епохи, «є суттєвою складовою національного культуротворчого процесу, пов'язаного з культурою народів світу, а відтак, її вивчення розкриває витoki фундаментальних проблем національного буття: відношення людини до природи, суспільства, зміст національного поступу та державотворення» [8, с. 49]. Її методологічна своєрідність полягає в поєднанні етичного, духовного, національного та універсального. У філософських текстах від Г. Сковороди до сучасних мислителів відображено прагнення до моральної автономії,

Таблиця 2

**Ключові принципи української філософії та їх значення
для соціогуманітарного пізнання**

Принцип	Сутність	Значення для соціального пізнання	Представники
Екзистенційність	Орієнтація на унікальний, індивідуальний досвід буття, внутрішній світ людини	Дослідження соціальних явищ через призму особистого вибору, відповідальності, життєвого сенсу	Григорій Сковорода, Сергій Кримський
Кордоцентризм	Центрування пізнання навколо «серця» – як осередку етичного, чуттєвого, духовного	Наголос на емпатії, моральних цінностях, людяності як основі аналізу соціальних взаємин	Володимир Мономах, Григорій Сковорода, Памфіл Юркевич, Мирослав Попович
Антропоцентризм	Людина як центральна цінність світобудови	Визначення людини як головного суб'єкта соціальних трансформацій, акцент на гідності й свободі особистості	Дмитро Чижевський, Володимир Мономах, Тарас Шевченко
Етноцентризм	Усвідомлення унікальності національної традиції, культури, ментальності	Формування методології на основі власної культурної ідентичності, протидія універсалізму і зовнішнім схемам	Юрій Липа, Іван Франко, Іван Мірчук
Автохтонність	Коріння філософських ідей у власній землі, мові, історії	Підґрунтя для автентичного осмислення соціальних процесів, що базуються на локальному досвіді і колективній пам'яті	Михайло Максимович, Олександр Потебня, Іван Огієнко
Мудрість (софійність)	Філософія як життєва мудрість, гармонійне поєднання раціонального і чуттєвого	Забезпечує цілісне пізнання суспільства – не лише логічне, а й емоційне, моральне, життєво-практичне	Микола Гоголь, Станіслав Оріховський, Мирослав Попович
Індивідуалізм (персоналізм)	Цінність особистісного вибору, самовираження, моральної автономії	Сприяє осмисленню соціальних структур через призму самореалізації, морального вибору, спротиву зовнішньому тиску	Іван Багряний, Василь Стус

гідності, свободи, відповідальності. Такий світогляд дозволяє формувати унікальну оптику аналізу соціальних процесів, у якій поєднано інтерпретативність, історизм, герменевтичну відкритість. Тому аналіз історії філософії як методології соціального пізнання дозволяє не лише реконструювати філософське минуле, а й актуалізувати потенціал філософії як інструмента критичного осмислення сучасності.

Історія української філософії має потенціал стати основою для створення нової гуманітарної парадигми, що відповідає потребам українського суспільства в умовах війни, глобалізації та пошуку національного самоствердження. Вона зберігає й передає досвід опору, витривалості, духовної гідності і, водночас, відкриває простір для діалогу, співпраці, самопереосмислення. Знання історії філософських ідей, що формували українське розуміння суспільного, дозволяє не лише краще орієнтуватися у сучасному теоретичному полі, а й критично оцінювати запозичені методології, співвідносячи їх з власними традиціями пізнання та суспільного самовизначення.

Історія філософії традиційно розглядається як дисципліна, що фіксує еволюцію ідей, парадигм, концептів і стилів мислення. Проте в сучасній гуманітаристиці вона дедалі частіше постає не лише як джерело, а й як інструмент дослідження соціальних трансформацій, засіб рефлексії над суспільством і його ціннісними засновками. В українському контексті ця тенденція набуває особливого значення: філософська думка тут історично виконувала не лише пізнавальну, а й культуротворчу, освітню, ідентифікаційну функції.

Українська філософія глибоко вкорінена в архетипи національної культури, що проявляються через символи, метафори, смисли, моделі поведінки. Такими архетипами є ідея внутрішньої свободи, прагнення до правди, солідарності та духовного спротиву. Вони структурують пізнання,

визначають етичні рамки дослідження та конституують поле ідентичності. Застосування категоріального апарату архетипів дозволяє глибше зрозуміти смислотворчі механізми в суспільстві та виявити глибинні константи національного самосприйняття.

Результати. У результаті проведеного аналізу встановлено, що соціогуманітарне пізнання має інтерпретативну природу, яка орієнтована на розкриття смислів, цінностей і культурних кодів, властивих людському буттю. Орієнтація на суб'єктивність і смислотворення, множинність методологічних підходів, контекстуальність, історичність і критичність мислення є ключовими ознаками соціогуманітарного пізнання. Ці ознаки набувають особливого значення в контексті української філософської традиції, що історично виконувала функцію опору зовнішнім ідеологіям та була засобом утвердження духовної автономії й культурної суб'єктності.

Українська філософія не лише відображає загальноєвропейські гуманітарні тенденції, а й має власний смисловий простір, заснований на кордоцентризмі, етико-екзистенційному вимірі та національно-культурній ідентичності. Через інтерпретацію архетипів, колективної пам'яті, символів і національного досвіду вона здатна продукувати унікальні етичні та екзистенційні моделі співжиття, що актуалізуються в умовах війни, кризи ідентичності та боротьби за свободу.

Історико-філософський дискурс в Україні формує власну соціогуманітарну парадигму, яка синтезує критичне, герменевтичне та постколоніальне мислення. Така парадигма дозволяє не лише глибше зрозуміти соціокультурні трансформації, а й сформулювати стратегічні орієнтири національного розвитку, засновані на ідеях свободи, гідності та цивілізаційної суб'єктності. Відтак історія української філософії постає не як суто академічна дисципліна, а як живе поле смислотворення, вкорінене в історичному досвіді народу.

Висновки. Історія української філософії – це не тільки джерело знань про минуле, а й інструмент осмислення сучасного та конструювання майбутнього. Вона має потенціал стати основою для створення нової гуманітарної парадигми, що відповідає потребам українського суспільства в умовах війни, глобалізації та пошуку національного самоствердження..

Українська філософська традиція є не лише частиною культурної спадщини, але й методологічним ресурсом для осмислення соціальної реальності. Її здатність інтегрувати критичні, інтерпретативні та ціннісно-сміслові підходи відкриває можливості для формування нових парадигм соціогуманітарного пізнання. Історія філософії в цьому сенсі постає як інструмент культурного самопізнання, що забезпечує гуманістичну орієнтацію суспільства в добу глобальних викликів.

Урахування фундаментальних принципів української філософської традиції сприяє адекватному сприйняттю умонастроїв українського суспільства, дозволяє визначити ціннісні орієнтири та сформулювати ефективні стратегії подальшого суспільного й культурного поступу. Поглиблене вивчення національного культурного контексту є визначальним для автентичного сприйняття української філософії, оскільки воно зумовлює як вибір проблематики, так і способи вирішення світоглядних питань. Актуалізація української філософської традиції надає філософському знанню екзистенційного й буттєво орієнтованого характеру, що, у свою чергу, посилює її культуротворчий потенціал і сприяє поступу національної гуманітаристики.

Історико-філософське знання в українському контексті є не лише засобом збереження пам'яті, але й активним чинником формування сучасної культури пізнання. Воно виконує методологічну, критичну, інтерпретативну функції, інтегруючи різноманітні підходи до аналізу суспільства та науки. Українська філософія здатна продукувати універсальні моделі смислу, ґрунтовані на досвіді боротьби, свободи, людської гідності. Саме тому вона має потенціал стати основою для розбудови нової парадигми соціогуманітарного знання у XXI столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Melnyk O. et al. Modern civil society in the era of informatization: postmodern worldview. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. Vol. 13. Special issue (13/01/XXXII). P. 41–47.

2. Melnyk O. et al. Theoretical and Methodological Aspects of the Humanistic Reorientation of Modern Society. *WISDOM*. 2022. Vol. 22. No. 2. P. 59–67. URL: <https://doi.org/10.24234/wisdom.v22i2.756> (date of access: 03.09.2025).
3. Sabadukha V., Melnyk Y., Maliarchuk O. New challenges of socio-humanitarian sciences: causes, ways to overcome them and their place in the national policy system. *Journal of vasyly stefanyk precarpathian national university. Philology*. 2023. Vol. 10. P. 68–82.
4. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
5. Дерріда Ж. Структура, знак і гра у дискурсі гуманітарних наук. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. Львів : Літопис, 1996. 633 с.
6. Надибська О. Я. Соціогуманітарне пізнання у контексті визначення цінностей та пріоритетів розвитку соціуму. *Гуманітарний вісник (ЗДІА)*. 2010. Вип. 41. С. 83–94.
7. Попович М. В. Філософія свободи / упоряд.: Л. Ф. Артюх, Н. Б. Вяткіна. Харків : Фоліо, 2018. 524 с.
8. Філософія науки і культури : словник / ред. Н. Хамітова. Київ : КНТ, 2024. 437 с.
9. Шакун Н. В. Вивчення української філософії як чинник творення національної культури. *ScienceRise*. 2016. № 9 (1). С. 48–52.
10. Шевченко В. Українська філософія в системі українознавства : теорет.-метод. комент. до курсу філос. у вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім "Персонал"». 240 с.
11. Історія філософії : підручник / В. І. Ярошовець, І. В. Бичко, В. А. Бугров та ін. ; за ред. В. І. Ярошовця. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2002. 774 с.

REFERENCES

1. Melnyk, O., Shakun, N., Herasymenko, O., Nitchenko, A., Olkhovyk, M., & Kolievatov, O. (2023). Modern civil society in the era of informatization: Postmodern worldview. *AD ALTA : Journal of Interdisciplinary Research*, 13 (Special issue no. 13/01/XXXII), 41–47 [in English].
2. Melnyk, O., Shakun, N., Herasymenko, O., Nitchenko, A., & Kolievatov, O. (2022). Theoretical and methodological aspects of the humanistic reorientation of modern society. *WISDOM*, 2, 59–67 [in English].
3. Sabadukha, V., Melnyk, Y., & Maliarchuk, O. (2023). New challenges of socio-humanitarian sciences: Causes, ways to overcome them and their place in the national policy system. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Philology*. 10, 68–82. DOI: <https://doi.org/10.15330/jpnuphil.10.68-82> [in English].
4. Bodriar, Zh. (2004). Symuliakry i symuliatsiia [Simulacra and simulation] (V. Khovkhun, Trans.). Kyiv : Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy" [in Ukrainian].
5. Derrida, Zh. (1996). Struktura, znak i hra u dyskursi humanitarnykh nauk [Structure, sign and play in the discourse of the human sciences]. In M. Zubrytska (Ed.), *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky KhKh st.* Lviv : Litopys [in Ukrainian].
6. Nadybska, O. Ia. (2010). Sotsiohumanitarne piznannia u konteksti vyznachennia tsinnostei ta priorytetiv rozvytku sotsiumu [Socio-humanitarian cognition in the context of determining values and priorities for the development of society]. *Humanitarnyi visnyk (ZDIA)*, 41, 83–94 [in Ukrainian].
7. Popovych M. V. (2018) *Filosofia svobody* [The Philosophy of Freedom]/ uporiad. : L. F. Artiukh, N. B. Viatkina; peredmov. N. B. Viatkinoi; foto Ya. Ya. Yasynevych, Ye. F. Maslova; khudozh.-oformliuvach O. A. Huhlova. Kharkiv : Folio, 524 s. [in Ukrainian].
8. Khamitova, N. (Ed.). (2024). *Filosofia nauky i kultury: slovnyk* [Philosophy of science and culture : Dictionary]. Kyiv : KNT [in Ukrainian].
9. Shakun, N. V. (2016). Vyvchennia ukrainskoi filosofii yak chynnyk tvorennia natsionalnoi kultury [The study of Ukrainian philosophy as a factor in the creation of national culture]. *ScienceRise*. 9 (1), 48–52 [in Ukrainian].
10. Shevchenko, V. I. (2008). *Ukrainska filosofia v systemi ukrainoznavstva: Teoret.-metod. koment. do kursu filos. u vyshch. navch. zakl.* [Ukrainian philosophy in the system of Ukrainian studies: Theoretical and methodological commentary to the philosophy course in higher educational institutions]. Kyiv : DP "Vydavnychiy dim "Personal" [in Ukrainian].
11. Iaroshovets, V. I., Bychko, I. V., Buhrov, V. A., et al. (2002). *Istoriia filosofii: pidruchnyk* [History of philosophy: Textbook] (V. I. Yaroshovets, Ed.). Kyiv : Vyd. PARAPAN [in Ukrainian].

Shakun Natalia Valeriivna

PhD in Philosophy, Associate Professor

Head of the Department of Philosophy and Social Sciences

Chernihiv Polytechnic National University

95, Shevchenko str., 14030, Chernihiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-2761-9965

METHODOLOGY OF SOCIOHUMANITARIAN COGNITION THROUGH THE PRISM OF THE HISTORY OF UKRAINIAN PHILOSOPHY

Problem. *The large-scale social transformations caused by war, globalisation, and the crisis of identity require a profound reconsideration of the theoretical foundations of socio-humanitarian knowledge. Ukrainian society today is undergoing an existential trial, where traditional models of world perception and self-identification are destabilized. In this context, the Ukrainian philosophical tradition acquires new relevance as a source of intellectual tools for cultural self-understanding and civil consolidation. The challenge lies in rethinking the role of national philosophical heritage not only as historical knowledge, but as an active methodology of reflection capable of addressing current social, cultural, and political transformations.*

The purpose of this article is to identify the potential of Ukrainian historical and philosophical thought as an intellectual and methodological resource for understanding contemporary socio-cultural processes, particularly in the context of war, globalisation, and the redefinition of collective identity and social solidarity.

Methods used in the article: the hermeneutic method (applied to interpret the Ukrainian philosophical tradition as a space of meaning-making that reflects value-based and cultural archetypes in the context of current socio-humanitarian challenges); the poststructuralist method (enabled the analysis of how philosophical discourses construct social reality, reveal the plurality of interpretations, and deconstruct ideological narratives); the critical method (used to define the key characteristics of socio-humanitarian cognition); and the methods of typologization and comparative analysis (used to reveal the essence of methodological principles of historical and philosophical knowledge and to characterize the key principles of Ukrainian philosophy as tools for methodological analysis of social processes).

Results. *The study demonstrates that Ukrainian historical-philosophical knowledge serves not only as a descriptive framework for ideas, but as an active instrument of reflection on the value foundations of social being. The article conceptualises Ukrainian philosophy as a unique phenomenon capable of generating universal ethical and existential models of coexistence. These models provide a framework for cultural self-awareness, value orientation, and social cohesion within the post-nonclassical paradigm of knowledge. The Ukrainian philosophical tradition is thus affirmed as a vital tool for socio-humanitarian analysis and a resource for national development and identity reconstruction in times of crisis.*

Key words: *history of philosophy, socio-humanitarian cognition, Ukrainian philosophy, identity, archetypes, methodology, critical thinking.*

Дата надходження статті: 04.08.2025

Дата прийняття статті: 09.09.2025

Опубліковано: 21.10.2025

УДК 130.123.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.9>**Шпачинський Ігор Леонідович**

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри загальної підготовки

Миколаївського ПВНЗ «Медико-природничий університет»

вул. Арх. Старова, 4-е, Миколаїв, Україна

orcid.org/0000-0002-3946-7164

ФІЛОСОФІЯ В «ЕПОХУ КЛІПОВОГО МИСЛЕННЯ І ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ(ШІ)». АСПЕКТИ «ВЗАЄМОВІДНОСИН» У СВІТЛІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Актуальність проблеми. Чи встигнемо ми за стрімкими змінами, які самі ж і впроваджуємо? Людина потребує якомога більше інформації, яку, як відомо, починає отримувати навіть ще до своєї появи на світ. Відтак створюються нові, все більш досконалі засоби і способи не тільки її отримання, але й впорядкування. Це природно, цілком зрозуміло і логічно. Але інформації стає багато, можливо вже й занадто багато, що починає накладати свій відбиток і викликати відповідні зміни у самій психології шукачів цієї інформації. І в першу чергу, що теж природно, це буде стосуватись особистості, яка вчиться. Тема змін, які викликає, зокрема, поява т. зв. «кліпового мислення» і технологій штучного інтелекту фактично в усіх галузях застосовує, мабуть, цілої монографії. Ба більше, такий обсяг цілком зможе зайняти і дослідження їх впливу на одну окрему галузь – освіти – що, до речі, вже й відбувається [10–11]. Все гучніше лунають голоси взагалі про заміну особистості викладача як такого, технологіями штучного інтелекту. Відтак піддаються сумніву і переосмисленню не тільки існуючі методи і засоби навчання, а і самі цілі освіти. Ми ж спробуємо тільки окреслити деякі аспекти «взаємовідносин» зазначених факторів з філософією, а саме: її викладання, оцінювання, можливі перспективи подальшого розвитку. Тож **мета статті** – дослідити психолого-педагогічні (насамперед, мотиваційні) чинники процесу викладання філософії у вищій школі, з урахуванням появи технологій т. зв. «штучного інтелекту» (ШІ) і їх впливу на освітній процес. В якості методів дослідження використано: системно-структурний і критичний аналіз педагогічних і філософських джерел, абстрагування. В якості результатів дослідження зазначається, що проведення занять пропонованим автором чином дозволяє підвищити, насамперед, мотиваційну складову в процесі викладання філософії у вищій школі і відтак, як наслідок, рівень результатів навчання. Також окремо, в якості результату, відмічається така характерна особливість вказаного автором проведення занять, як розвиток і повнота реалізації творчого потенціалу тих, хто навчається.

Ключові слова: кліпове мислення, штучний інтелект, вища школа, філософія.

Постановка проблеми. Не будемо наводити обґрунтування такого загальновідомого факту, що якість засвоєння людиною знань повною мірою залежить від її мотивації. Відтак цілком очевидним є і відповідна направленість робіт не тільки у сфері власне педагогічній. Це питання розглядається у працях науковців фактично всіх галузей людської діяльності. Відповідно накопичений практично безцінний досвід. Та світ змінюється швидко, може й занадто швидко. Тож ми повинні якомога швидше і реагувати на поставлені виклики. Два моменти, на нашу думку, потребують першочергової уваги, це поява поняття т. зв. «кліпового мислення» і «штучного інтелекту (ШІ)».

Отже, метою нашого дослідження буде розгляд і обґрунтування умов якісного засвоєння знань з філософії в рамках вищої школи з урахуванням викликів сьогодення.

Методи дослідження: аксіоматичний, системно-структурний і критичний аналіз педагогічних і філософських джерел, абстрагування.

Виклад основного матеріалу. Сучасні проблеми викладання філософії у вищій школі охоплюють різні аспекти, пов'язані з методикою, змістом та сприйняттям філософії як навчальної дисципліни. Конкретизуючи ці проблеми, можливо відмітити в першу чергу обмеження навчальних програм, труднощі адаптації змісту до сучасних викликів, власне методологічні труднощі, кадрові проблеми, ціннісні виклики, проблеми дистанційного навчання. Але навіть серед цього переліку, вважаємо, чільне місце займає недостатня мотивація студентів, що і обумовило наш інтерес до цього питання. Наразі звернемо увагу на деякі ключові «вихідні» моменти щодо цього питання, які, на нашу думку, необхідні для подальшого обґрунтування, в підсумку, нашої точки зору.

Отже, як зазначалося, питання мотивації, звісно між інших питань але головне в прив'язці до методологічного контексту, розглядалося багатьма науковцями. Обсяг викладу не дозволяє охопити увесь перелік робіт, тож ми відмітимо тільки деякі за останні роки, в напрямку, який нас цікавить. Так, зокрема, проблемний метод розглядався у працях Карівець І. (2018), методиці «перевернутого класу» приділено увагу в трудах Ф. Тихомірової (2021). Огляд інноваційних методів викладання дисципліни «Філософія» в умовах дистанційного навчання проведений у праці Р. Вербової (2021). Своєрідне узагальнення викладання філософії із залученням інтерактивних методів висвітлено у дослідженнях О. Алієвої, Г. Дьяковської (2023).

Тепер, в свою чергу, наведемо визначення зазначених у проблемному полі термінів. Тож кліпове мислення «розглядається як здатність людини сприймати навколишній світ за допомогою короткого, яскравого посилу, що втілений у форму певного кліпу. Створений таким чином образ реального світу за допомогою уривків різноманітної інформації й осколків вражень (схожого з перемиканням каналів (zapping)) не потребує включення уяви, рефлексії, осмислення, оскільки в умовах перенавантаження та майже миттєвого оновлення інформації, відсутності часового розриву між нею все побачене та почуте швидко втрачає актуальність і стає застарілим» [7].

Якраз в останньому з наведених перед цим першоджерел [6] також наголошується, що «сьогоднішні студенти мають значні проблеми з концентрацією уваги та сприйняттям аудіоінформації».

Тепер щодо, власне, мотивації. В тому ж таки дослідженні зазначається, що «формування компетенцій передбачає застосування нових технологій і форм реалізації в навчальній роботі. Чільним пріоритетом системи вищої освіти в Україні мусить стати рішення завдання підготовки високо інтегрованих кадрів на основі принципу зацікавленості слухача. З огляду на це, вважаємо, що викладачам доречно застосовувати подібні засоби та методи навчання, які були б доречні в активізації творчої здатності студента, прагнення до засвоєння нового матеріалу (підвищення мотивації до навчання, засвоєння системи професійних знань і компетенцій)» [6]. Але ж яким чином обумовлюється виникнення мотивації? Вважаємо, відповідь буде очевидною – в тому числі і в першу чергу від зацікавленості до того, до чого є схильність / потяг у того, хто навчається. Відтак є загальновідомим той факт, що у кожної людини від народження неоднакові спеціальні задатки, які згодом можуть сформуватися у відповідні здібності. Тобто комусь більше до вподоби т. зв. «гуманітарний» напрямок діяльності, комусь природничий, а хтось проявляє цікавість до техніки тощо.

Звернемо тепер увагу на особливості викладання курсу філософії в Україні і за кордоном, зокрема в США. В цьому аспекті вельми цікавим є дослідження О. Кулика [9], у висновку якого зазначається, зокрема, наступне.

«1. Якщо в Україні вважають, що головним елементом отримуваних філософських знань має бути історико-філософський матеріал, то в США переконані, що перевага має належати матеріалу епістемології, логіки, метафізики, етики.

2. В Україні розповсюдженою є позиція, що протягом навчання філософії має відбуватися виховання особистості студента, а в США викладачі займаються лише навчанням студентів, а саме розвитком в них вмінь та наданням знань.

3. Такі важливі з точки зору викладачів США цілі навчання філософії як розвиток вмінь аргументувати та розвиток комунікативних навичок студентів, в Україні не вважається основними цілями навчання філософії».

Деталізуючи зазначені висновки протягом послідовного викладення матеріалу для їх обґрунтування, автор, зокрема, щодо першого пункту зазначає, що «...українські курси філософії розпочинаються, а нерідко і закінчуються тим, що викладач епоха за епохою розповідає: що, коли і як було висловлено різними найбільш помітними представниками філософії, і який внесок ці представники зробили у розвиток культури, тобто...зазвичай головний сегмент стандартного українського курсу «Філософія» – це історія філософії... Натомість в зарубіжних стандартних курсах філософії суть полягає не в тому, щоб розповідати студентам про особливості філософського мислення в різних історичних епохах, а в тому, щоб розповідати студентам про ключові теми філософії в рамках епістемології, метафізики, філософії свідомості, філософії релігії, політичної філософії, етики, але при цьому підкріплюючи цю інформацію читанням відповідних першоджерел, які систематизовані не за історичним, а за тематичним критерієм» [9].

Тепер щодо другого пункту наведеного цитування. Тут, все ж таки, ми не вважаємо цілком доцільним пріоритети наших закордонних колег. Виховання традиційно розглядалося в якості основної складової ментальності нашого народу, тим більше в аспекті існуючої на сьогоднішній час загальнолюдської проблеми гуманізації суспільства. Хоча, безумовно, акцент на т. зв. «практичності» отриманих знань є беззаперечним.

Щодо третього пункту порівняння, зауважується що «...в університетах США широко використовуються посібники з філософського письма, в яких докладно і наочно викладено як саме в різних типах письмових робіт студенти можуть демонструвати вміння строго та чітко будувати умовиводи... Також іноді студентам надається перелік пунктів, які вони мають висвітлити в своїх response paper... У нас, в Україні, коли йдеться про навички технік письмового вираження ідей, вважається, що навчанням цьому мають займатися філологи, а не філософи. Що стосується навичок усної комунікації, тут покладають сподівання на викладачів риторики» [9].

Продовжуючи нашу думку, хотілося б тепер навести наступне висловлювання Сенеки з його листів до Луцилія, а саме, що «...хіба читання багатьох письменників і різноманітних книжок не подібні бродяжництву і непосидючості? Потрібно довго залишатись з тим чи іншим з великих розумів, живлячи ними душу, якщо хочеш здобути щось таке, що в ній би залишилось. Хто повсюди – той ніде. Хто проводить життя у мандрах. У тих в підсумку гостей багато, а друзів немає. Те ж саме обов'язково буде і з тим, хто з жодним з великих розумів не освоївся, а пробігає усе поспіхом».

Беручи до уваги усе вищевикладене, можемо тепер запропонувати викладення курсу «Філософія» наступним чином.

Враховуючи тенденцію послідовного і неухильного скорочення годин на викладання курсу, пропонуємо все ж таки залишити пріоритет т. зв. «історичної структуризації матеріалу дисципліни», але провести лекції лише по одній парі на кожний історичний етап філософії, а саме: вступна, Давня Греція, Рим, Середньовіччя, Відродження. Новий час.

Враховуючи широке поширення т. зв. «кліпового мислення», в лекціях дати тільки стислий огляд філософських думок того часу і їх персоналій, з метою, свого роду «запалити вогник інтересів студентів». А далі, без лекцій по окремим розділам філософії, які, зазвичай, проводяться згідно стандартної програми, провести семінари по вибраним філософам за уподобанням студента. Звідси, як було сказано, і завдання викладача – «запалити іскру» і в подальшому її «роздмухати». Тож передбачається, що по-перше, студенти будуть самі вибирати персоналії філософів за своїми уподобаннями (нахилами), і одним з питань до них на семінарах буде обґрунтування мотивів такого вибору. По-друге і відповідно, ми не будемо на семінарах «пробігати поспіхом великі розуми» (за Сенекою), а розбирати хід їхніх думок глибоко, оскільки є інтерес доповідача, а це – головне. Тепер по-третє, щодо досягнення цілей виховання. Як відомо, фактично кожен філософ має певну «сферу своїх інтересів», яка пролягає у відповідних розділах філософського знання, а саме, як і було також зазначено, це «епістемологія, метафізика, філософія свідомості, філософія релігії, політична філософія, етика» etc. Тож, відповідно, і студенти, вибираючи певного філософа, будуть «працювати за тематичними напрямками» програми курсу, торкаючись питань онтології, гносеології, соціальної філософії, етики тощо. А у коло питань, які

роглядають останні, як відомо, якраз і входять аспекти виховання, моральних цінностей, врешті-решт соціалізації особистості. Нарешті, по четверте, оцінювання можливо вести викладачу по критеріям оцінки есе (дати їх у вступній лекції), враховуючи оцінки самих студентів кожному виступаючому також. Це буде сприяти виробленню студентами вмінь щодо комунікативних навичок. Окремо можливо оцінювати самі питання, які задаються, в якості додаткових балів до виступу в свою чергу того, хто зараз задає питання доповідачу.

Зупинимось трохи на змістовній складовій вступної лекції, яка, відповідно пропонованій методології, має виняткове значення. Викладачу потрібно, так би мовити, пояснити «правила гри». Тож, після пояснення суті проходження матеріалу курсу, викладач дає критерії, за якими буде оцінюватись усний виступ студента на семінарі. Вони подібні до критеріїв написання такого, широко розповсюдженого у західних ЗВО твору, як есе і будуть виступати у ролі вищезазначених «пунктів response paper». Наведемо їх і ми:

1. *Відповідність змісту есе заявленій темі.* Це дуже тонкий момент, який потребує глибокого розуміння обраної теми. Наприклад, студенту потрібно розкрити тему про вплив віртуальної реальності на студентів зво. Замість розгляду негативного чи позитивного впливу студент зводить роботу до опису самої віртуальної реальності і цим і обмежується.

2. *Повнота розкриття теми.* Оцінюючи роботу з цього критерію, викладач з'ясовує, чи зумів студент висвітлити історію, теорію проблеми, чітко сформулювати всі необхідні терміни; наскільки виявив творчий підхід при викладі своєї позиції, чи наводив оригінальні приклади та метафори.

3. *Наявність у роботі позиції її автора.* Есе – це не сувора наукова робота, яка буде рясніти відкриттями та висловлюваннями відомих діячів. В есе дуже важливий саме авторський погляд на проблему, вміння висловити своє ставлення до неї, запропонувати несподіване рішення чи засумніватися у існуючому порядку/підтримати альтернативні точки зору, наявність інформації про які є обов'язковою.

4. *Аргументованість висунутої тези роботи.* Хоча есе допускає вільний стиль викладу та розмовну мову, аргументи на доказ обраної позиції мають бути чіткими та по можливості науковими (закон достатніх засад логіки). Викладач може знизити оцінку за роботу, якщо побачить у ній докази, сформульовані лише на побутовому рівні, тоді як студент міг навести з цього питання теоретичні міркування із застосуванням усієї доступної інформації в рамках предмета, що вивчається.

5. *Чіткість та логічність викладу.* В есе не повинно бути жодного хаосу: стрибків з одного питання на інше, обірваних думок, просторових відступів не по темі чи плутанини в основних елементах роботи.

6. *Ерудованість та поінформованість.* Студент отримає додаткові бали, якщо покаже свою обізнаність в останніх подіях, що відбуваються у світі, а також блисне широким кругозіром, вмінням робити чіткі та обґрунтовані висновки.

7. *Обґрунтованість висновків.* У висновках має бути підбито підсумок знайдених рішень, даних оцінок, наведених аргументів (можливе практичне застосування). При цьому, якщо висновок дає оцінку проблеми з теоретичних позицій, він оцінюється вище, ніж оцінка, дана на побутовому рівні. За оригінальні міркування у висновках автор есе також отримує додаткові бали.

8. *Грамотне оформлення.* Робота має бути бездоганна у плані орфографічних, граматичних, стилістичних та інших помилок, і оформлена у суворій відповідності з прийнятими стандартами [6].

За великим рахунком, есе хоч і не є строго науковою роботою, але за своєю структурою та характеристиками написання найбільше може розцінюватися як прообраз наукової статті. Пропонується, як бачимо, також трохи «додобити» критерії, ввівши обов'язкову наявність альтернативної точки зору, пам'ятаючи про «розвиток критичного мислення».

Якраз у світлі розгляду такого питання, як «отримання інформації», звернемося тепер до аналізу впливу технологій штучного інтелекту на навчальний процес.

Ми вже зазначали раніше, що за кордоном технологіям ШІ в освіті приділяють велике значення як в аспекті викладання так і навчання. Так, зокрема, наголошується, що «...завдяки можливостям штучного інтелекту працювати з природними формами введення [інформації]

та основоположними перевагами ІІІ моделей, ІІІ може бути особливо потужним інструментарієм для розширення наданої учням адаптивності» [11, с. 22]. Втім, відмітимо, зазначається по-перше, той факт, що «...моделі ІІІ, які обговорюються в основних новинах, можуть швидко генерувати переконливі есе на різноманітні теми» [там же]; по-друге, «...є щось унікальне та потужне у взаємодії між наставником [персоналія педагога] та учнем, що неможливо легко відтворити іншими засобами [системи ІІІ]» [10, с. 128].

У вітчизняній освітянській сфері також оперативно відгукуються на поставлені виклики. Так, зокрема, МОН України спільно з групою ІТ-компаній Netpeak Group запустили безплатний курс «Від початківця до експерта в ІІІ», в якому другий модуль курсу під назвою «Зустрічайте помічника» має такий зміст: «Допомога у роботі та житті від ІІІ: Створення казок та відеокліпів, генерація ідей для проєктів, розв'язання задач, аналіз інформації, допомога у роботі та в житті» [9]. Нещодавно, в кінці 2024 року, НАПН України проведено ІV Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Інноваційні практики наукової освіти», в матеріалах якої розкрито перспективи і способи впровадження наукової освіти, а також питання популяризації її інноваційних практик, і одна з секцій якої мала назву «Сучасні технології: використання АІ, VR, AR, цифрових лабораторій і платформ» [8]. Відтак короткий висновок по цьому.

Більшість вітчизняних і закордонних дослідників, як ми впевнилися, наголошують на використанні систем ІІІ в якості чудового інструменту, в першу чергу, для «впорядкування» інформації, яка обробляється тим, хто навчається.

Тож, стосовно нашого дослідження, ми вважаємо, що нехай студенти користуються повною мірою усім, чим можливо і чим хочуть при самостійній роботі по підготовці до виступу і навіть згодом, під час його проведення (якщо це буде в умовах дистанційного навчання). Не потрібно остерігатися цього факту, оскільки сам характер поставлених питань буде зумовлювати можливість або неможливість явно очевидного використання першоджерел, і в тому числі систем ІІІ. Ба більше, проведення захисту студентом своєї позиції таким чином буде виступати в якості своєрідного «тренувального майданчика» формування і постановки питань для інших студентів. Ці питання вимагали б не стільки прямої однозначної відповіді по перевірці конкретних фактів, а розгорнутого обґрунтування позиції доповідача. Але все ж таки бажано проводити цей т. зв. «захист» позиції студента оффлайн, принаймні в умовах змішаного навчання: лекції – онлайн, семінари – очно.

В якості апробації пропонованого, можливо зазначити два моменти.

По-перше, можливо проводити навіть прийом екзамену таким чином, тобто, як і виступ на семінарі, обґрунтовуючи позицію вибраного студентом філософа, що і було зроблено автором в межах однієї навчальної групи студентів.

По-друге, і більш розлого. Автор на протязі майже двох десятиріч був Президентом міського філософського клубу «Позиція» м. Миколаєва, на щомісячних засіданнях якого вибір тематики виступаючому надавався за таким же принципом, тобто – за його уподобаннями, а самими виступаючими іноді бували студенти закладів вищої освіти міста. Досвід показав, що, незважаючи на вік і здебільшого «нефілософський» фах доповідачів, була проявлена висока зацікавленість слухачами і кваліфіковане проведення обговорення (надання відповідей на питання) після виступу по темі.

Отже, підсумовуючи вже усе вищевикладене, можливо зробити наступні **висновки**:

1. В ході викладання матеріалу курсу «Філософія» за «історичним» принципом пропонується і вивчення її розділів, але не після, а в процесі розгляду етапів історичного розвитку і становлення філософського знання, по персоналіям філософів і їх роботам в певній сфері.

2. На відміну від США, ми також займаємося і питаннями виховання і утвердження духовних цінностей особистості – хтось із студентів вибере філософа з пріоритетом робіт в цій сфері; і розвитком їх «пізнавально-методологічних» навичок – хтось вподобає роботи філософів в галузі епістемології, логіки.

3. Розвиток комунікативних здібностей буде відбуватись в ході обговорення і «захисту» виступів доповідачів, вироблення спільного розуміння позицій кожного.

4. Системи штучного інтелекту будуть виступати в якості потужного інструменту у справі, перш за все, аналізу і обробки інформації як тим, хто навчається, так і самим викладачем. Відтак потрібно не тільки не ставитися з насторогою до їх використання в процесі навчання, а навпаки, сприяти вмілому і всебічному засвоєнню їх інструментарію у справі досягнення поставлених цілей і потрібних результатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алієва О., Дьяковська Г. Методика викладання філософії із залученням інтерактивних методів. DOI: https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/644 (дата звернення: 7.01.2025).
2. Вербова Р. Інноваційні методи викладання дисципліни «Філософія» в умовах дистанційного навчання. *Збірник наукових праць SCIENTIA*. 2021. С. 61–66.
3. Карівець І. Проблемне навчання філософії (на прикладі Національного університету «Львівська політехніка»). *Філософія освіти*. 2018. № 1. С. 180–198.
4. Кулик О. В. Цілі навчання філософії в США та Україні. *Гілея* : науковий вісник. 2017. Вип. 126. С. 341–346.
5. Соболева С. М. Кліпове мислення як соціально-психологічний феномен та його роль у навчально-пізнавальній діяльності студентів. DOI: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.16> (дата звернення: 7.01.2025).
6. Тихомірова Ф. А. Дистанційне викладання філософії як виклик для класичного університету. URL: <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/30928/1/143-147.pdf> (дата звернення: 7.01.2025).
7. Критерии оценки эссе. URL: <https://www.akademik.help/esse/kriterii-oczenki-esse> (дата звернення: 7.01.2025).
8. Інноваційні практики наукової освіти : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 11–16 грудня 2024 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024. URL: <https://surl.li/uyxelu> (дата звернення: 7.01.2025).
9. Курс зі штучного інтелекту: від початківця до експерта. URL: <https://surl.li/ejneya> (дата звернення: 7.01.2025).
10. Ethan Mollick. Co-intelligence: living and working with AI. Portfolio/Penguin. An imprint of Penguin Random House LLC, 2024. URL: <https://surli.cc/fitksa> (дата звернення: 7.01.2025).
11. Miguel A. Cardona. Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning. Ed.D, 2023. URL: <https://tech.ed.gov> (дата звернення: 7.01.2025).

REFERENCES

1. Aliieva O., Diakovska H. (2023) Metodyka vykladannia filosofii iz zaluchenniam interaktyvnykh metodiv. [Aliieva O., Dyakovska G. Methodology of teaching philosophy with the involvement of interactive methods]. DOI: https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/644 [In Ukrainian].
2. Verbova R. (2021) Innovatsiini metody vykladannia dystsypliny "Filosofia" v umovakh dystantsiinoho navchannia. *Zbirnyk naukovykh prats SCIENTIA*. liutyi, 2021. S. 61–66. [Verbova R. Innovative methods of teaching the discipline "Philosophy" in distance learning conditions. *Collection of scientific works SCIENTIA*. February, 2021. P. 61–66] [In Ukrainian].
3. Karivets I. (2018) Problemne navchannia filosofii (na prykladi Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha"). *Filosofia osvity*. 2018. № 1. S. 180–198 [Karivets I. Problem-Based Teaching of Philosophy (on the Example of Lviv National Polytech). *Philosophy of education*. 2018. No. 1. P. 180–198] [In Ukrainian].
4. Kulyk O. V. (2017) Tsili navchannia filosofii v SSHa ta Ukraini. *Hileia: naukovyi visnyk*, 2017. Vyp. 126. S. 341–346 [Kulik O. V. The goals of teaching philosophy in the USA and Ukraine. *Gulea: The scientific bulletin*. Vyp. 126. Pp. 341–346] [In Ukrainian].
5. Soboleva S. M. (2019) Klipove myslennia yak sotsialno-psykholohichniy fenomen ta yoho rol u navchalno-piznavalnii diialnosti studentiv [Soboleva S. M. Clip thinking as a socio-psychological phenomenon and its role in educational and cognitive activity students]. DOI: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.16> [In Ukrainian].
6. Tykhomirova F. A. (2021) Dystantsiine vykladannia filosofii yak vyklyk dlia klasychnoho universytetu [Tikhomirova F. A. The distance teaching of philosophy as a challenge for the classical university]. URL: <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/30928/1/143-147.pdf> [In Ukrainian].

7. Kryteryy otsenky esse (2013) [Essay evaluation's criteria]. URL: <https://www.akademik.help/esse/kriterii-ocenki-esse> [In Russian].
8. *Innovatsiini praktyky naukovoï osvity : materialy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kyiv, 11–16 hrudnia 2024 roku) (2024) [*Innovative practices of scientific education : materials of IV All-Ukrainian scientific and practical conference* (Kyiv, December 11–16, 2024)]. Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. URL: <https://surl.li/ckhswu> [In Ukrainian].
9. Kurs zi shtuchnoho intelektu: vid pochatkivtsia do eksperta (2024) [Artificial intelligence course: from beginner to expert]. URL: <https://surl.li/iydhsd> [In Ukrainian].
10. Ethan Mollick (2024). Co-intelligence: living and working with AI. Portfolio/Penguin. An imprint of Penguin Random House LLC. URL: <https://surl.li/ysyhco> [In USA].
11. Miguel A. Cardona (2023). Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning. Ed.D. URL: <https://tech.ed.gov> [In USA].

Shpachinskyi Ihor Leonidovych

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professors,
Associate Professors at the Department of General Training
Private higher educational institution
“Medical University of Natural Sciences”
4-e, Arch. Starova str., Mykolaiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3946-7164

PHILOSOPHY IN THE “ERA OF CLIP THINKING AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI)”. ASPECTS OF “RELATIONSHIPS” IN THE LIGHT OF HIGHER EDUCATION

*Will we keep up with the rapid changes, that we are implementing ourselves? A person needs as much information as possible, which, as we know, begins to receive even before his birth. Therefore, new more and more perfect means and methods are created not only for its receipt, but also for its ordering. This is natural, quite understandable and logical. But there is a lot of information, perhaps too much, which begins to leave its mark and cause corresponding changes in the psychology of those seeking this information. And first of all, which is also natural, this will concern the individual, who is learning. The topic of changes caused, in particular, by the emergence of the so-called “clip thinking” and AI in all fields, probably deserves an entire monograph. Moreover, such a volume could well occupy the study of their impact on one separate field – education – which, by the way, is already happening [10; 11]. There are voices about replacing the teacher's personality with artificial intelligence technologies. As a result, not only existing methods and means of teaching, but also the very goals of education are being questioned and reconsidered. We will only try to outline some aspects of the “relationship” of these factors with philosophy, namely: its teaching, assessment, possible prospects for further development. Therefore, the **purpose** of the article is to investigate the psychological and pedagogical (primarily, motivational) factors of the process of teaching philosophy in higher education, taking into account the emergence of so-called technologies. “artificial intelligence” (AI) and their impact on the educational process. The following research methods were used: system-structural and critical analysis of pedagogical and philosophical sources, abstraction. As a result of the study, it is noted that conducting classes in the manner, proposed by the author, allows to increase, first of all, the motivational component in the process of teaching philosophy in higher education and, as a result, the level of learning outcomes. Also, separately, the author is noted such a characteristic feature of the teaching, as the development and full realization of the students's creative potential as a result.*

Key words: clip thinking, artificial intelligence, higher education, philosophy.

Дата надходження статті: 02.07.2025

Дата прийняття статті: 16.09.2025

Опубліковано: 21.10.2025

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 1:37.018.2:004.8

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.10>**Нівня Ганна Олександрівна**

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри державно-правових дисциплін

Інституту права та безпеки

Одеського державного університету внутрішніх справ,

вул. Успенська, 1, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0002-0392-7392

ВЗАЄМОДІЯ ВИКЛАДАЧА ТА СТУДЕНТА В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Актуальність проблеми. Стрімкий розвиток штучного інтелекту, зокрема таких інструментів, як ChatGPT, суттєво вплинув на освітній процес. Це відкриває перед освітянами нові можливості, але, водночас, створює серйозні виклики для системи вищої освіти. В таких умовах гострої актуальності набувають філософські питання сенсів і цінностей освіти, оскільки навчальні, методичні та творчі завдання можуть бути делеговані нейромережі, що ставить під загрозу активну участь викладача та студента в освітньому процесі. В таких умовах взаємодія викладача та студента потребує філософського переосмислення.

Мета дослідження. Метою даної роботи є висвітлення особливостей взаємодії викладачів та студентів в умовах розвитку штучного інтелекту.

Методи дослідження. Для досягнення мети були застосовані наступні **методи**: аналіз під час дослідження переваг та недоліків застосування освітянами інструментів штучного інтелекту; синтез для узагальнення результатів аналізу та формування висновків щодо ролі викладача в умовах цифрової трансформації освіти; індукція для виявлення нових тенденцій взаємодії викладачів та студентів в сучасному контексті.

Результати дослідження. У статті проаналізовано позитивні та негативні наслідки використання ШІ учасниками освітнього процесу, виділено універсальні ризики й приховані наслідки взаємодії з нейромережею. Автор підкреслює, що надмірна автоматизація здатна знеособити освіту, знизити когнітивні здібності, навички критичного мислення та інтуїцію освітян.

Акцентується, що викладачеві важливо не відмовлятися від власної педагогічної творчості, розвивати індивідуальний стиль і навчати студентів не лише користуватися ШІ, а й мислити самостійно. В сучасних умовах викладач має виконувати роль не лише джерела знань, а й наставника, партнера, здатного зберегти емоційний контакт зі студентами, мотивувати їх до набуття ґрунтовних предметних знань, що є передумовою розвитку критичного мислення, інтуїції та автономії. Це передбачає збереження балансу між традиційними та інноваційними підходами до навчання.

Автор підкреслює необхідність партнерства, взаємообміну та взаємної мотивації у взаємодії викладачів та студентів. Важливим є збереження людського виміру освіти, зваженого, усвідомленого підходу до використання технологій, і підтримання високого рівня реальної залученості обох сторін до освітнього процесу. Основним викликом і, водночас, завданням для сучасної вищої школи стає збереження цінностей, сенсів і гуманістичних основ освіти.

Ключові слова: штучний інтелект, вища школа, освіта, критичне мислення, автономія.

Вступ. Розвиток штучного інтелекту (ШІ), зокрема таких інструментів, як ChatGPT суттєво вплинув на освітній процес. Дана технологія з одного боку відкрила для освітян нові можливості, з іншого ж, стала серйозним викликом для системи вищої освіти.

З точки зору філософії, цей виклик полягає в тому, що гостроти набувають питання сенсів і цінності процесу освіти. Сьогодні штучний інтелект може генерувати тексти на задану тему, робити висновки з заданих матеріалів, створювати мультимедійні презентації, тестові завдання, розробляти плани навчальних занять, тощо. З одного боку, використовуючи нейромережу, педагоги та здобувачі вищої освіти здатні заощаджувати час, виконувати більше навчальних і робочих завдань. З іншого ж боку, за умов надмірного використання штучного інтелекту може скластися ситуація, за якої студенти і викладачі ніби виносяться за дужки освітнього процесу, адже навчальну, методичну та творчу роботу за них робить нейромережа. Отже сьогодні нам знову необхідно відповісти на питання: хто такий вчитель і яка його роль в освітньому процесі? А також, якою має бути взаємодія викладача і студента в епоху стрімкого розвитку штучного інтелекту?

Відповіді на ці питання не можуть бути такими, якими були раніше, оскільки технології змінюють соціальну реальність, і цей процес неможливо зупинити. Проте, шукаючи відповіді, важливо не загубити споконвічні смисли процесу навчання, не втратити саму сутність взаємодії учня та вчителя, її тонкі аспекти.

Проблема впровадження інструментів штучного інтелекту, зокрема ChatGPT в освітню практику сьогодні активно досліджується в усьому світі. Серед сучасних публікацій можна назвати роботи А. Вієріу, Г. Петрея, М. Мар'єнко, В. Коваленко, О. Наливайко, І. Нікітіної, Т. Іщенко, С. Паламар, М. Науменко, О. Панухник. Вплив сучасних технологій на розвиток умінь і навичок здобувачів освіти ми знаходимо в роботах Е. Гірша, препринті публікації “The Memory Paradox: Why Our Brains Need Knowledge in an Age of AI. In The Future of Artificial Intelligence” колективу вчених під керівництвом Б. Оклі [9]. Роздуми про роль вчителя в контексті сучасної освіти є темою робіт П. Женканга та ін. Проте нові форми взаємодії викладача та студента на тлі стрімкого зростання впливу штучного інтелекту на систему освіти наразі все ще є недостатньо дослідженими та потребують подальшого філософського переосмислення.

Мета та завдання. Метою даної роботи є висвітлення особливостей взаємодії викладачів та студентів в умовах розвитку штучного інтелекту.

Завданнями дослідження є: аналіз позитивних наслідків використання штучного інтелекту учасниками освітнього процесу; виявлення негативних наслідків використання штучного інтелекту студентами та викладачами; висвітлення ролі викладача в освітньому процесі та його взаємодії зі студентами в контексті розвитку нейромереж.

Методи дослідження. Для досягнення мети були застосовані наступні методи: аналіз під час дослідження переваг та недоліків застосування освітянами інструментів штучного інтелекту; синтез для узагальнення результатів аналізу та формування висновків щодо ролі викладача в умовах цифрової трансформації освіти; індукція для виявлення нових тенденцій взаємодії викладачів та студентів в сучасному контексті.

Результати дослідження. Розробки в області штучного інтелекту тривають вже кілька десятиліть. Протягом цього часу вони так чи інакше запроваджувалися в різні сфери людського життя. З появою такого інструмента як ChatGPT штучний інтелект увірвався в систему освіти. З тих пір можливості ChatGPT та способи його застосування являють собою предмет для рефлексії педагогів. Проте, поки викладачі рефлексують, студенти активно застосовують нейромережу під час виконання навчальних і творчих завдань.

За три роки присутності технологій штучного інтелекту в освітньому процесі з'являється можливість ретельно проаналізувати переваги та недоліки використання даної технології. У педагогів накопичився певний досвід власної взаємодії з ChatGPT та особливостей створення та перевірки навчальних завдань в умовах використання студентами штучного інтелекту. Нижче ми детально розглянемо позитивні та негативні сторони застосування освітянами нейромереж. Осмисливши переваги та недоліки взаємодії студентів та викладачів з інструментами штучного інтелекту ми отримаємо матеріал для уточнення або навіть переосмислення ролі сучасного викладача в освітньому процесі та актуальні завдання його взаємодії зі студентами. Втім, важливо розуміти, що технології, пов'язані зі штучним

інтелектом розвиваються дуже швидко, і результати будь-якого аналізу потребуватимуть постійного переосмислення.

Розпочнемо з аналізу переваг застосування штучного інтелекту учасниками освітнього процесу.

Серед переваг для викладачів виділяють наступні:

- перевірка і оцінювання за допомогою штучного інтелекту студентських завдань, при чому як закритих (у тестовому форматі), так і розгорнутих [1, с. 50];
- удосконалення процесу планування освітніх програм [2, с. 13–14];
- автоматизація рутинних завдань: створення чернеток лекцій, тестових завдань, шаблонів відповідей на поширені питання студентів, шаблонів рекомендацій щодо виконання тих чи інших завдань та проектів [6, с. 208];
- генерація ідей для нестандартних занять.

Серед переваг для здобувачів освіти слід згадати такі:

- штучний інтелект «допомагає» знайти корисну літературу, та полегшує роботу з великою кількістю інформації [5, с. 74–76];
- допомагає формулювати думки, перефразувати речення, структурувати інформацію, тощо [5, с. 74–76];
- сприяє розвитку вмінь аналізу інформації та розгляду задачі в різних ракурсах [5, с. 74–76];
- використовуючи чат-боти, студент не соромиться помилятися, а також має можливість в режимі реального часу отримати зворотний зв'язок та рекомендації щодо виправлення помилок [1, с. 50; 6, с. 207; 10];
- можливість створити для студента персоналізоване освітнє середовище, що здатне підвищити ефективність здобувача та зробити його відношення до навчання більш позитивним [10].

Можна виділити також універсальні переваги використання штучного інтелекту, тобто актуальні як для педагогів, так і для студентів:

- заощадження часу [2, с. 4–9];
- переклад іншомовних матеріалів (окрім завдань, безпосередньо спрямованих на розвиток навичок перекладу);
- штучний інтелект може слугувати асистентом для освітян з інвалідністю (наприклад, описувати візуальні матеріали студентам або викладачам з порушеннями зору).

Виділивши переваги застосування штучного інтелекту освітянами, проаналізуємо, наскільки однозначно є позитивність зазначених аспектів.

Сьогодні в багатьох джерелах викладачам пропонується покладати на штучний інтелект створення тестових завдань, а також їх перевірку. Зазначимо, що в такий спосіб доцільно здійснювати контроль не всього обсягу знань. І це пов'язано не лише з обмеженістю інформативності тестових завдань в принципі, а й з ризиком певної відстороненості викладача від процесу перевірки знань і умінь студентів.

Перевірку ж штучним інтелектом розгорнутих письмових відповідей студентів ми вважаємо надмірною автоматизацією процесу, що в перспективі здатна суттєво послабити контакт викладача та студента. Самостійно перевіряючи розгорнуті відповіді здобувачів, викладач може забезпечити більш живий та емоційно глибокий зворотний зв'язок. Використовувати штучний інтелект для перевірки «відкритих» відповідей доречно лише як допоміжний інструмент, який може вказати на аспекти, які викладач з якихось причин пропустив повз свою увагу.

Штучний інтелект може бути ефективним в процесі удосконалення планування освітніх програм. Проте, в даному аспекті важливо звертатися до нейромережі як до асистента, а не перекладати на неї весь процес планування. Те ж саме можна сказати про генерацію ідей для нестандартних занять, адже результатом перекладання на машину всіх творчих завдань буде зниження когнітивного рівня викладача, погіршення його власних творчих умінь і навичок. Для того, щоб уникнути негативних наслідків взаємодії з нейромережею і, водночас, ефективно інтегрувати штучний інтелект в свою роботу, необхідно не відмовлятися від творчого пошуку. Наприклад, плануючи нестандартне заняття, слід спочатку створити власні оригінальні ідеї, і лише після цього звернутися до штучного інтелекту.

Таким чином, завдання, згенеровані штучним інтелектом, стануть доповненням до матеріалу, створеного викладачем, при цьому викладач не втратить свою творчу індивідуальність і оригінальну манеру викладання. Крім того, ідеї, запропоновані нейромережею, можна також піддавати творчому переосмисленню і використовувати їх як матеріал для майбутньої педагогічної творчості.

Користь допомоги штучного інтелекту студентам в питаннях формулювання думок, структуруванні інформації і т. д. ми вважаємо досить суперечливою. У випадку, коли здобувач не має відповідних навичок, перекладання на нейромережу зазначеної роботи не дозволить студентові розвинути потрібні навички. В майбутньому їх відсутність здатна перетворитися на непрофесійність або некомпетентність. Фахівець, який не здатен формулювати власну думку, структурувати її, не може бути ефективним в ситуації усної комунікації, наприклад, в перемовинах, інтерв'ю або нараді. Крім того, вміння структурувати та формулювати думку виражає базові навички роботи з інформацією та її засвоєння в принципі, без яких не можливе успішне здійснення будь-якої інтелектуальної діяльності.

Щодо сприяння штучним інтелектом розвитку у студентів вміння аналізувати інформацію та розглядати задачу в різних ракурсах, тут важливо розуміти, що такий розвиток можливий лише за умови коректного використання здобувачами відповідних інструментів. Для того, щоб тренувати за допомогою нейромережі навички аналізу та комплексного бачення проблеми, необхідно створювати відповідні завдання, наприклад, пропонувати здобувачам знайти помилки у згенерованому тексті. Розповсюджена ж ситуація, коли здобувач нехтує вивченням спеціальної літератури, шукаючи інформацію для підготовки до заняття лише у відповідях чату GPT, або делегує нейромережі завдання, пов'язані з аналізом тексту, в жодному разі не сприяє будь-якому професійному розвитку.

Серед переваг застосування штучного інтелекту нерідко називають заощадження часу. Важливо розуміти, що заощаджуючи час, ми не завжди можемо розраховувати на позитивний результат навчання. Деякі уміння і навички, зокрема, пов'язані з аналізом та створенням текстів або вивченням спеціальної літератури, є прямо пропорційними присвяченому їм часу. Заощаджуючи час на виконанні деяких завдань, освітянин часом інвестує у власну некомпетентність та залежність від віртуального інструменту. В даному контексті великої значущості набуває питання усвідомленого ставлення до власної діяльності, коректної постановки пріоритетів, тощо.

Тепер розглянемо явно *негативні наслідки* використання штучного інтелекту учасниками освітнього процесу. Серед них дослідники виділяють наступні:

- не достатньо висока якість текстів, згенерованих нейромережею [2, с. 8–9];
- вірогідність отримати недостовірну інформацію, в тому числі через ефект галюцинації ChatGPT, який виникає в результаті змішання нейромережею різних даних, що призводить до створення хибних тверджень [2, с. 8–9; 6, с. 208; 8, с. 104; 10];
- необхідність постійного підключення до мережі для роботи з нейромережею [2, с. 8];
- проблема збереження конфіденційності та безпеки даних [1, с. 51–52; 6, с. 208];
- проблема прозорості: алгоритми генерації тексту створюють контент, таким чином, що користувачі не розуміють, як саме і на основі яких джерел створювалися ті чи інші тексти [3, с. 68–69];
- зниження когнітивних здібностей освітян в результаті некоректного систематичного і необмеженого застосування штучного інтелекту [1, с. 52; 6, с. 208];
- негативний вплив на критичне мислення [10];
- шахрайство у виконанні навчальних завдань та наукових робіт [6, с. 208];
- неможливість формування важливих, в тому числі, професійних навичок внаслідок делегування навчальних завдань штучному інтелекту [3, с. 68–69];
- шаленість від технологій [10];
- відсутність у штучного інтелекту емпатії, креативності та тонкого розуміння, характерних для людини [10].

Деякі з перелічених негативних наслідків використання штучного інтелекту освітянами можуть в перспективі тягнути за собою нові негативні результати. Так, низька якість текстів,

згенерованих нейромережею, не лише є причиною зниження рівня методичних матеріалів або навчальних робіт. Працюючи з неякісними текстами студент не має можливості розвинути власний стилістичний смак, те, що приходить лише в результаті так званої «начитаності».

Легкість доступу до ChatGPT з одного боку, спрощує виконання певних задач, з іншого ж, призводить до певної залежності, коли, по-перше, замість того, щоб здійснити інтелектуальне зусилля освітянин задає нейромережі відповідний промт, по-друге, якість виконання тих чи інших завдань залежить не від конкретних умінь і навичок особи, а від можливості доступу до інтернету, тобто, особа, таким чином, втрачає власну автономію.

Щодо шахрайства під час виконання наукових робіт, на сьогодні інструменти перевірки текстів на предмет використання під час їх написання штучного інтелекту є недосконалими. Таким чином, можливим є негативний вплив на науковий дискурс загалом.

Одним з дискусійних питань взаємодії студентів та штучного інтелекту є позитивний або негативний вплив машини на розвиток критичного мислення. Деякі дослідники вважають, що робота з ChatGPT не дає розвинути критичному мисленню, деякі навпаки, наголошують, що штучний інтелект являє собою дієвий інструмент для розвитку критичного мислення у студентів. В даному контексті важливо з'ясувати зв'язок між знаннями та критичним мисленням. Тут слід згадати, що вже у другій половині XX століття поширився підхід, згідно з яким в умовах доступу до великих обсягів інформації розвиток знань в навчанні має відійти на другий план, поступившись розвитку критичного мислення: «навіщо запам'ятовувати, коли можна пошукати» [9]. Проте ефективність даного підходу є досить сумнівною. Вже Е. Д. Гірш молодший зазначав, що знання і навички є нероздільними. Без знань предметної області неможливо розвинути критичне мислення [7]. Американські дослідники Б. Оклі, М. Джонстон та іМ. в препринті своєї публікації «Парадокс пам'яті: чому нашому мозоку потрібні знання в добу ШІ?» пишуть, що так званий ефект Фліна – невпинне зростання показників рівня IQ від десятиліття до десятиліття – останнім часом зупинився, а деяких країнах почав змінюватися в зворотному напрямку. Автори пов'язують загальне зниження рівня IQ з відсутністю у школярів та студентів ключових предметних знань [9].

З появою нейромереж типу ChatGPT кредо «навіщо запам'ятовувати, якщо можна пошукати» змінюється на «навіщо запам'ятовувати та формувати навички, якщо можна запитати у ШІ або попросити його виконати завдання?». Ситуація, за якої студент делегує більшість навчальних завдань штучному інтелектові не сприяє успішному засвоєнню та накопиченню знань. Своєю чергою, без накопичення і засвоєння знань неможливо говорити про формування критичного мислення. Дану взаємозалежність важливо усвідомити студентам та викладачам.

Пам'ять також є основою складних роздумів, оскільки факт, вивчений в одному контексті можна застосувати в іншому контексті. Наявність в пам'яті ключових знань також дозволяє мислити гнучко, об'єднуючи елементи різних знань новим способом. Тобто, пам'ять слугує й обов'язковим підґрунтям творчої та наукової інтуїції [9].

Отже можна зробити висновок, що надмірне захоплення взаємодією зі штучним інтелектом, під час якого не відбувається засвоєння, формування або активізації знань, не розвивається пам'ять в кінцевому підсумку призводить до неможливості розвинути критичне мислення та інтуїцію.

Сьогодні нерідко можна зустріти рекомендації щодо завдань, в яких студентам пропонується знайти помилки у текстах, згенерованих штучним інтелектом. Але так само нерідко в даних рекомендаціях опускається той факт, що виконання цих завдань може бути ефективним лише за умови наявності у студентів відповідних знань, сформованих «консервативним» способом. Система виявлення помилок залежить від наявності «внутрішніх очікувань», що сформувалися в результаті запам'ятовування та систематичної практики [9].

Проаналізувавши явні та неявні переваги та недоліки використання освітянами штучного інтелекту, окресливши деякі «відкладені» ризики такої взаємодії, можемо сформулювати деякі принципи, на які доцільно покладатися сучасному викладачеві.

Важливим завданням сучасного педагога є збереження контакту зі студентами, забезпечення живого, емоційного зворотного зв'язку. Сучасні чат-боти також здатні надати зворотний зв'язок,

але репліки машини є шаблонними, емоційність в них якщо і присутня, то є згенерованою, штучною. Натомість, викладач здатен проявити емоційність та емпатію у спілкуванні зі студентами: щиро похвалити, підтримати, порадіти прогресу, тощо.

Важливим завданням сучасного викладача є збереження власної індивідуальності. Зберегти ж її можливо лише за умови, коли штучний інтелект слугує асистентом викладача, допоміжним інструментом, основний же обсяг творчої роботи виконує викладач. Надмірна ж взаємодія зі штучним інтелектом згодом може зробити мислення більш шаблонним, тобто людина, яка багато взаємодіє з машиною, по-перше, згодом і сама, образно кажучи, перетворюється на автомат, і, по-друге, позбавляє себе всіх радощів, пов'язаних з творчим та інтелектуальним пошуком. Варто відмітити, що делегування робочих та творчих завдань викладачем штучному інтелектові сьогодні нерідко пов'язане з надмірним перевантаженням викладача.

Як було вказано вище, наразі існують вміння і навички, які в контексті широкого розповсюдження інструментів штучного інтелекту потребують певної реабілітації. Це, зокрема, навички формулювання думок, структурування інформації, формування системи знань, тощо. Раніше вміння формулювання думок та систематизації інформації вирішувалися шляхом написання студентами доповідей або есе. Сьогодні студенти нерідко перекладають ці завдання на ChatGPT, отримують готовий текст, після чого, в кращому випадку, редагують його, а в гіршому позиціонують згенеровану ШІ роботу як свою. Така ситуація ставить перед викладачем завдання розвивати навички формулювання думок та структурування інформації іншими методами. Тут можна запропонувати перенести такі завдання з домашньої роботи в аудиторію, де у студента менше можливостей звернутися до ШІ. Працювати над формуванням цих навичок можна також під час усних відповідей студентів.

Серйозної «реабілітації» сьогодні потребують також знання. В добу інтернету та штучного інтелекту, певною мірою знецінивши загальну ерудицію та професійні предметні знання на користь розвитку креативності та критичного мислення, ми знову приходимо до усвідомлення важливості і цінності знань для формування загальної культури, професіоналізму, компетентності, експертності а також такої тонкої матерії як інтуїція. Але й критичне мислення, і креативність, як було показано вище, не можна сформувати без наявності базової системи знань. Таким чином, сучасному викладачеві необхідно виділяти ключові поняття, визначення та формули, які студенти повинні вивчити напам'ять [9]. Варто звернути увагу, що матеріалу, призначеного для вивчення має бути не дуже багато, щоб не перевантажити пам'ять студентів. Також слід враховувати, що пам'ять багатьох здобувачів сьогодні є нетренованою, що зумовлено названими вище причинами.

Отже, можна сказати, що викладачеві слід включити до своєї діяльності деякі консервативні підходи та методи. Але таке звернення до «традицій» може викликати нерозуміння у студентів, які звикли до взаємодії з новітніми технологіями та певної тенденції до гейміфікації освіти. В даних умовах важливим завданням викладача є ознайомлення студентів з базовими принципами роботи пам'яті, уваги, уяви, особливостей процесу отримання і закріплення нових знань, тощо [4, с. 95]. Студентам важливо усвідомити, що помірні труднощі та інтелектуальні зусилля – це неодмінний атрибут освітнього процесу і обов'язкова умова професійного зросту. Також викладач повинен допомогти студентам усвідомити, що знання того, де знайти інформацію принципово відрізняється від її істинного знання [9].

Досі ми розглядали здебільшого ситуацію, за якої має місце надмірне використання штучного інтелекту освітянами. Проте, неефективне використання штучного інтелекту в освітньому процесі також нерідко пов'язано з тим, що багато викладачів не мають відповідних знань та навичок щодо коректної роботи з ШІ. Незважаючи на всі зазначені ризики, сучасний викладач повинен вміти ефективно взаємодіяти зі штучним інтелектом, бути обізнаним з новітніми методами його застосування в освітньому процесі.

Обізнаний в плані взаємодії з нейромережею викладач може бути для студентів наставником у роботі зі штучним інтелектом: демонструвати реальні переваги та ризики його застосування, обговорювати питання етики штучного інтелекту, тощо. В кінцевому підсумку, викладачеві

важливо навчити студентів коректно співпрацювати з машиною, зберігаючи власну автономію. Для цього можна запропонувати, по-перше, формулювати власну думку перш ніж задати питання чат-боту, по-друге, перебувати з чат-ботом в діалозі, а не в ролі пасивного слухача, і, по-третє, перевіряти достовірність наданої штучним інтелектом інформації [4, с. 95].

Споконвіку, кожен вчитель, в якому сенсі, усе життя залишається учнем. В добу стрімкого розвитку цифрових технологій «учнівство» вчителя стає ще більш актуальним. Стосовно новітніх технологій вчителями для викладача часом можуть ставати і студенти [11, с. 117]. Така взаємодія може стати для обох сторін цінним досвідом партнерства та взаємообміну.

Отже, викладачеві в добу штучного інтелекту важливо, перш за все, самому не перетворитися на машину, тобто емоційно залучатися до освітнього процесу та спілкування зі студентами. Не менш важливим є завдання навчити студентів цінувати знання та не боятися труднощів і складних задач. Разом з тим, не можна нехтувати освоєнням інноваційних інструментів, гармонійно поєднуючи їх з перевіреними традиційними методами викладання. Взаємодія викладача і студента має базуватися на партнерстві, взаємоповазі, взаємообміні, включати до себе емоційну складову. Не менш важливою є взаємна мотивація сторін до професійного та особистісного зростання. Найважливішим же на сьогодні ми вважаємо збереження реальної залученості студентів та викладачів в освітній процес, коли за умов інтеграції до нього нових інструментів та асистентів, саме вчитель та учень залишаються основними акторами освіти.

Висновки. Резюмуючи вищезазначене, підведемо підсумки. В умовах стрімкого розвитку штучного інтелекту взаємодія викладача та студента набуває нових форм та потребує філософського переосмислення. Такі інструменти, як ChatGPT, відкривають для освітян широкі горизонти можливостей і, водночас, несуть із собою певні ризики.

Використання штучного інтелекту сприяє оптимізації рутинних завдань, персоналізації освітнього процесу, підвищенню ефективності навчання, удосконаленню умов навчання для освітян з інвалідністю. Проте, некоректне або надмірне використання нейромереж здатне знеособити процес навчання, послабити когнітивні та творчі здібності викладачів та студентів, спричинити залежність від технологій, підмінити професійні знання, уміння і навички технічними навичками пошуку та складання промтів.

Осмисливши переваги та недоліки взаємодії студентів та викладачів з інструментами штучного інтелекту ми отримали матеріал для уточнення ролі сучасного викладача в освітньому процесі та особливостей його взаємодії зі студентами. Викладачеві важливо не відмовлятися від власної педагогічної творчості, розвивати індивідуальний стиль і навчати студентів не лише користуватися ШІ, а й мислити самостійно. В сучасних умовах викладач має виконувати роль не лише джерела знань, а й наставника, партнера, здатного зберегти емоційний контакт зі студентами, мотивувати їх до набуття ґрунтовних предметних знань, що є передумовою розвитку критичного мислення, інтуїції та автономії. Це передбачає збереження балансу між традиційними та інноваційними підходами до навчання.

Таким чином, ефективна взаємодія викладача і студента в добу штучного інтелекту можлива за умови збереження людського виміру освіти, зваженого, усвідомленого підходу до використання технологій, і підтримання високого рівня реальної залученості обох сторін до освітнього процесу. Основним викликом і, водночас, завданням для сучасної вищої школи стає не стільки технічна інтеграція штучного інтелекту в навчальний процес, скільки збереження цінностей, сенсів і гуманістичних основ освіти.

Перспективи подальших розробок даної теми пов'язані з дослідженням використання ШІ на формування ключових когнітивних компетентностей освітян; розробкою етичних принципів використання інструментів штучного інтелекту в освіті; порівняльним аналізом освітніх систем різних країн, в контексті впровадження штучного інтелекту в навчальний процес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мар'єнко М., Коваленко В. Штучний інтелект та відкрита наука в освіті. *Фізико-математична освіта*. 2023. Т. 38. № 1. С. 48–53.

2. Наливайко О. О. Перспективи використання нейромереж у вищій освіті України. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2023. Т. 1. № 5. С. 1–17.

3. Нівня Г. О. Ризики використання Chat-GPT в освітньому процесі. Південноукраїнські наукові студії: 2024 рік : матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених. 19–21 листоп. 2024 р. Одеса, 2024. С. 67–70.

4. Нівня Г. О. Студент і штучний інтелект: співпраця чи залежність. Традиційні та інноваційні підходи розвитку сучасної освіти в Україні: 2025 рік : матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. 3–4 квіт. 2025 р. Одеса, 2025. С. 95–96.

5. Паламар С., Науменко М. Штучний інтелект в освіті: використання без порушення принципів академічної чесності. *Освітологічний дискурс*. 2024. Вип. 1 (44). С. 67–83.

6. Панухник О. Штучний інтелект в освітньому процесі та наукових дослідженнях здобувачів вищої освіти: відповідальні межі вмісту ШІ. *Галицький економічний вісник*. 2023. № 4 (83). С. 202–211.

7. Hirsch E. You can always look it up – or can you? *American Educator*. 2000. 24 (1). Pp. 4–9.

8. Nikitina I., Ishchenko T. ChatGPT in the paradigm of modern education. *Scientific journal of Polonia university*. 2025. 61 (6). Pp. 100–106. DOI: <https://doi.org/10.23856/6112>

9. Oakley B., Johnston M., Chen K.-Z., Jung E., Sejnowski T. The Memory Paradox: Why Our Brains Need Knowledge in an Age of AI. In *The Future of Artificial Intelligence: Economics, Society, Risks and Global Policy* (Springer Nature, forthcoming). Disclosure. URL: <https://ssrn.com/abstract=5250447>

10. Vieriu A. M., Petrea G. The Impact of Artificial Intelligence (AI) on Students' Academic Development. *Education Sciences*. 2025. 15 (3). P. 343. URL: <https://www.mdpi.com/2227-7102/15/3/343>

11. Zhenkang P. The Role of the Teacher in Modern Education. *International Journal of Education and Humanities*. 2023. 8 (2). Pp. 117–118.

REFERENCES

1. Marienko M., Kovalenko V. (2023). Shtuchnyi intelekt ta vidkryta nauka v osviti [Artificial intelligence and open science in education]. *Fizyko-matematychna osvita*. T. 38. № 1. S. 48–53 [In Ukrainian].

2. Nalyvaiko O. O. (2023). Perspektyvy vykorystannia neiromerezh u vyshchii osviti Ukrainy [Use of Neural Networks in Higher Education in Ukraine]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia*. T. 1. № 5. S. 1–17 [in Ukrainian].

3. Nivnia H. O. (2024). Ryziky vykorystannia Chat-GPT v osvitniomu protsesi [Risks of Using Chat-GPT in the Educational Process]. *Pivdennoukraiynski naukovi studii* : mater. VII Vseukr. nauk.-prakt. konf. studentiv ta molodykh vchenykh. 19–21 lystop. 2024 r. Odesa, 2024. S. 67–70 [in Ukrainian].

4. Nivnia H. O. (2025). Student ta shtuchnyi intelekt: spivpratsa chy zalezhnist [Student and Artificial Intelligence: Cooperation or Dependence]. *Tradyttsiini ta innovatsiini pidkhody rozvytku suchasnoi osvity v Ukraini* : mater. VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf. 3–4 kvit. 2025. Odesa, 2025. S. 95–96 [in Ukrainian].

5. Palamar S., Naumenko M. (2024). Shtuchnyi intelekt v osviti: vykorystannia bez porushennia pryntsyviv akademichnoi chesnosti [Artificial Intelligence in Education: Use Without Violating the Principles of Academic Integrity]. *Osvitologichnyi dyskurs*. Vyp. 1 (44). S. 67–83 [in Ukrainian].

6. Panukhnyk O. (2023). Shtuchnyi intelekt v osvitnomu protsesi ta naukovykh doslidzhenniakh zdobuvachiv vyshchoi osvity: vidpovidalni mezhi vmistu SHI [Artificial Intelligence in the Educational Process and Scientific Research of Higher Education Students: Responsible Boundaries of AI Content]. *Galitskyi ekonomichnyi visnyk*. № 4 (83). S. 202–211 [in Ukrainian].

7. Hirsch E. (2000). You can always look it up – or can you? *American Educator*. 24 (1). Pp. 4–9.

8. Nikitina I., Ishchenko T. (2025). ChatGPT in the paradigm of modern education. *Scientific journal of Polonia university*. 61 (6). Pp. 100–106. DOI: <https://doi.org/10.23856/6112>

9. Oakley B., Johnston M., Chen K.-Z., Jung E., Sejnowski T. The Memory Paradox: Why Our Brains Need Knowledge in an Age of AI. In *The Future of Artificial Intelligence: Economics, Society, Risks and Global Policy* (Springer Nature, forthcoming). Disclosure. URL: <https://ssrn.com/abstract=5250447>

10. Vieriu A. M., Petrea G. (2025). The Impact of Artificial Intelligence (AI) on Students' Academic Development. *Education Sciences*. 15 (3). P. 343. URL: <https://www.mdpi.com/2227-7102/15/3/343>

11. Zhenkang P. (2023). The Role of the Teacher in Modern Education. *International Journal of Education and Humanities*. 8 (2). Pp. 117–118.

Nivnia Hanna Oleksandrivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior lecturer at the Department of State and Legal Disciplines
Institute of Law and Security
Odesa State University of Internal Affairs,
1, Uspenska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0392-7392

INTERACTION BETWEEN TEACHER AND STUDENT IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Relevance of the Issue. *The rapid development of artificial intelligence, particularly tools like ChatGPT, has significantly impacted the educational process. While this opens up new opportunities for educators, it also presents serious challenges to the system of higher education. In such a context, philosophical questions about the meaning and value of education become increasingly relevant, as educational, methodological, and creative tasks can be delegated to neural networks. This threatens the active participation of both teachers and students in the learning process. Therefore, teacher-student interaction requires philosophical reconsideration.*

Purpose. *The aim of this study is to highlight the specific features of teacher-student interaction in the context of AI development.*

Methods. *To achieve this aim, the following methods were applied: analysis, used to examine the advantages and disadvantages of using AI tools by educators; synthesis, for summarizing the results of the analysis and forming conclusions about the role of the teacher in the context of digital transformation of education; induction, for identifying new trends in teacher-student interaction in the modern context.*

Research Results. *The article analyzes both the positive and negative consequences of AI usage by participants in the educational process. It outlines universal risks and hidden outcomes of interaction with neural networks. The author emphasizes that excessive automation can depersonalize education, reduce cognitive abilities, critical thinking skills, and the intuition of educators.*

It is highlighted that teachers should not abandon their pedagogical creativity. They should develop their individual teaching style and train students not only to use AI but also to think independently. In the modern context, a teacher must act not only as a source of knowledge but also as a mentor and partner – capable of maintaining emotional contact with students and motivating them to acquire deep, subject-specific knowledge, which forms the basis for the development of critical thinking, intuition, and autonomy. This requires maintaining a balance between traditional and innovative approaches to education.

The author emphasizes the importance of partnership, mutual exchange, and shared motivation in teacher-student interaction. Preserving the human dimension of education, adopting a conscious and balanced approach to technology, and ensuring high levels of genuine engagement from both sides in the educational process are crucial. The main challenge – and at the same time, the central task – for modern education is to preserve values, meaning, and the humanistic foundations of learning.

Key words: *artificial intelligence, higher education, teaching, critical thinking, autonomy.*

Дата надходження статті: 10.07.2025

Дата прийняття статті: 22.07.2025

Опубліковано: 21.10.2025

УДК 373.2/.3.091.4Корчак+37.013.73

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.11>**Іванова Наталія Володимирівна**

доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти,
декан факультету дошкільної освіти та музичного мистецтва
Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний інститут»
Волинської обласної ради
просп. Волі, 36, Луцьк, Україна
orcid.org/0000-0003-0922-2171

Ковальчук Ірина Леонідівна

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри природничо-математичної,
світоглядної освіти та інформаційних технологій
Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний інститут»
Волинської обласної ради
просп. Волі, 36, Луцьк, Україна
orcid.org/0000-0003-2165-5367

КОНЦЕПТ ДИТИНОЦЕНТРИЗМУ В ДУХОВНО-ОНТОЛОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ ЯНУША КОРЧАКА: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ АНАЛІЗ

Актуальність проблеми. У статті досліджується концепт дитиноцентризму педагогічної системи Януша Корчака через призму філософсько освітнього аналізу. Потреба переосмислення гуманістичних ідей минулого зорієнтована на формування особистості, її автономії, моральної зрілості та вміння жити в суспільстві непередбачуваних викликів, нівеляції духовних цінностей, військових загроз існуванню людства. Януш Корчак у своїй духовно-онтологічній концепції позиціонує дитину як самодостатню духовну самість, наділену правом на повагу, свободу думки, самовираження і любов.

Метою дослідження є необхідність розкриття сутності дитиноцентризму в духовно-онтологічній спадщині Януша Корчака; аналіз філософсько освітнього підґрунтя його системи гуманістичних цінностей в контексті сучасних освітніх рефлексій.

Теоретико-методологічними основами дослідження є герменевтичний та діалектичний методи, історико-порівняльний та аксіологічний підходи до вивчення проблеми існування людини, а саме – дитини, її виховання та розвитку в епоху глобалізаційних та технократичних викликів.

Результати дослідження. Концепт дитиноцентризму в духовно-онтологічній спадщині Януша Корчака набуває характеру морального імперативу, де ставлення до дитини суспільства є мірилом високої духовності, людяності та індикатором його духовного здоров'я. Формування нової освітньої парадигми передбачає переосмислення історико-культурної та педагогічної спадщини педагогів минулого як ціннісно-орієнтаційної, духовно-онтологічної траєкторії для побудови суспільства знань, мислячого і ментально здорового соціуму. Суб'єктність дитини сучасного суспільства базується на визнанні і повазі до її індивідуальності; на духовній єдності із сім'єю та її родоводом, традиціях народу; на життєтворчій енергії рідної землі як топосу існування та формування національної ідентичності майбутнього громадянина. Сутність поняття дитиноцентризму зреалізовано у педагогічній діяльності Януша Корчака через феномени любові, поваги, довіри, емпатійної єдності душі дорослого і дитини. Філософія життєтворчості Януша Корчака не обмежується рамками освітньої парадигми,

її унікальність – у всеосяжній любові до дитини, а в даному, конкретному випадку – ціною власного самозречення життя.

Ключові слова: освітня парадигма, дитиноцентризм, Януш Корчак, педагогіка духовної єдності, філософія любові, кохання, особистість, філософія дитинства, цінності, цінності освіти, мораль, суспільство знань.

Вступ. Глобальні соціокультурні трансформації, військові агресії, технократичні виклики стають причиною розмивання і нівеляції освітніх орієнтирів, парадигмальних концепцій і стратегій. Це зумовлює необхідність переосмислення традиційних освітніх технологій, підходів щодо виховання і розвитку дитини, її початкової та позанавчальної діяльності. В контексті сучасної філософії освіти виникає потреба дедалі глибше занурюватися в проблему вивчення внутрішнього світу дитини, її творчого самовираження.

В даному контексті духовно-просвітницька, гуманістично-філософська спадщина Януша Корчака (Генріха Гольдшмідта) – видатного польського педагога, філософа, письменника, лікаря є джерелом для вивчення і осмислення проблеми моральної відповідальності дорослого (педагога, вихователя батьків, соціуму) перед дитиною. Представлена Янушем Корчаком ідея дитиноцентризму виходить за межі освітньо-педагогічної концепції та перетворюється на цілісну філософсько-етичну систему, яка будується на сердечній довірі, партнерстві, емпатії та повазі до внутрішнього світу дитини. Такий підхід відкриває можливості осмислення філософсько-освітніх основ педагогіки, орієнтованої на особистісний розвиток, етику спільного існування та толерантність.

Мета і завдання дослідження полягають в розкритті сутності філософсько-освітніх засад дитиноцентризму у духовно-онтологічній спадщині Януша Корчака; у визначенні гуманістичних, ціннісно-орієнтаційних векторів його педагогічної, творчої діяльності та їхньої значимості для формування сучасної освітньої парадигми.

Відповідно до поставленої мети в статті передбачено виконання конкретних і взаємообумовлених завдань: проаналізувати філософсько-освітню сутність ідеї дитиноцентризму; окреслити зміст основних принципів духовно-онтологічної педагогіки любові, довіри і поваги до дитини Януша Корчака; актуалізувати духовно-онтологічні смисли концепції дитиноцентризму Януша Корчака як ефективної освітньої теорії та методології для науки і практики сучасної філософії освіти.

Методи дослідження: герменевтичний та діалектичний методи сприяли інтерпретації педагогічних та літературних текстів Януша Корчака, розкриттю діалектичних протиріч в процесі формування його власного, гуманістичного світогляду як проєкції внутрішнього світу дитини; історико-педагогічний аналіз дозволив визначити шляхи становлення концепції дитиноцентризму у життєтворчій та практичній діяльності Януша Корчака; аксіологічний підхід дозволив осмислити концепт дитиноцентризму як ціннісної духовно-онтологічної основи теорії і практики філософії освіти.

Результати дослідження. Сучасна філософія освіти з моменту її виникнення нерозривно пов'язана з розробкою педагогічних та освітніх ідей, концептів та концепцій. Національна філософсько-освітня думка базується на педагогічних ідеях К. Ушинського, Г. Ващенка, С. Русової, Н. Лубенець, О. Дучимінської, А. Гендрихівської, А. Макаренка, В. Сухомлинського та інших. Їхня історико-педагогічна спадщина є теоретико-методологічним базисом розвитку сучасної української філософсько-освітньої думки як сфери соціокультурної реальності.

Дослідники і розробники сучасної теорії та методології філософії освіти (В. Андрущенко, А. Богуш, Є. Борінштейн, А. Бичко, В. Ільїн, А. І. Кавалеров, М. Конох, В. Кремень, В. Лутай, М. Михальченко, М. Попович, М. Романенко та ін.) вважають, що досить важливою їх складовою є співвідношення в освіті традиційних та модерністських підходів. Адже наукове обґрунтування педагогічних концепцій минулого дозволило технологізувати практичний рівень сучасної освіти, що, в свою чергу, є домінуючою рисою ХХІ століття. Вивчення і впровадження в освітній простір цінностей любові і поваги до ближнього, до рідної землі і держави,

до творення соціокультурного середовища через призму власної гідності, сприйняття «іншого», у культивуванні ідеї гуманізму є наскрізною проблемою філософії освіти. Культура людської гідності (І. Бех, В. Мисько, В. Рибалка та інші) спрямовує педагогічну думку до усвідомлення ціннісно-сміслових основ людського буття, до розкриття її екзистенційної сутності, а отже, і сприяє формуванню гуманістичного світогляду [10].

Поняття дитиноцентризму є складовою ширшого поняття – людиноцентризму. Як зазначає А. Машталер, людиноцентризм – це термін, який визначає широкий спектр світоглядних інтерпретацій життєдіяльності людини – від тілесності й обдарованості до духовності, освіченості та моральності. Сукупність цих взаємопов'язаних, іноді суперечливих характеристик, утворює багатовимірну картину людського буття, яка постійно оновлюється та не має кінцевої межі пізнання [9, с. 54].

У педагогічному контексті, як підкреслює Т. Сорочан, вихідними положеннями людиноцентризму є повага, довіра й визнання автономії особистості кожного учасника освітнього процесу. Такий підхід передбачає посилення внутрішньої мотивації замість зовнішнього контролю, а також залучення вихованців і педагогів до спільного прийняття рішень, що забезпечує формування сприятливого соціально-психологічного клімату та сприяє розвитку відповідального ставлення до навчання і взаємодії [12].

Філософія людиноцентризму виступає методологічною основою дитиноцентризму, адже утверджує цінність людини як носія духовності, розуму та свободи, а філософія дитиноцентризму конкретизує ці принципи в освітньо-педагогічній площині, визнаючи дитину активним суб'єктом власного життя, здатним до саморозвитку, самопізнання й морального вибору. Таким чином, дитиноцентризм є логічним продовженням парадигми людиноцентризму, зорієнтованої на гармонійний розвиток особистості в умовах гуманістичного виховання.

У сучасному науковому дискурсі поняття «дитиноцентризм» розглядається як складне багатовимірне явище, що перебуває у процесі концептуального осмислення. Як зазначає О. Левченко, потреба переосмислення даного терміну є актуальною в контексті філософії освіти, психології, педагогіки, тому його можна розглядати як філософсько-освітній феномен, який відображає нові ціннісні орієнтири гуманістичного виховання [148].

Разом з тим, О. Квас трактує дитиноцентризм як динамічну концепцію розвитку дитинства, що формується під впливом соціокультурних умов і відображає зміну наукових підходів до вивчення дитини. Адже, переосмислення моделей дитинства неможливе без оновлення педагогічних концепцій, освітньої практики та методології їх дослідження [2, с. 14]. Таким чином, дитиноцентризм виступає не лише педагогічним принципом, а й індикатором соціокультурних трансформацій та усвідомленні ролі дитини в суспільстві.

З погляду В. Кременя – дитиноцентризм є інтегральним явищем, яке виникає на перетині кількох галузей знання – філософії освіти, педагогіки, психології, соціології тощо. Учений підкреслює, що його глобальний зміст визначається як засаднича умова формування гуманного, демократичного, людиноцентристського суспільства. На думку вченого, дитиноцентризм – це не лише методологічна, а й світоглядна основа сучасної освіти, адже організація освітнього процесу за цим принципом зможе бути «єдиним шляхом до щастя кожної людини» [5, с. 3]. Практична реалізація дитиноцентризму в освіті полягає у визнанні унікальності кожної дитини, у виявленні її сутнісних особистісних рис і створенні умов для розвитку відповідно до її індивідуальних здібностей [6, с. 11].

Подібної думки дотримуються Л. Ярославцева та К. Каліна, які визначають дитиноцентризм як педагогічний принцип, що надає дитині статус суб'єктності у вихованні, навчанні та розвитку. Метою такого підходу є формування в неї життєвої компетентності, здатності до самостійного пізнання, морального вибору та соціальної активності [13, с. 288].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що поняття «дитиноцентризм» у сучасній педагогічній науці постає не лише як методологічна категорія, але як і філософсько-освітній принцип, який містить потенціал для розбудови сучасної освітньої парадигми. Його сутність полягає у визнанні дитини унікальною особистістю, наділеною власним внутрішнім світом, правом

на самовираження, розвиток і щастя, що вимагає переосмислення цілей, змісту й технологій освіти в контексті цінностей гуманізму та людиноцентризму.

У світовому гуманістичному русі XX століття особливе місце посідає діяльність Януша Корчака (Генріка Гольдшміта), педагогічна концепція якого сформувалася під впливом ідей «нового виховання» та базується на підходах і принципах класичної гуманістичної педагогіки, а також на досягненнях природничих, антропологічних і соціально-економічних наук, що активно розвивалися на початку XX ст. [1].

Концепція дитиноцентризму Януша Корчака, як зауважує В. Кушнір, має глибоке філософське підґрунтя, засноване на визнанні самоцінності дитячої особистості. Януш Корчак утверджував дитину як суб'єкт власного життя, який здатний до морального вибору, самопізнання та відповідальності. Філософсько-освітній сенс дитиноцентризму Януша Корчака полягає у визнанні дитинства як повноцінного етапу людського буття, у якому розкривається духовна сутність людини. Відтак, виховання, за Янушем Корчаком, це не лише соціалізація, а й морально-етичний процес формування особистості, який передбачає співбуття, довіру та партнерство між дитиною і дорослим [7].

Таким чином, концепт дитиноцентризму Януша Корчака виступає духовно-онтологічним, гуманістичним принципом освіти, який поєднує індивідуальний розвиток зі становленням морально зрілої, свідомої особистості та громадянина демократичного суспільства [1, с. 15–17]. Світоглядні переконання та педагогічні погляди Януша Корчака ґрунтуються на засадах гуманістичної педагогіки, філософсько-освітнього осмислення потреб дитини, зокрема її природного прагнення до саморозвитку та самовдосконалення [1, с. 23].

Становлення ідеї дитиноцентризму у педагогічній спадщині Януша Корчака, як зазначає Й. Ольчак-Ронікер, відбувалося на основі накопичення власного життєвого досвіду та цілеспрямованої внутрішньої праці над собою. Адже з юних років Януш Корчак формував звичку до самоаналізу та самовиховання, яка згодом стала методологічною основою його педагогічних поглядів. Його щоденникові записи, зокрема «Щоденник», написаний у варшавському гетто, а також ранні твори, як-от «Сповідь метелика», засвідчують еволюцію його світогляду, процес пошуку власного «Я» і формування переконання про цінність внутрішнього світу дитини як самостійної особистості [10, с. 79].

У своїх публіцистичних та художніх працях Януш Корчак розкриває феномен дитини як активного суб'єкта власного розвитку, а не об'єкт зовнішнього впливу. Зокрема, у романі «Школа життя» (1907–1908) він презентує утопічну концепцію нової школи, побудованої на принципах саморозвитку, праці та активності дитини. Автор підкреслює, що справжнє виховання можливе лише тоді, коли педагог стає чутливим спостерігачем і наставником, тьютором, який не нав'язує, а супроводжує дитину в її пошуках і помилках.

Особливу увагу звертає В. Мисько на статтю Януша Корчака «Діти і виховання», у якій педагог розкриває місію виховання та моральної відповідальності людини перед майбутнім [9, с. 60]. Януш Корчак наголошує, що думки педагогів мають бути актуальними всюди – у домівках, на вулицях, у владних кабінетах, адже саме від дорослих залежить не лише доля дітей, а й духовне майбутнє суспільства. Він підкреслює, що кожне покоління несе відповідальність за моральну сутність і щастя тих, хто прийде після нас.

У філософсько-освітньому контексті ідеї Януша Корчака розкривають антропоцентричний погляд на світ людини як істоти, що формується у взаємодії зі світом природи, культури і власного «Я». Педагог стверджує, що людина не народжується ані злою, ані доброю, а стає такою під впливом виховання і життєвих обставин. Виховання, за Янушем Корчаком, це не лише співпраця батьків та школи, а цілісний процес, у якому беруть участь соціум, природа, культура і саме життя.

Перехід Януша Корчака від теоретичних міркувань до практичної педагогічної діяльності (1907–1908 рр.) став ключовим етапом у формуванні його дитиноцентричної педагогічної концепції. Саме у цей період, під час роботи в дитячих колоніях у Міхелувці та Вільгельмувці, педагог накопичив власний емпіричний досвід, що згодом став основою його літературно-педагогічної та духовно-онтологічної спадщини.

Зародження нового педагогічного мислення Януша Корчака відбувається тоді, коли він починає писати твори не тільки про дітей, а й для них. Так, твір «Мошки, Йоськи та Срулі» (1909), був присвячений єврейським дітям, а «Юзьки, Яськи та Франки» (1909) – польським. Його вихованці мали одну, найкращу національність – діти. У цих творах педагог демонструє глибоке розуміння дитячої психології та вибудовує систему взаємодії з дитиною на основі довіри, емпатії та рівності. Його педагогічний метод зреалізовується не через покарання, а через діалог і гумор, що в подальшому стає виразом поваги до дитини як до особистості.

В оповідці «Пузеня» («Bobo», 1914) Януш Корчак здійснює психологічний аналіз становлення немовляти, розкриваючи світ його переживань і труднощів пізнання світу. У творах «Нещасливий тиждень» і «Сповідь метелика» він показує внутрішній світ дитини й підлітка, їхню самотність, пошук сенсу життя та потребу у розумінні. Тут особливо помітне прагнення автора «зазирнути у світ дитини зсередини», що є проявом глибокого психологічного дитиноцентризму [3].

У творах «Як любити дитину» (1919), «Виховні моменти» (1919), «Право на повагу» (1929) ідея дитиноцентризму набуває цілісної філософсько-освітньої форми. Зокрема, у творі «Як любити дитину» Януш Корчак обґрунтовує принцип індивідуального підходу до кожної дитини, закликає бачити в ній унікальну особистість. «Виховні моменти» розкривають значення уважного спостереження, щирого слухання й поваги до дитячих емоцій. А у праці «Право на повагу» Януш Корчак формулює гуманістичний педагогічний маніфест, де визнає дитину рівноправним суб'єктом життя і моральної взаємодії.

Дитиноцентризм Януша Корчака проявляється в його вірі у самодостатність дитячого світу, у вимозі поваги до дитячої гідності, думки й почуттів. Його філософсько-освітня концепція ґрунтується на ідеї, що виховання має починатися не з влади дорослого над дитиною, а з партнерства, довіри й любові.

У романі «Король Матяш Перший», опублікованому в 1923 році, Януш Корчак за допомогою алегоричної казки моделює суспільство, в якому дитина отримує право висловлюватись і намагається побудувати справедливий світ. Головний герой уособлює прагнення дитини до самовираження.

Трагічно-екзистенційне звучання дитинства розкрито у творі «Король Матіуш на безлюдному острові», де головний герой позбавляється своїх ілюзій та через самотність і біль дізнається, що насправді означає людство. Острів перетворюється на метафору внутрішнього світу дитини, яка знайшла цінність життя та співчуття. В даному творі Януш Корчак відображає процес духовного дозрівання та здатності дитинства повертати людям моральність. В подальшому, філософська концепція дитиноцентризму була зреалізована в його творі «Коли я знову стану маленьким» (1925). Після «повернення в дитинство» дорослого створюється своєрідний діалог між двома внутрішніми світами людини – дорослим і дитячим. Це прагнення подолати відчуження, діалектичне поєднання досвіду і невинності. Твір постає як морально-онтологічний роздум про людську природу, де, щоб пізнати дитину, треба відчувати себе дитиною.

Останній твір, який Януш Корчак написав у Варшавському гетто – «Щоденник», де розкрита трагедія, екстремальний і просвітницький гуманізм, і в нелюдських умовах все ще є віра в дітей, гідність, любов чи страждання. У творі педагогічна етика переходить у подвиги духовної сили: письменник показує, що любити дитину – це не просто її жаліти та оберігати, а морально протистояти злу і насильству. Саме в «Щоденнику» дитиноцентризм знаходить своє найвище вираження у дитині як образі людськості, яку неможливо знищити. Трансформуючи моральні ідеї в духовно-онтологічну концепцію любові і поваги до дитини, педагогіка мислиться сферою духовної рівності та людської гідності. Педагогічним маніфестом Януша Корчака стає твір «Право дитини на повагу» (1929), де він стверджує, що повага до дитини є найвищою морально-етичною категорією, а доросла людина є морально відповідальним партнером, а не володарем душі дитини.

Висновки. Утвердження ідеї дитиноцентризму у творчості Януша Корчака еволюціонувало від художнього осмислення дитинства до філософського вчення, духовно-онтологічної концепції

феномену дитинства і дитини як особистості, яка має право на повагу, свободу, самовираження і любов. Мірилом духовної зрілості суспільства і соціуму є ставлення до дитини, повага до її внутрішнього світу. Уся педагогічна та літературна творчість Януша Корчака спрямована на утвердження духовної цінності дитинства, де дитина є носієм моральної істини, а виховання – це мистецтво любові і співчуття.

Розбудова сучасної освітньої парадигми потребує переосмислення історико-культурної спадщини педагогів минулого задля визначення духовно-онтологічних стратегій подальшого розвитку гуманітарних наук, і зокрема – філософії освіти.

Філософія життєтворчості Януша Корчака не може бути обмеженою науковими концепціями та парадигмами. Вчинковість його життя вражає екзистенційною категоричністю щодо утвердження основ існування людини і людства, адже ціною і платою за життя у великого педагога була найвища людська цінність – любов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Діденко А. М. Виховна концепція Януша Корчака у контексті розвитку світової педагогіки кінця XIX – початку XX століття. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2015. Том 1. № 68. С. 20–24.
2. Квас О. В. Дитиноцентризм через призму сучасних гуманітарних досліджень. *Шлях освіти*. 2011. № 3. С. 14–18.
3. Корчак Я. Право на повагу : Вибрані твори / упор. І. Ковальчук ; пер. з пол. І. Ковальчук, Б. Матіяш, Р. Свято. Київ : Дух і літера, 2012. 328 с.
4. Корчак Я. Як любити дітей. Київ : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 208 с.
5. Кремень В. Дитиноцентризм – провідна лінія сучасної освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2008. № 1–2 (80–81). С. 3–4.
6. Кремень В. Вища освіта в соціокультурних змінах сучасності. *Вища освіта України*. 2007. № 3. С. 9–13.
7. Кушнір В. М. Провідні гуманістичні ідеї творчої спадщини Януша Корчака у контексті розвитку вітчизняної педагогічної думки : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Київ. 2004. 22 с.
8. Левченко О. Психологічна педагогіка: теоретико-методологічні підвалини культури педагога в парадигмальній тріаді «Культура – Людиноцентризм – Дитиноцентризм». URL: <https://docs.google.com/document/d/17k3YEAi92EZlnWP9nv7fSnSurUu1friXmvAe3dDtlEk/edit?pli=1#>
9. Машталер А. А. Людиноцентризм в контексті українського гуманізму Григорій Сковорода та Фетхуллах Гюлен: своєчасність традиції гуманізму / Матеріали конференції. Київ : Інформаційні системи, 2010. С. 54–57.
10. Мисько В. І. Дитиноцентризм у педагогічній спадщині Януша Корчака. Автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Дрогобич, 2017. 21 с.
11. Ольчак-Ронікер Й., Януш Корчак. Сторінками біографії : пер. з пол. / А. Павлишин. Київ : Дух і літера, 2012. 504 с.
12. Сорочан Т. М. Розвиток професіоналізму управлінської діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів у системі післядипломної педагогічної освіти : дис. на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Сорочан Т. М.; Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2005. 472 с.
13. Ярославцева Л. Ідеї дитиноцентризму в теорії і практиці вітчизняної педагогіки на рубежі XIX–XX ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2013. № 13. Ч. 1. С. 289–296.

REFERENCES

1. Didenko A. M. (2015). Vychovna kontseptsiiia Yanusha Korchaka u konteksti rozvytku svi-tovoi pedahohiky kintsia KhIKh – pochatku KhKh stolittia [Janusz Korczak's educational concept in the context of the development of world pedagogy in the late 19th and early 20th centuries]. *Zbirnyk naukovykh prats "Pedahohichni nauky"*. Tom 1. № 68. S. 20–24 [in Ukrainian].

2. Kvas O.V. (2011). Dytynotsentryzm cherez pryzmu suchasnykh humanitarnykh doslidzhen [Childcentrism through the prism of modern humanitarian research]. *Shliakh osvity*, № 3. S. 14–18 [in Ukrainian].
3. Korchak Ya. (2012). Pravo na povahu : Vybrani tvory / upor. I. Kovalchuk ; per. z pol. I. Kovalchuk, B. Matiiash, R. Sviato. Kyiv : Dukh i litera, 328 s.
4. Korchak Ya. (2016). Yak liubyty ditei [How to love children]. Kyiv : Knyzhkovyi klub “Klub Simeinoho Dozvillia”, 208 s. [in Ukrainian].
5. Kremen V. (2008). Dytynotsentryzm – providna liniia suchasnoi osvity [Child-centrism is the leading line of modern education]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*. № 1–2 (80–81). S. 3–4 [in Ukrainian].
6. Kremen V. (2007). Vyshcha osvita v sotsiokulturnykh zminakh suchasnosti [Higher education in the socio-cultural changes of modernity]. *Vyshcha osvita Ukrainy*. № 3. S. 9–13 [in Ukrainian].
7. Kushnir V. M. (2004). Providni humanistychni idei tvorchoi spadshchyny Yanusha Korchaka u konteksti rozvytku vitchyznianoï pedahohichnoi dumky [Leading humanistic ideas of the creative heritage of Janusz Korczak in the context of the development of domestic pedagogical thought] : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : spets. 13.00.01. Kyiv, 2004. 22 s. [in Ukrainian].
8. Levchenko O. Psykholohichna pedahohika: teoretyko-metodolohichni pidvalyny kultury pedahoha v paradyhmalnii triadi “Kultura – Liudynotsentryzm – Dytynotsentryzm” [Psychological pedagogy: theoretical and methodological foundations of the teacher’s culture in the paradigmatic triad “Culture – Humanocentrism – Childocentrism”]. Retrieved from: <https://docs.google.com/document/d/17k3YEAi92EZlnWP9nv7fSnSurUu1friXmvAe3dDtIEk/edit?pli=1#!> [in Ukrainian].
9. Mashtaler A. A (2010). Liudynotsentryzm v konteksti ukrainskoho humanizmu Hryhorii Skovoroda ta Fetkhullakh Hiulen: svoiechasnist tradytsii humanizmu [Humanocentrism in the context of Ukrainian humanism Hryhoriy Skovoroda and Fethullah Gülen: the timeliness of the tradition of humanism] / Materialy konferentsii. Kyiv : Informatsiini systemy, S. 54–57 [in Ukrainian].
9. Mysko V. I. (2017). Dytynotsentryzm u pedahohichnii spadshchyni Yanusha Korchaka [Child-centrism in the pedagogical legacy of Janusz Korczak]. Avtoref. dyser. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk. Drohobych, 21 s.
10. Olchak-Roniker Y. (2012). Yanush Korchak. Storinkamy biohrafii [Janusz Korczak. Through the pages of his biography] ; per. z pol. / A. Pavlyshyn. Kyiv : Dukh i litera, 504 s. [in Ukrainian].
11. Sorochan T. M. (2005). Rozvytok profesionalizmu upravlinskoï diïalnosti kerivnykiv zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv u systemi pisliadyplominoï pedahohichnoï osvity [Development of professionalism in the management activities of heads of general educational institutions in the system of postgraduate pedagogical education] : dys. na zdobuttia naukovoï stupenia doktora pedahohichnykh nauk : 13.00.04 – teoriia i metodyka profesiinoï osvity / Sorochan T. M. ; Luhanskyi natsionalnyi pedahohichnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. Luhansk, 472 s. [in Ukrainian].
12. Iaroslavtseva, L. (2013). Idei dytynotsentryzmu v teorii i praktytsi vitchyznianoï pedahohiky na rubezhi KhIKh-KhKh st. [Ideas of child-centrism in the theory and practice of domestic pedagogy at the turn of the 19 th and 20 th centuries]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. Pedahohichni nauky. № 13. Ch. 1. S. 289–296 [in Ukrainian].

Ivanova Nataliia Volodymyrivna

Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory and Methods
of Preschool Education,
Dean of the Faculty of Preschool Education and Musical Arts
Municipal Higher Educational Institution “Lutsk Pedagogical Institute”
of the Volyn Regional Council
36, Voli ave., Lutsk, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0922-2171

Kovalchuk Iryna Leonidivna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Natural and Mathematical,
Worldview Education and Information Technologies

Municipal Higher Educational Institution “Lutsk Pedagogical Institute”
of the Volyn Regional Council
36, Voli ave., Lutsk, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2165-5367

THE CONCEPT OF CHILD-CENTRISM IN THE SPIRITUAL-ONTOLOGICAL HERITAGE OF JANUSZ KORČAK: PHILOSOPHICAL-EDUCATIONAL ANALYSIS

The article explores the concept of child-centrism in Janusz Korczak's pedagogical system through the prism of philosophical and educational analysis. The need to rethink the humanistic ideas of the past is focused on the formation of the personality, its autonomy, moral maturity and the ability to live in a society of unpredictable challenges, the leveling of spiritual values, military threats to the existence of humanity. In his spiritual and ontological concept, Janusz Korczak positions the child as a self-sufficient spiritual self, endowed with the right to respect, freedom of thought, self-expression and love.

***The purpose** of the study is the need to reveal the essence of child-centrism in the spiritual and ontological heritage of Janusz Korczak; analysis of the philosophical and educational basis of his system of humanistic values in the context of modern educational reflections.*

The theoretical and methodological foundations of the study are hermeneutic and dialectical methods, historical-comparative and axiological approaches to studying the problem of human existence, namely – a child, his upbringing and development in the era of globalization and technocratic challenges.

***Research results.** The concept of child-centrism in the spiritual and ontological heritage of Janusz Korczak acquires the character of a moral imperative, where the attitude of society to the child is a measure of high spirituality, humanity and an indicator of its spiritual health. The formation of a new educational paradigm involves rethinking the historical-cultural and pedagogical heritage of teachers of the past as a value-orientation, spiritual-ontological trajectory for building a knowledge society, a thinking and mentally healthy society. The subjectivity of a child in modern society is based on recognition and respect for his individuality; on spiritual unity with the family and its lineage, traditions of the people; on the life-creating energy of the native land as a topos of existence and formation of the national identity of the future citizen. The essence of the concept of child-centrism is realized in the pedagogical activity of Janusz Korczak through the phenomena of love, respect, trust, empathic unity of the souls of an adult and a child. Janusz Korczak's philosophy of life-creating is not limited to the framework of the educational paradigm, its uniqueness lies in the comprehensive love for the child, and in this specific case – at the price of one's own self-denial of life.*

***Key words:** educational paradigm, child-centeredness, Janusz Korczak, pedagogy of spiritual unity, philosophy of love, love, personality, philosophy of childhood, values, values of education, morality, knowledge society.*

Дата надходження статті: 10.07.2025

Дата прийняття статті: 28.07.2025

Опубліковано: 21.10.2025

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 141.45

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.12>**Савонова Ганна Іванівна**

доктор філософських наук,

доцент кафедри українознавства, культури та документознавства

Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

проспект Віталія Грицаєнка, 24, Полтава, Україна.

orcid.org/0000-0003-1790-4770

АТЕЇЗМ ЯК ФЕНОМЕН ЗВІЛЬНЕННЯ ЛЮДИНИ ВІД БОГА (ЕВОЛЮЦІЯ ДУМКИ Ф. НІЦШЕ ТА Р. ДОКІНЗА)

У статті досліджується феномен атеїзму як форма звільнення людини від авторитету Бога на прикладі філософських ідей Фрідріха Ніцше та науково-популярної критики релігії Річарда Докінза. Передусім атеїзм розглядається не як заперечення віри заради самої боротьби, а як етап становлення автономної особистості, яка прагне сформувати власну систему цінностей без опори на традиційні релігійні уявлення.

Актуальність проблеми зумовлена зростаючим суспільним інтересом до переосмислення ролі релігії в житті сучасної людини, а також потребою у філософському аналізі атеїстичного світогляду.

Метою дослідження є виявлення змістовних та методологічних аспектів звільнення від Бога в контексті критики християнства у творчості Ніцше та Докінза.

Методологічну основу дослідження становлять філософсько-герменевтичний, феноменологічний, проєктивний та компаративний методи, що дозволяють проаналізувати не лише текстові джерела, а й внутрішній досвід мислителів як репрезентантів атеїстичного світогляду.

У результатах дослідження підкреслюється, що для Ф. Ніцше «смерть Бога» є не просто актом заперечення, а моментом духовного дозрівання, що відкриває шлях до становлення надлюдини – істоти, здатної творити нову мораль. Для Р. Докінза ж атеїзм – це насамперед раціональний вибір, що базується на науковому світогляді, прагненні до інтелектуальної чесності та соціальної відповідальності. Попри відмінності у підходах, обидва мислителі об'єднані ідеєю про необхідність звільнення від догматизму, нав'язаного релігійними інститутами. У роботі також аналізується критика релігії з точки зору атеїстів, передусім поневолення людини та плекання її слабкості. Феномен атехму порівнюється з підлітковим бунтом проти батька, як важливий крок для дорослішання. Досліджуються не лише переваги атеїзму з точки зору Р. Докінза, але також зазначаються і недоліки, невраховані мислителями, які підтверджуються історико-культурними процесами ХХ століття. Робиться висновок, що атеїзм у контексті Ф. Ніцше і Р. Докінза не є запереченням духовності як такої, а радше пошуком нової її форми, яка не спирається на трансцендентний авторитет, а ґрунтується на розумі, моральній автономії й відповідальності. Це відкриває нові горизонти в розумінні свободи, віри та самоідентифікації сучасної особистості.

Ключові слова: «смерть Бога», свобода, відповідальність, критика релігії, перевага атеїзму.

Вступ. З давніх часів точиться ця боротьба між людьми, які дотримуються певної релігійної віри та тими, хто сумнівається або і взагалі заперечує існування потойбічних сил (духів, демонів, богів). Дуалізм бажання вірити та скептичного ставлення до віри яскраво втілює образ

апостола Фоми в християнських оповідях – як свого роду сентенція людини, що не вірить без доказів. Утім, Фома не лише скептик. Він об'єднує в собі конфлікт віри та страху віри, конфлікт, який переживає кожна людина, коли її світогляд піддається серйозним кореляціям під тиском обставин. Символічність Фоми полягає у тому, що він учень, що залишився без наставника, молода людина, яка тепер повинна покладатися не на істини, яким повчав наставник, а на власний досвід. І само собою, що тепер все, що чує він від інших готовий піддавати сумнівам. Це позиція обережності у ворожому світі.

Якщо апостола Фому поставити в ряд з іншими людьми, які хоча б раз у житті замислювалися над питаннями віри, то на однаково далекій відстані від нього з протилежних країв будуть перебувати ще дві особи – релігійний фанатик та закостенілий атеїст. Проте навіть так конфлікт віри та страху віри нікуди не дівається, а навіть на загострених краях релігійного осмислення він перетворюється на феномен звільнення від Бога та феномен існування в Бозі. Феномен звільнення та феномен існування попри наявність протиріч не є відокремленими явищами сучасної діалектики людського сенсотворення. У будь-якому разі вони завжди будуть поєднанні сентенцією Фоми, що не лише урівноважує обидві сторони, але і може бути переходом від запеклого переслідувача віруючих на одного із головних очільників церкви. Врешті-решт апостол Павло є таким прикладом у християнстві. І там само ми можемо споглядати інші переходи.

Враховуючи обсяг матеріалу обмежимося дослідженням саме феномену звільнення на прикладі атеїстичних міркувань Ф. Ніцше та Р. Докінза.

Метою дослідження є аналіз феномену звільнення від Бога та критика християнства німецьким філософом Фрідріхом Ніцше та англійським вченим Річардом Докінзом.

Завданнями дослідження є: 1) аналіз критики образу Бога в християнстві Ф. Ніцше; 2) критика релігії як спільної світоглядної моделі атеїстів; 3) установлення переваг атеїзму з точки зору Р. Докінза; 4) осмислення феномену звільнення від Бога на прикладі міркувань Ф. Ніцше та Р. Докінза.

Методи дослідження. Враховуючи, що дослідження має міждисциплінарний характер, і в ньому враховуються філософські концепції з питань релігії та психологічні особливості людини базовими методами дослідження будуть філософсько-герменевтичний метод (важливий для тлумачення текстів Ф. Ніцше та Р. Докінза), компаративний аналіз (для зіставлення атеїстичних переконань обох вчених), проєктивний метод (для дослідження внутрішнього страху віри та відчуття звільнення в текстах Ф. Ніцше та Р. Докінза), феноменологічний підхід (необхідний для дослідження атеїзму як специфічного феномену та його відчуття конкретними особистостями).

Результати дослідження. Передусім визначимо образ Бога у філософії Ф. Ніцше. У дисертаційному дослідженні нами поверхнево зазначалося, що «Смерть Бога позначила не тільки процес вивільнення людини з власного зашморгу моральних приписів життя. Смерть Бога стала вищим доказом його існування» [8, с. 96]. Тобто головною відмінністю атеїзму Ф. Ніцше від атеїзму Р. Докінза є існування Бога в часо-просторі, а це означає, що Бог не є виключно чистою ідеєю, а представляє собою частину матеріального, але у будь-якому разі це підтверджує його субстанційність.

З визначення смерті Бога Ф. Ніцше у трактаті: «Так казав Заратустра» [6] можна визначити і сам образ Бога в уявленні філософа. По-перше, Бог має тіло. І це тіло є доказом його колись існування. «Річ у тому, що його тіло тхне так, що не визнати його неіснування просто неможливо, хоча саме існування його після смерті тим паче не доказове. Смерть Бога вирішила ці два теологічні питання одночасно – не треба доводити, що він існував, і безнадійно доводити, що він існує. Тіло Бога ще не розклалося, не розвіялося вітром, воно не є живим, проте залишається таким, що остигає, фактично, воно ще тепле, а тому християнська мораль і надалі підігрівася покійного штучно. Це ніби підтримка апаратом штучного дихання родичами покійного тоді, коли мозок утратив функціональність» [8, с. 96]. Церква хапається за померлого так, як дальній родич багатія, у сподіванні, що той воскресне і таки внесе його ім'я в заповіт. Але, насправді цього Бога вже не має. По-друге, хоча Церква хапається за тіло, вона забуває про духовну складову Бога, яка виходить за межі схоластичних доказів його існування. Проблема Церкви в тому,

що доказом колись-існування Бога є його тіло, але наявність тіла не допомагає в подальшому існування Церкви без Бога. Церква не знає, як бути без Бога, бо вона так і не подорослішала для того, щоб діяти самостійно. Бо Церква не є людиною. «— Церква? — відповів я. — Це різновид держави, до того ж найоблудніший. ... Держава, як і ти, — пес лицемірства; як і ти, вона любить здійсмати галас і пускати дим, — щоб повірили, ніби вона, як і ти, червомовець» [6, с. 131].

У трактаті «Так казав Заратустра» є дві головні істини про Бога: його смерть та вбивство Бога жалюгідною людиною. Але смерть Бога і вбивство Бога не обов'язково речі повністю сумісні. І в тому, і в тому присутній лише один факт, факт колись-існування, і цей факт розповсюджується не на одного Бога. «З давніми богами давно вже покінчено: воістину, кінець їм судився добрий, веселий, божественний! Вони не “присмеркнули” до смерті — то вже брешуть! Навпаки: вони самі себе до смерті — засміяли! Це сталося, коли найбезбожніше слово злетіло з уст одного з богів, — слово “Бог єдиний! У тебе не повинно бути іншого Бога, окрім мене!” — стара гнівлива борода, а не Бог, нестямився через ревності. Тоді всі боги на тронах зареготали і загукали: “Хіба не в тому божественність, що є боги, а не Бог!”» [6, с. 180]. Плекання одного Бога вбиває божественність, що є різноманіттям, і Бог, який втратив божественність стає лише мертвим тілом, пустим символом, що несе в собі людина.

Церква плекатиме цей досконалий символ, неможливий настільки, наскільки ідеально вивірена геометрична фігура може бути неможливою у реальному світі. Такий образ Бога душить різноманіття своєю монотонністю, викликає страх і сором, які боротимуться в людині, поки щось одне не перемаже. Якщо перемагає перше, то людина так і не здобуває звільнення від Бога, залишається безсилою, не спроможною рухатися далі. «Ти добре знаєш: диявол страху, що сидить у тобі, залюбки складає долоні, безсило опускає на живіт руки і прагне самого спокою — це диявол страху намовляє тебе: “Бог є”»! [6, с. 178]. Якщо перемагає друге, то вона накидається на цей «надмірний» образ і знищує його, і тоді залишається лише сказати: «Яка все ж людина жалюгідна! ... Яка потворна, яка хрипка, скільки в ній прихованого сорому!» [6, с. 264]. Але і в такому випадку людина не здобуває звільнення від Бога. Вбивство Бога — це не звільнення від Бога, і власну самооцінку це не піднімає. До того ж така дія проблему не розв'язує, людина нападає на образ Бога, спотворений Церквою до неможливого ідеалу так само, як бик на арені атакує мулету, і не бачить загрози з боку тореодора. Ф. Ніцше відмежовує константу смерті Бога від акту вбивства Бога.

Константа смерті Бога допомагає людині поставити питання «А що далі?», і почати процес звільнення від образу Бога, створеного Церквою. Християнська церква створила образ і тіло кастрованого Бога, що могло мати сенс для людини в період дитинства — образ Батька — все-сильного, всеблагого, всемудрого Творця безпеки, але, на думку філософа, людство вже давно пройшло етап дитинства, і повинно подорослішати, а у такому випадку важливим є руйнування міту про Всеблагого Бога разом з куполом безпеки, який в нових умовах лише забирає кисень в організму, що потребує самостійного становлення. «Ніцше вважав, що смерть Бога відкриває людству нові можливості, страшні й водночасно запаморочливі. Недолік полягає у відсутності страхувальної сітки, відсутності правил, як люди мали б жити або існувати. Якщо раніше релігія надавала моральним вчинкам змісту і створювала обмеження, то за відсутності Бога все стало можливим, а обмеження зникли. Перевага — принаймні на погляд Ніцше — полягала в тім, що тепер індивіди могли самотужки створювати цінності. Вони могли б перетворити своє життя на аналог витвору мистецтва, сформувавши власний стиль життя» [1, с. 157].

Відповідно постає наступне питання: яка ж тоді роль християнства у формуванні цінностей, і які саме звинувачення релігії закидають атеїсти. Варто зазначити, що Ф. Ніцше висуває претензії передусім християнству, тоді як Р. Докінз поширює їх на всі релігійні переконання, де центром віри є віра в Бога, але, навіть, так осторонь залишаються релігії, які мають або велику кількість богів (наприклад, Індуїзм) чи такі релігії, де богів немає, або уявлення про них досить розмите (Буддизм, Конфуціанство, Даосизм). Фактично Р. Докінз виступає проти монотейстичних релігій, де одноособний Бог протистоїть різноманіттю. І фактично одним із важливих звинувачень монотейстичних релігій є ця боротьба з різноманіттям.

Монотеїстична релігія, якою є християнство попри досить дивну віру в Святу Трійцю, що є іпостассю одного Бога, виступає проти того, що не співпадає зі сформованим нею світоглядом. Християнство створює умови для виникнення Церкви, такою собі держави, як і зазначив Ф. Ніцше. А та своєю чергою, розвивається, активно паразитує на образі Бога, сформованого ще апостолами на початку I тис. н. е. І щойно християнство здобуває визнання при Константині Великому, як Церква розпочинає переслідування своїх опонентів – політеїстичні релігії Давнього світу, а також вчених-філософів, які не сповідували жодної релігії, фактично ранніх атеїстів. Гнана релігія рабів перетворюється на релігію господарів, але не звільняється від гри «господар-раб». І саме це звільнення воліють відчути певні інтелектуали: Вольтер, Д. Дідро, Ф. Ніцше, З. Фройд, Л. Фейєрбах, а також П. Тілліх, Р. Бонгоффер, К. Барт тощо.

Протягом історії розвитку християнства кількість ворогів Церкви лише збільшується, а насильство множиться. Спроби ж очистити християнство від Церкви терпить фіаско, хоча ця боротьба і вносить певне різноманіття в саму християнську культуру у вигляді таких явищ як протестантизм та неохристиянські культури, або релігійної філософії, яка береться за переосмислення цінностей і символів, експропрійованих християнством. Поступово спроби очистити Церкву перекидаються на спроби знищити вже само християнство. І якщо дієсти здебільшого відмежовують Бога від християнства, то атеїсти налаштовані більш рішучо. «Атеїсти стверджують, що релігія не в змозі вирішити проблему людини, позаяк сама релігія є проблемою. Релігійні переконання сформувалися в самої людини; вони жорстокі, ірраціональні, забобонні й небезпечні для нашого здоров'я» [7, с. 434]. В історії ми також можемо споглядати спроби знищити релігію остаточно принаймні в межах однієї держави. Утім, ці спроби радше схожі на спробу вирубувати увесь ліс, щоб позбутися вовків. Тому помірковані атеїсти радше висловлюють свої переконання, ніж вступають у боротьбу з релігією тоді, коли радикально налаштовані атеїсти готові активно переконувати людей у необхідності відмовитися від релігії. І в цьому є головна відмінність між Ф. Ніцше та Р. Докінзом: перший переоцінює цінності, другий – активно пропагує атеїзм.

У цьому плані цікавою є думка С. Протеро про те, що атеїзм теж є своєрідною релігією, і по суті, радикальний атеїзм допускає ту ж саму помилку, що і монотеїстичні релігії – бореться з різноманітністю, тримаючи в руках лозунг рівності та демократії. «Безліч атеїстів виявляються доволі “релігійними” в тому сенсі, що своїх уявлень про Бога дотримуються з фантастичною переконаністю, палко виголошують проповіді, в яких обґрунтовують свою “віру”, та намагаються навертати до неї інших. За мішені атеїсти обрали організовану релігію, дива та шаблоне мислення. Вони захищають розум, а не одкровення, логіку, а не релігійні вірування, наукові експерименти, а не віру в дива. ... Проте, як свідчить сам термін, атеїзм – це передовсім заперечення Бога. Теоретично атеїсти заперечують існування всіх богів, але практично можуть піддавати сумніву існування лише тих богів, яких знають. ... Більшість сучасних нових атеїстів мають невиразне уявлення, наприклад, про богів і богинь індуїзму, тому коли обирають собі за мішень ідола під назвою “бог”, ідеться про богів західних монотеїстичних релігій» [7, с. 433–434].

Ф. Ніцше вважає, що існування Бога поневолює і самих атеїстів, змушуючи їх вступати в боротьбу замість того, щоб переосмислити цінності та власні переконання. Передусім філософ закидає християнству узурпацію людських цінностей та викривлення їхньої суті.

Р. Докінз також критикує релігію за узурпацію моральних норм. Він також вважає, що релігійні переконання не можуть бути перепорою злочинності: «Цікаво було б дізнатися, чи були набожні монреальці на статистичному рівні хоч трохи менш схильними до грабежів та погромів порівняно з нерелігійними містянами» [3, с. 285]. Р. Докінз сумнівається у цьому, зазначаючи, що не релігійні, а внутрішні переконання є дійсним фактором того чи вибирає людина скоїти злочин, чи стримується від цього. На його думку «не камера спостереження» є фактором стримування, а високий рівень освіти, інтелекту та самокритичність. До того ж і самі очільники Церкви не надто часто демонструють благородство, якщо «камера спостереження виключена», тобто, якщо вони переконані в безкарності.

На думку Ф. Ніцше «всевидаче око Бога» поганий фактор стримування людини від злочину. Більш того, Церква плекає слабку людину, замість того, щоб навчити її нести відповідальність за свій вибір і вчитися на власних помилках. «Християнство стало на бік усіх недолугих, нищих і безпорадних, створило ідеал, який суперечив потужним інстинктам виживання, загидило навіть розум духовно сильніших натур, оголосивши гріховними й облудними найвищі духовні вартості й прозвавши їх спокусами» [5, с. 333]. Тому Ф. Ніцше заново ставить питання про те, що є добром, а що є злом, пропонуючи шукати відповіді не через християнські наративи. Від ідеї Бога повинні відмовитися не лише атеїсти, які витрачають свої зусилля на боротьбу з вітряними млинами, а і священники, які і досі залишаються дітьми в пісочниці під невпинним наглядом Бога-Батька. Але яка зріла особистість стане питати поради у дитини? Немає сенсу ходити в церкву, де граються діти та шукати там допомоги.

Само поняття Бога потребує переосмислення. «Бог Ніцше, якщо припустити його існування, повинен бути звільнений від моралі, він вміщує всю повноту життєвих протиріч, стоїть поза добром і злом, оскільки добро і зло, за Ф. Ніцше, взаємозумовлюють один одного» [4, с. 122]. Образ Бога-Творця втрачає свою ідеалізованість і всемогутність, він повинен втратити всемогутність в очах людей так само, як і батько з часом перестає усвідомлюватися дитиною всемогутнім, інакше дитина продовжить покладатися на ілюзію куполу захисту. Людина повинна відчувати розчарування в Бозі і вступити в боротьбу з ним так само, як і Яків боровся з Богом і здобув нове ім'я – Ізраїль. Допоки людина не вступить в боротьбу з Богом, вона не стане надлюдиною, хоча боротьба з Богом не означає, що людина може здобути перемогу, утім, якщо вона не буде боротися, то не отримає звільнення. Підлітковий він потрібен саме для того, щоб вступити в цю боротьбу, і вийти з неї пораненим, але оновленим. Бога необхідно побороти, щоб потім з ним примиритися, і жити своїм розумом.

Ф. Ніцше критикує християнство за те, що воно возвеличило смирення замість боротьби, страждання замість зусиль стати щасливими тут і зараз, викривило почуття любові, знецінило творчість як шлях до саморозвитку, і проголосило усіх людей рівними, переплутав рівні права та природні обдарованості. «Ніцше вважає, що початкові християнські цінності – аристократичні цінності, проте вони були зведені до рівня натовпу, зробили людину людиною натовпу. У світі ж, в якому “Бог мертвий” і не існує більш моральної тиранії, людина стає вільною. Тут і розпочинається панування над всім земним. Ніцше тому і критикував християнство, що воно заперечує свободу та відповідальність людини, перетворює несвободу в ідеал, а смирення – в чесноту» [2, с. 602]. Нагорні проповіді Ісуса Христа були перекручені та переосмислені спочатку євангелістами, а потім дуже активно до цього доклав руку апостол Павло в своїх посланнях, де він інтерпретує слова того, кого ніколи не чув сам, а потім не менш глухі апологети, патристи та теологи перемішують свої погляди зі словами Ісуса Христа. І в результаті «той бог, якого винайшов Павло, бог, який “поганьбив” “мудрість світу” (власне, медицину і філологію, двох непримиренних ворогів будь-яких забобонів), насправді є тільки рішучою вигадкою самого Павла» [6, с. 387]. Ф. Ніцше не заперечує існування Бога, він заперечує образ Бога, як невдалий творчий акт наляканої слабкої людини, і критикує християнство за те, що воно плекає цей страх, живиться ним, щоб тримати людину під контролем.

Р. Докінз закидає інші звинувачення релігії. Як і Ф. Ніцше він починає з образу Бога, але на відмінну від німецького філософа не намагається розмежувати Бога та образ Бога, а відкидає і те, і інше. Прибічник теорії еволюції Ч. Дарвіна Докінз у своїй книзі «Ідея Бога» обґрунтовує свою позицію що «Бога майже напевно немає», щоправда і він не може запропонувати докази абсолютної відсутності Бога, хоча і рухається тим самим шляхом, яким рухалися багато філософів до нього, а саме: спростовує онтологічні та космологічні докази існування Бога, а також сучасні гіпотези та теорії його існування. Проте, критикуючи релігію, Р. Докінз ставить іншу мету, ніж Ф. Ніцше, він намагається переконати читачів, «що бути атеїстом – реалістична можливість, смілива й велична одночасно» [3, с. 9]. Які саме позитивні моменти в атеїзмі вбачає Р. Докінз розглянемо згодом. Передусім нас цікавитиме, що на його думку не так з релігією, і чому вона згубна для людства.

Докінз Р. структурує свою книгу таким чином, щоб рухатися від міркувань про ідею Бога, зв'язок моралі з релігією та визначенням небезпеки релігії для людства. Усі три блоки пов'язані з одою атеїзму, тому і пріоритет атеїзму над теїзмом не виноситься у якісь загальні висновки. Також А. Черненко зазначає, що «Р. Докінз в більшій мірі орієнтується в книзі на широке поле пересічних американців, а не на вузьке наукове середовищі. Автор вважає, що більшість науковців є атеїстами, проте вони бояться про це говорити, або ж свідомо не говорять через політичні процеси в Америці, де рівень віруючих є надто високим» [9, с. 216]. Опустивши ці переконання автора, не підкріпленні соціологічними дослідженнями, зосередимося саме на критиці релігії, представленої переважно критикою християнства.

На думку Р. Докінза, релігія грає людині погану службу, коли переконує в кращій долі після смерті, і призводить до того, що людина стає пасивним спостерігачем свого життя. У цьому плані, Р. Докінз максимально зближується з Ф. Ніцше, який також визнає право людини на боротьбу за щастя в цьому житті. Людина втрачає свободу, і починає незаслужено поважати Бога, а також його служителів, сумлінно дослухаючись до їхніх нежиттєздатних порад. Людина виконує цілий ряд дійств і таїнств, які радше наближають її до obsesивно-компульсивного розладу, ніж допомагають вирішувати серйозні проблеми. До того ж людина так і не бере на себе відповідальність за власні дії, вперто тікаючи від свободи та жадаючи її одночасно як щось приємне, що є попереду, а не в середині самої людини.

Так само, як і Ф. Ніцше Р. Докінз критикує релігію за те, «що вона звеличує невігластво як чесноту» [3, с. 155]. Р. Докінз зазначає: «Креаціоністи старанно вишуковують прогалини в сучасних знаннях або розумінні природи. Якщо пошуки увінчуються успіхом, вони висувують припущення, що виявлена ними прогалина заповнюється Богом. Розважливих богословів непокоїло те, що мірою поступки науки кількість прогалин прогресивно зменшується, а перед Богом відкривається невтішна перспектива залишитися без роботи або схованки» [3, с. 155].

Докінз Р. заперечує і колосальний вплив релігії на культуру, зазначаючи, що релігія не питає культуру, а лише виснажує ресурси. «Попри розмаїття світових культур, серед них немає жодної, в якій не було б ритуалів, які поглинають час і матеріальні ресурси та провокують розбрат, а також безплідних релігійних фантазій, які суперечать реальним фактам» [3, с. 204]. У середині розмаїття культур він вбачає одноманітність релігійного панування. Але постає питання, чи не вважає тоді дослідник всю культуру неприродним явищем, адже навіть нерелігійні жанри мистецтва мало що мають спільного з реальними фактами? І скоріш за все автор не співвідносить культуру, частиною якої є релігія зі специфікою людської психіки, як це роблять А. Адлер та Е. Фромм.

Ніцше Ф. також критикує християнство за спробу підпорядкувати діонісійську культуру своєї впорядкованості, і все-таки він не пропонує відрізати частину від цілого. Діонісійська культура – це хаотична культура політеїзму, де світ твориться у протистоянні богів і людей, що прагнуть досягнути божественності в творчому акті. Якщо прибрати перших, то і творення зведеться до простих уніфікованих дій. Зникнення богів призведе і до зникнення такої важливої естетичної категорії як піднесення.

Також Р. Докінз закидає релігії те, що вона спрямовує свої зусилля на привернення до себе дітей, які ще не мають власної точки зору, і готові вірити дорослим людям, особливо, якщо ці дорослі люди створюють навколо себе простір таємничості. Дослідник переконаний, що дитині притаманна довірлива покірність дорослим, адже це допомагає дитині вижити в умовах загрозливих для її існування. «Духовні лідери знають про вразливість дитячого мозку та важливість індоктринації в ранньому віці. Коли єзуїти заявляють: “Дайте на дитину до семирічного віку, і ми зробимо з неї людину”, вони не перебільшують» [3, с. 219–220].

І попри те, що в багатьох країнах світу церква відокремлена від освіти, вона продовжує вперто шукати засоби, щоб проникнути в систему освіти через спеціалізовані заклади освіти, будь-то недільні школи чи приватні католицькі гімназії, або через впровадження викладання релігійної етики. Крім того, церковні організації співпрацюють з Міністерствами освіти та намагаються

впливати на корекцію програм інших дисциплін. І це вже не кажучи про ті держави, де релігійна освіта є обов'язковою.

Водночас дослідник фактично обходить стороною той факт, що значна частина людей, при тому, що отримала релігійні знання пізніше відмовилася від цих переконань або значно їх скорегувала. Р. Докінз зазначає, що «деякі освічені особи зріклися релігії, але всі росли й виховувалися в релігійній вірі, з якої їм потім доводилося свідомо виборсуватися» [3, с. 204–205], і свідомо чи ні використовує софістику, адже ще на початку книги припускає, що фактично всі науковці є атеїстами, а це значна частина освічених людей. До того ж автор не пропонує жодної статистики, яка б підтверджувала, що всі освічені люди виховувалися в релігійній вірі. Тож з цим звинуваченням релігії можна погодитися лише частково. У сучасному світі церква і досі намагається проникати в систему освіти, і частково їй це вдається, проте церква неспроможна завадити людині отримувати інформацію з різних джерел, а також задаватися питаннями, на які священникам важко дати зрозумілу відповідь.

Згідно із критикою релігії та її згубною, на думку Р. Докінза роллю перевагами атеїзму є:

- Свобода мислення. Відсутність релігійних забобонів дозволяють людині мислити критично та раціонально, а в незрозумілих подіях вбачати не «руку Бога», а просто нестачу інформації. Свобода мислення особливо важлива для освічених людей. Р. Докінз переконаний, що наука повинна розвиватися з опорою на факти та докази, а не на переконаннях та вірі. Наука не може підганяти факти під релігійний світогляд і повинна повністю його замінити з часом.
- Свобода моралі та етики від релігії. Для атеїста не потрібний зовнішній контроль для здійснення вибору на користь добра, тож його дії обумовлені власним аналізом ситуації. До того ж мораль не є набором білих і чорних фігур на шаховій дошці, і атеїсти маючи різні кольори здатний сам створювати нову мораль. Також йому немає потреби пояснювати наявність зла та добра якимись потусторонніми силами. Для пояснення існування зла у світі він не потребує метафізики.
- Економічна вигода. Атеїст не витрачатиме свої матеріальні ресурси на підтримку релігії. Він не бачить доцільності в жертвах на храм, купівлі релігійних речей масового виробництва. Крім того атеїст заощаджує свій час та енергію. Він не бере участь у релігійних святах, не вважає за потрібне дотримуватися певних ритуалів, не ходить на церковні служби, і не здійснює хадж.
- Звільнення від страху перед покаранням. Атеїст не вірить в існування потойбічного покарання, як і не вірить в покарання вищими силами в цьому житті. Він не відчуває зовнішнього тиску на свій вибір, і бере відповідальність за свої дії лише перед собою та власними цінностями.
- Цінність життя, а не смерті. Відсутність віри в потойбічне життя стимулює людину зосереджувати уваги на реальному житті тут і зараз. Для атеїста головним стає досягнення благополуччя в цьому житті, замість пасивного очікування та сподівання за відплату в потойбічному житті. До того ж атеїст не підтримує культ смерті, адже не очікує від неї нічого, крім припинення власної життєдіяльності.

Атеїзм Ф. Ніцше та Р. Докінзом усвідомлюється як феномен звільнення людини від Бога. «Смерть Бога» звільняє місце божественного всередині людини, і це місце може зайняти дещо інше: для Р. Докінза – це раціональне мислення та наука, для Ф. Ніцше – надлюдина, до якої доросте сама людина.

Чи є «смерть Бога» остаточною, то для атеїзму Ф. Ніцше – ні, а для Р. Докінза – так. Для Ф. Ніцше мертвий Бог все ще залишається Богом без божественності, і відчиненими дверима для пошуку екзистенційної свободи людиною, тобто це своєрідне примирення, яке відкрите на початку шляху в невідоме зі страхами та сподіваннями. Для Р. Докінза мертвий Бог – це припинення поклоніння йому, завершений шлях релігійного світогляду людини, що повинно принести полегшення, від самої думки, що ця сторінка історії вже перегорнута, а також радість від можливості пізнавати світ без зайвого наглядча.

Атеїзм, без крайнього загострення та політичної інтерпретації сприймається обома мислителями, як дорослішання людини, як готовність подивитися на світ без релігійних переконань, готовність прийняти світ несправедливим, жорстоким, безпринципним, щоб почати його покращувати, готовність брати на себе відповідальність за пошук нового джерела моралі та взагалі сенсу життя.

Варто також зауважити, що позитивні сторони релігії та віри в Бога чи богів нехтуються атеїстами, адже ті вважають, що духовні орієнтири, які дає вірянам релігія можна відшукати деінде в інших джерелах. Проте варто визнати – невдалі спроби це зробити в Радянському Союзі, комуністичному Китаї, Албанії, Кубі, Чехословаччині, Югославії, Камбоджі та інших країнах переважно соціалістичного та комуністичного спрямування призвели до руйнування самих держав, зміни політичного режиму та відновлення релігійної свободи. Релігійні переконання із століття в століття об'єднували людей і впливали на виникнення націй, тож і наразі релігії виконують цю та інші дуже важливі функції. Попри всю сучасну строкатість мешканців різних держав релігійні переконання, релігійні свята, релігійна культура є важливою складовою соціальної організації сучасних людей. І хоча в ім'я Бога/богів люди вбивали, і скоріш за все продовжать вбивати іновірців, але також в ім'я Бога/богів вони будуть допомагати один одному.

Висновки. Атеїзм як спроба звільнення людини від Бога є не лише запереченням релігійного світогляду, а й прагненням до формування та панування нового світогляду, у центрі якого буде стояти сама людина, і саме вона буде формувати нові цінності та мораль. Атеїзм Ф. Ніцше та Р. Докінза хоча і має певні відмінності, які б дозволяли визначати їх як більш чи менш радикальних атеїстів, такими, які знаходяться далі чи на крок ближче до апостола Фоми в основі своїх міркування покладають сумнів щодо віри та бунт проти підкорення авторитетам. Якщо атеїзм можна також інтерпретувати як процес дорослішання людини, то примирення атеїстів з релігіями можна визначити як завершення цього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ворбертон Н. Коротка історія філософії / пер. з англ. Анна Марховська. Київ : Наш Формат, 2023. 224 с.
2. Гречкосій Р. М. Самореалізація особистості у філософії Ф. Ніцше та Е. Фромма: релігійнознавчий аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 598–604.
3. Докінз Р. Ілюзія Бога. Харків : КСД, 2024. 479 с.
4. Мамай Н. Концепція бога в філософії Ф. Ніцше. *Humanities studies*. 2023. Вип. 15. С. 120–125.
5. Ніцше Ф. Жадання влади. Спроба переоцінки всіх цінностей. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. Київ : Основи; Дніпро, 1993. С. 330–414.
6. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. Київ : Основи; Дніпро, 1993. С. 8–326.
7. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі: чому їхні відмінності мають значення / пер. з англ. Вячеслав Пунько; 6-те вид. Київ : Видавництво Букшеф, 2024. 464 с.
8. Савонова Г. І. Онтологія добра і зла в Західноєвропейській екзистенційній та постмодерністській філософії : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05 / Дніпровський нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2020. 505 с.
9. Черненко А. О. Вплив релігійних ідей на сучасні суспільні процеси через призму атеїстичних поглядів Р. Докінза в книзі «Ілюзія бога». *Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження*. 2019. № 36. С. 214–223.

REFERENCES

1. Vorberton N. (2023). Korotka istoriia filosofii [A brief history of philosophy] / per. z anhl. Anna Markhovska. Kyiv : Nash Format [in Ukrainian].
2. Hrechkosii R. M. (2013). Samorealizatsiia osobystosti u filosofii F. Nitsshe ta E. Fromma: relihiieznavchyi aspekt [Self-realization of the individual in the philosophy of F. Nietzsche and E. Fromm: a religious studies aspect] *Hileia: naukovyi visnyk*. № 72. Pp. 598–604 [in Ukrainian].
3. Dokinz R. (2024). Iliuziia Boha [The God Delusion]. Kharkiv : KSD, 2024 [in Ukrainian].
4. Mamai N. (2023). Kontseptsiiia boha v filosofii F. Nitsshe [The concept of God in the philosophy of F. Nietzsche]. *Humanities studies*. Vyp. 15. Pp. 120–125 [in Ukrainian].
5. Nitsshe F. (1993). Zhadannia vlady. Sproba pereotsinky vsikh tsinnostei [The Lust for Power. An Attempt to Reevaluate All Values]. *Nitsshe F. Tak kazav Zaratustra [Thus Spoke Zarathustra]* / per. z nim. A. Onyshka, P. Tarashchuka. Kyiv : Osnovy; Dnipro. Pp. 330–414 [in Ukrainian].
6. Nitsshe F. (1993). Tak kazav Zaratustra [Thus Spoke Zarathustra] / per. z nim. A. Onyshka, P. Tarashchuka. Kyiv : Osnovy; Dnipro [in Ukrainian].

7. Protero S. (2024). Visim religii, shcho panuiut u sviti: chomu yikhni vidminnosti maiut znachen-nia [The eight dominant religions in the world: why their differences matter] / per. z anhl. Viacheslav Punko; 6-te vyd. Kyiv : Vydavnytstvo Bukshef [in Ukrainian].

8. Savonova H. I. (2020). Ontolohiia dobra i zla v Zakhidnoievropeiskii ekzystentsiinii ta postmodernistskii filosofii : dys. ... d-ra filos. nauk : 09.00.05 [The ontology of good and evil in Western European existential and postmodern philosophy] / Dniprovskiy nats. un-t im. O. Honchara. Dnipro [in Ukrainian].

9. Chernenko A. O. (2019). Vplyv relihiinykh idei na suchasni suspilni protsesy cherez pryzmu ateistychnykh pohliadiv R. Dokinza v knyzi “Iliuziia boha” [The influence of religious ideas on modern social processes through the prism of R. Dawkins’ atheistic views in the book “The God Delusion”]. *Totallogy–XXI. Postneklasychni doslidzhennia*. № 36. Pp. 214–223 [in Ukrainian].

Savonova Hanna Ivanivna

Doctor of Philosophy (Dr. Phil.),

Associate Professor at the Department

of Ukrainian Studies, Culture and Documentation

National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”

24, Vitalii Hrytsienko avenue, Poltava, Ukraine

orcid.org/0000-0003-1790-4770

ATHEISM AS A PHENOMENON OF HUMAN LIBERATION FROM GOD (THE EVOLUTION OF THOUGHT IN F. NIETZSCHE AND R. DAWKINS)

The article explores the phenomenon of atheism as a form of human liberation from the authority of God, using the philosophical ideas of Friedrich Nietzsche and the popular-scientific critique of religion by Richard Dawkins. Atheism is considered not merely as a denial of faith for the sake of confrontation, but rather as a stage in the development of an autonomous individual who seeks to form their own system of values independent of traditional religious beliefs.

***The relevance of the issue** lies in the growing public interest in rethinking the role of religion in the life of modern humanity, as well as the need for philosophical analysis of the atheist worldview.*

***The aim of the study** is to identify the substantive and methodological aspects of liberation from God within the context of Nietzsche’s and Dawkins’s critique of Christianity.*

***The methodological foundation of the study** includes philosophical-hermeneutic, phenomenological, projective, and comparative methods, which make it possible to analyze not only textual sources but also the inner experience of thinkers as representatives of the atheist worldview.*

***The results of the study** emphasize that for F. Nietzsche, the “death of God” is not merely an act of denial, but a moment of spiritual maturation that opens the path toward the formation of the Superman – a being capable of creating new moral values. For R. Dawkins, atheism is primarily a rational choice based on a scientific worldview, a commitment to intellectual honesty, and social responsibility. Despite their different approaches, both thinkers are united by the idea of the necessity of liberation from the dogmatism imposed by religious institutions.*

The article also analyzes the atheist critique of religion, particularly its role in human subjugation and the cultivation of weakness. The phenomenon of atheism is compared to an adolescent rebellion against the father – an important step in the process of growing up. The study explores not only the advantages of atheism as outlined by Dawkins but also highlights its shortcomings – aspects overlooked by the thinkers themselves, which are confirmed by the historical and cultural processes of the 20th century.

The conclusion drawn is that atheism, in the context of Nietzsche and Dawkins, is not a denial of spirituality per se, but rather a search for a new form of spirituality that does not rely on transcendent authority but is rooted in reason, moral autonomy, and responsibility. This opens new horizons for understanding freedom, faith, and self-identification in the modern individual.

Key words: “death of God”, freedom, responsibility, critique of religion, advantage of atheism.

Дата надходження статті: 23.07.2025

Дата прийняття статті: 04.08.2025

Опубліковано: 21.10.2025

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 316+37.013.78

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.13>**Борінштейн Євген Руславович**доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, соціології та
менеджменту соціокультурної діяльностіДержавного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0323-4457

ЦІННІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОПИТУВАННЯ ЯК МЕТОДА ЗБОРУ ПЕРВИННОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Актуальність дослідження. Актуальність аналізу потенціалу якісної методології соціологічних досліджень і опитування як найбільш об'єктивного методу збору первинної соціальної інформації обумовлюється рядом причин гносеологічного та онтологічного плану. Перш за все в сучасній соціології відсутні теоретичне осмислення і досвід емпіричного вивчення можливостей соціологічних досліджень з використанням нейромережі (фейкова назва – штучний інтелект). При цьому ціннісні характеристики опитування піддаються явно не заслуженої обструкції на тій підставі, що вони не завжди є точним відображенням думки суспільства. Разом з тим соціологічна практика та особистий дослідницький досвід автора показують, що якісні соціологічні дослідження виступають не тільки областю виробництва знання, але часто і простором усвідомлення суспільством своїх екзистенціальних проблем, що сьогодні особливо значимо.

У сучасному суспільстві, зважаючи на глобальні трансформації, спостерігається масова втрата звичних ідентичностей, екзистенціальний пошук себе для кожної людини, і саме ціннісні характеристики, в тому числі й ті, які застосовуються в опитуванні, є лакмусовим папірцем, яка допоможе людині і людству знайти себе, своє Я в світі.

Метою роботи є розробка сучасної концепції ціннісних характеристик опитування як методу збору первинної соціальної інформації. **Об'єкт дослідження** – опитування як метод збору первинної соціальної інформації в соціології. **Предметом дослідження** виділяємо еволюцію теоретико-методологічних підходів розробки соціологічних концепцій у контекстуальній базі ціннісних характеристик опитування в соціокультурному контексті.

Теоретико-методологічними основами дослідження є метасоціологічний підхід, діалектичний та культурно-історичний методи, аналіз і синтез, соціокультурний та аксіологічний підходи.

Результати. Представлено концептуалізацію опитування як методу збору первинної соціальної інформації, що враховує сучасні реалії життя суспільства та ціннісні характеристики опитування. Виявлені проблеми, пов'язані з використанням штучного інтелекту при проведенні методів дослідження в опитуванні, що полягають в позиції дослідника у дослідницькому процесі та втраті свого Я. Проаналізовано дослідницьку стратегію “grounded theory”, що дозволило розробити концепцію умов, які сприяють успішній включеності населення в процес соціокультурної адаптації. Обґрунтовано принципову можливість дослідницької стратегії

проведення опитування за допомогою анкетування та інтерв'ю, враховуючи сучасні реалії розвитку соціологічного знання.

Ключові слова: соціологія, соціологічні дослідження, опитування, респондент, репрезентативність, анкетування, інтерв'ю, нейромережа, штучний інтелект, соціокультурне, цінності, аксіологія, трансформація, мораль.

Вступ. Соціологічне дослідження в класичному розумінні трактується як процес наукового пізнання деякого об'єкта, явища, процесу, котрі так чи інакше пов'язані з суспільством. Сьогодні вивчення соціальної дійсності може відбуватися в реальному і віртуальному просторі. Інтернет як всесвітньо об'єднана система комп'ютерних мереж, призначена для зберігання і передачі інформації, спілкування і розваг, має в XXI столітті феноменальний успіх і змінює життя соціуму, соціальних груп, індивідів, що зумовлює новації до розуміння проведення і цінності соціологічних досліджень. Визначення соціологічного дослідження можна зустріти в багатьох наукових джерелах. Пошлемося на соціологічний словник, де міститься визначення соціологічного дослідження як виду «соціального наукового пізнання, що визначається притаманною соціології специфікою методології та методів одержання нового знання» [1, с. 514].

У сучасний період переважно більшість емпіричної інформації соціологи отримують за допомогою методу опитування. Соціологічне опитування також успішно використовується в інших областях: статистиці, журналістиці, педагогіці, лікарській практиці, юриспруденції, психології і т. д. Це обумовлено його очевидними достоїнствами: організаційна чіткість і відносна простота (опитування завжди організувати легше будь-якого іншого способу отримання інформації); конкретність, змістовність і стандартність одержуваних з його допомогою відомостей; унікальність (він дозволяє отримувати інформацію, яка недоступна іншим методам); оперативність (при анкетуванні); ефективне використання формальних і технічних засобів обробки одержуваних матеріалів.

Опитування є універсальним методом, застосовуваним в самих різних соціальних дисциплінах, тому соціологічним дослідженням робить не саме опитування, а, перш за все, той предмет, на вивчення якого він спрямований.

Опитування необхідне для: встановлення фактів про соціальну реальність; визначення наявності і характеру зв'язку між виявленими фактами; виявлення ставлення до різних явищ і подій.

Вивчаючи ціннісну проблематику, усвідомлюєш її масштабність. Колись Т. Парсонс висловив думку, що цінності лежать в основі соціальних систем [2]. Фокусуючи увагу на вивченні окремих сторін життя суспільства, соціальних груп і індивідів, ми так чи інакше попутно зачіпаємо і цю проблематику. При емпіричному вивченні будь-якої значущої для людини соціальної сфери важливо починати з виявлення загальної ситуації – які значущі підсистеми його життя і їх стан. Для цього пропонується з'ясовувати у респондента значимість різних сфер в порівняльному і нейтральному контексті: забезпечити респонденту можливість самому виявити свої ціннісні уявлення і висловити їх власною мовою.

Ми виходимо з того, що у будь-якої людини фактично немає систематичної можливості розібратися зі своїм ціннісним набором, і ситуація опитування таку можливість. Тим самим опитування, побудовані на самостійній рефлексії людей, мають важливу ціннісно-гуманістичну складову. Вони певною мірою допомагають людині зрозуміти самого себе. Кожен респондент в дослідженні представляє самого себе і є одночасно представником безлічі значущих соціальних груп, в які він входить. Кожна людина пред'являє тільки приватний набір соціальних цінностей соціальної групи, але спільна обробка свідчень сукупності респондентів дає більш стійкі групові характеристики. Тому проблема дослідження полягає ще і в тому, як люди відбираються в дослідження, і як їх індивідуальні відповіді будуть враховуватися у виявленні спільних цінностей соціальних груп.

Цими обставинами і викликана дана тема пропонованої наукової роботи.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в розробці сучасної концепції ціннісних характеристик опитування як методу збору первинної соціальної інформації. Відповідно

до поставленої мети були визначені наступні завдання дослідження: проаналізувати сучасний стан галузі соціологічного дослідження соціальних проблем; розробити сучасну концепцію ціннісних характеристик опитування як найбільш ефективного методу збору первинної соціальної інформації; визначити основні поняття, логічну структуру і зміст опитування; концептуалізувати ціннісні характеристики опитування, ґрунтуючись на методиці та методології проведення опитування.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт дослідження: опитування як метод збору первинної соціальної інформації в соціології. Предмет дослідження: еволюція теоретико-методологічних підходів розробки соціологічних концепцій у контекстуальній базі ціннісних характеристик опитування в соціокультурному контексті.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Практика показує, що соціальні проблеми сьогодні є особливо актуальними. Загострення даних проблем в нашому суспільстві, пов'язане з російською агресією; в світовій картині світу також спостерігаємо таку ажитацію, основану на геноциді терористичного руху хамас і спалахах антисемітизму. Тому необхідність їх дослідження і вирішення, пояснює зростаючу останнім часом увагу до концептуальних розробок в області соціологічних досліджень взагалі та опитування як найбільш об'єктивного методу збору первинної соціальної інформації зокрема. Вивчення ціннісних характеристик опитування дозволило б сформулювати підхід, який більше відповідає сучасному стану соціології та соціальної практики.

Розуміння необхідності отримання точних даних розвивається завдяки класичному розумінню соціології, вираженому в роботах О. Конта, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля та інших вчених, що заклали фундамент теоретичному вивченню соціальних проблем. Розуміння значення соціологічних досліджень у ХХ столітті зазнало суттєвих змін, розширилося і доповнилося низкою теоретичних підходів, укладених у працях представників провідних соціологічних шкіл: Дж. Г. Міда, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа, Л. Козера, Дж. Хоманса, Е. Гофмана, А. Шюца, П. Бергера, Т. Лукмана, Г. Гарфінкеля, Ю. Хабермаса, Е. Гідденса, П. Бурдьє, які заклали основний базис теоретичного знання. Сучасна соціологія ґрунтується на роботах: Н. Дензіна, Д. Сілвермена, К. Панч, К. Рісман, Л. Ньюмана, Дж. Габріума, Дж. Холстейна. При цьому вона присвячена в основному якісним дослідницьким практикам, переважно інструментально орієнтована, націлена в більшій мірі на докладний опис конкретних дослідницьких процедур, ніж на аналіз їх методологічних підстав. Ці прогалини успішно заповнюють сучасні українські соціологи: Л. Бевзенко [3], О. Богдан [4], Є. Борінштейн [5], С. Євдокімов [6] та інші.

У роботі використаний метасоціологічний підхід, що дозволив розробити додаткові критерії аналізу різних, вже існуючих в соціології теорій проведення соціологічних досліджень за допомогою опитування. Діалектичний метод надав можливість співвіднести особливості елементів програми проведення соціологічних досліджень. Використання культурно-історичного методу дозволило простежити розвиток наукових поглядів на проведення соціологічних досліджень у контексті історичного, соціального, культурного розвитку суспільства. При вирішенні поставлених завдань в дослідженні використовувалися загальнонаукові методи: аналіз і синтез. Вивчення методології та методики опитування здійснювалося за допомогою наступних методологічних принципів: принцип соціальної доцільності дозволив надати подальшого вивченню методів дослідження в опитуванні і форм опитувань суспільно значимий характер, підтверджується значимість його проведення як основи життєдіяльності суспільства і передбачає відповідність цілям суспільного розвитку; принцип додатковості дозволив відобразити взаємовплив загального і приватного, абстрактного і конкретного, об'єктивного і суб'єктивного у вимогах до складання анкети; принцип системності виразився в необхідності з усієї розглянутої теоретичної бази виділити синтезований варіант визначення найбільш важливих категорій, що застосовуються в соціологічних дослідженнях; принцип комплексності знайшов відображення в розгляді наукових поглядів різних вчених і створенні авторського визначення опитування. Також відзначимо використання в роботі соціокультурного підходу, що дозволяє сформулювати ціннісну базу застосування опитування в соціумі, враховуючи відмінності в культурних складових практично

будь-якого суспільства. Аксіологічний підхід дав нам можливість досліджувати ціннісні характеристики опитування, тим самим розкриваючи основну проблему дослідження і показуючи смислотворюючі підстави людського буття, які продукують спрямованість конкретних вчинків, вмотивованості людського життя, прояви соціальної активності, заснованої на нормах моралі.

Результати дослідження. Вивчення системи цінностей соціальних груп має високу пізнавальну значимість. Роль цінностей в епоху, коли постійно відбуваються різноманітні трансформації, тим більше важлива, бо дає можливість отримати значущі характеристики, переваги і очікування індивідів і різних соціальних груп в нових умовах.

У соціології проводиться величезна кількість різноманітних досліджень, що базуються на різній методичній базі, проте в більшості своїй це стандартизовані запитальники і змішані вибірки. Методична база таких досліджень в цілому двох типів: або досить довільна опитувальна методика і найпростіший аналіз, або використання «світових брендів» типу методик World Values Survey, як би на «репрезентативних» вибірках і серйозному статистичному аналізі. Релевантність єдиних стандартизованих опитувальників для вивчення цінностей різних соціально-демографічних і соціально-статусних груп, ще й в різних країнах, викликає великі сумніви, незважаючи на «незаперечний статус» використовуваних методик, досліджень, їх керівників.

Наполягаючи на ціннісних характеристиках опитування, необхідно зрозуміти його найважливішу значимість для діагностики проблем суспільного життя: опитування є універсальним методом, застосовуваним в самих різних областях знання, тому соціологічним будь-яке дослідження робить не сам опитування, а, перш за все, той предмет, на вивчення якого він спрямований.

Опитування – це найпоширеніший метод збору соціальної та маркетингової інформації. Він використовується практично у всіх сферах життя людини. І юристи, і лікарі, і вчителі, і психологи, і інженери щодня у своїй практиці звертаються до опитування.

Витоки соціологічних опитувань знаходяться в американських опитуваннях електорату в періоди виборів, референдумів. Перші подібні дослідження, «солом'яні опитування» (straw polls), набули широкого поширення в XIX столітті.

У сучасній соціології під «солом'яними опитуваннями» розуміються нерепрезентативні опитування, що проводяться за спрощеними схемами, без урахування впливу маси факторів. Але тим не менше роль солом'яних опитувань у розвитку і становленні методу неоціненна. Саме завдяки регулярному проведенню даного виду досліджень складалася своєрідна традиція; суспільством був оцінений інформаційний, пропагандистський потенціал опитувань.

Опитування надає для суспільства неоціненну цінність, декларуючи інформацію щодо: встановлення деяких фактів про соціальну реальність (склад і кількість членів сім'ї респондентів, їх переваги у виборі професії, наявність певних захоплень тощо); визначення наявності та характеру зв'язку між виявленими фактами (залежність місця в рейтингу учнів від кількості годин домашньої самостійної підготовки); виявлення ставлення до різних явищ і подій (до підліткового куріння або алкоголю, до зміни законодавства, до нових соціальних програм та інше).

Тому ми розуміємо під **опитуванням** метод збору первинної соціальної інформації заснований на безпосередньому або опосередкованому соціально-психологічному впливі між дослідником і опитуваним. Опитування може застосовуватися разом з будь-якими іншими методами збору інформації або без них. У соціологічних дослідженнях, та опитуванні застосовуються наступні поняття: *анкета* – опитувальний лист, питальник – структурно організований набір питань для збору первинної соціальної інформації; *репрезентативність* – оптимальна кількість осіб, при якому результати опитування можуть братися до уваги (мінімальна норма репрезентативності – 350 осіб); *квота* – (з лат. *Quota* – частина) встановлена частка участі представників певних соціальних груп у соціологічному дослідженні. Зазвичай в опитуванні беруть участь такі особи: *респондент* є особою, яка є джерелом інформації; *реципієнт* уявляє собою учасника соціологічного дослідження, який отримує від респондента усну або письмову інформацію; *інтерв'юер* – це особа, яка веде безпосереднє спілкування з респондентом; *анкетер* – це особа, яка опосередковано веде спілкування з респондентом; опитувальні сіті є професійно навченими

групами інтерв'юєрів, які протягом тривалого часу збирають опитувальну інформацію, вони особливо цінні для вивчення громадської думки про ті чи інші соціальні події.

Соціолог, який формулює питання анкети, створює інструкції для анкетерів і інтерв'юєрів, зумовлює, уніфікує майбутні ситуації опитування, які багаторазово тиражуються виконавцями опитування в різних районах, колективах, ситуаціях. При цьому автоматично тиражуються і всі вихідні параметри, якості, які закладені в ці документи на стадії їх проєктування і випробування.

Ситуація опитування, її умови, що складаються з життєвих ситуацій респондентів на момент опитування, їх емоційних станів, їх норм, звичаїв, і традицій, уявлень, і ставлення до опитування впливають на відповіді респондента. Вивчення та врахування впливу цих факторів для кожного конкретного дослідження вимагають від соціолога ретельного теоретичного обґрунтування методики опитування, а також експериментальної перевірки надійності опитувального інструментарію перед початком масового опитування.

Таким чином, організаційно-економічні переваги і стадії проведення опитування (оперативність, простота, економічність) вимагають від соціолога серйозних додаткових зусиль на стадії розробки програми і методичного інструментарію, пов'язаних з їх перевіркою і відпрацюванням, їх надійності.

Методи дослідження в опитуванні поділяються на основні і неосновні. Основними ми називаємо ті, які завжди репрезентативні. В той же час постійно ми можемо проводити і неосновні, які можуть бути, а можуть і не бути репрезентативними в залежності від ситуації. Неосновні поділяються на пілотажне (пілотне) і ситуаційне соціологічне дослідження.

Пілотажне (пробне) дослідження (або пілотаж) (від англ. слова *pilot* – одне зі значень якого – «дослідна установка») – в соціології пробне дослідження, мета якого – перевірка якості інструментарію для збору первинної соціологічної інформації, процедур і методів організації польового дослідження. В даному випадку воно використовується для отримання додаткової інформації про об'єкт та предмет дослідження, для уточнення і коригування гіпотез і завдань, інструментарію (анкет, планів інтерв'ю і тому подібного, включаючи формулювання питань і вимірювальних шкал), меж обстежуваної сукупності, і організації збору інформації. За допомогою його виявляються труднощі, які можуть зустрітися в ході подальшого проведення поглибленого, широкомасштабного дослідження. Часто після проведення пілотажного дослідження змінюється гіпотеза. Так як мета пілотажного дослідження полягає в перевірці соціологічного інструментарію, то до вибірки в пілотажному дослідженні може не пред'являтися вимог репрезентативності. Зазвичай вважається достатнім опитування 30–100 осіб, в залежності від ступеня новизни методик і міри досліджуваності та однорідності об'єкта, але так, щоб у вибірку обов'язково були включені всі значущі для цілей дослідження групи респондентів.

Пілотажне дослідження підрозділяється на перевірочне і розвідувальне. *Розвідувальне (пошукове)* дослідження проводиться з метою уточнення проблеми, більш коректної постановки завдань і висунення обґрунтованих гіпотез. Проведення його особливо бажано в тому випадку, якщо інформація по тематиці, що Вас цікавить, відсутня або її недостатньо. Розвідувальне дослідження – найбільш простий вид соціологічного аналізу: коло завдань обмежено, чисельність опитаних невелика, програма та інструментарій вкрай спрощені; дані нерепрезентативні. Вчений отримує лише приблизні відомості про об'єкт дослідження для загальної орієнтації в проблемі. Воно використовується для мало вивчених або взагалі не вивчених проблем. Зазвичай опитується від 30 до 50 осіб. Особливості: приблизно, дешево і швидко.

Перевірочне пілотажне дослідження проводиться, як правило, після основного і призначене для перевірки результатів основного дослідження. У тому випадку, коли проводять перевірочне дослідження ті ж люди, що і основне, воно може не бути репрезентативним. Обсяг вибірки від 50 до 100 осіб, коли воно нерепрезентативне. У разі, коли дослідження проводять інші люди, воно, як правило має бути репрезентативним. Вибірка проводиться за тими ж процентними співвідношеннями, що і основне дослідження. Додаткова вартість пілотажного перевірочного дослідження передбачає додаткову точність.

Основні підрозділяються на анкетування і інтерв'ю

Анкетування є письмовою форма опитування, що «здійснюється, як правило, заочно, тобто без прямого і безпосереднього контакту інтерв'юера з респондентом» [7]. Анкетування уявляє собою процедуру заповнення анкети респондентом. Для підвищення якості інформації слід дотримуватися ряду вимог, що стосуються організації анкетних опитувань (вибір об'єкта, облік ситуації і види опитування) і правил поведінки анкетера на об'єкті при проведенні анкетних опитувань. Особливості поведінки анкетера: анкетер не повинен допускати дискусій по темі, нав'язувати свою точку зору з проблеми, а також коментувати відповіді на питання анкети, забороняти змушувати брати участь в дослідженні, квапити респондентів з відповідями.

Інтерв'ю є по своїй сутності проведеною за певним планом бесідою, що передбачає прямий контакт інтерв'юера з респондентом (опитуваним), причому запис відповідей респондента робиться або інтерв'юером (його асистентом) або механічно (на диктофон). Функціональна відмінність інтерв'ювання від анкетування криється в способі спілкування інтерв'юера і респондента. При проведенні анкетного опитування, воно повністю опосередковано анкетною; анкетер пасивний, зміст і сенс питань інтерпретується самим респондентом відповідно до тих уявлень і переконань, які склалися у нього по суті обговорюваної проблеми. Респондент самостійно формулює свою відповідь і фіксує її в анкеті. При проведенні інтерв'ювання між соціологом-інтерв'юером і респондентом складається іншого роду контакт. Інтерв'юер задає питання, пояснює незрозумілі формулювання, уточнює точку зору респондента, організовує інтерв'ю, веде бесіду, направляє її, фіксує отримані відповіді. Таким чином, інтерв'ю стає більш чуйним, креативним, гнучким, що дозволяє, отримає максимум інформації про досліджуваний об'єкт дослідження.

Але потрібно розуміти специфіку сучасної інформації, коли відбувається трансформація соціологічних досліджень відносно цифрових технологій. Це у відносній формі відмічає М. Пренскі [8]. Саме в Інтернеті за допомогою цифрових технологій, штучного інтелекту (правильно говорити-нейромережа! – Є.Б.) відбувається віртуалізація особистості і суспільства, тобто створення іншої реальності, в якій можливе конструювання образу, іншого Я, що підкреслює Д. Нійє [9]. Це значно впливає на методологію опитування.

Тому, з нашої точки зору, необхідна якісно нова методологія соціологічного дослідження, яка орієнтується на ціннісні характеристики опитування як найбільш об'єктивного методу збору первинної соціальної інформації та соціокультурні дані респондентів, інтерв'юєрів, анкетерів.

Висновки. Нами запропонована і описана в даній роботі методологія, побудована, з одного боку, на загальноприйнятих нормах проведення досліджень, з іншого боку, – враховуюча ціннісні характеристики не тільки респондентів, а й самого опитування як такого. Це надає можливість виявляти більш релевантні індивідуальні цінності та отримувати інформацію і більш стійкі «ціннісні пакети», релевантні соціальним групам.

Існує значна взаємозв'язок методу і одержуваного результату в дослідженнях ціннісних орієнтацій. Від дослідження до дослідження результати можуть носити дуже суперечливий характер. Ці відмінності криються в природі самих індивідуальних цінностей, значної диференційованості їх в різних соціальних контекстах. Відмінності залежать і від способів вивчення цінностей – від критеріїв побудови «ціннісного списку», від способу отримання первинної відповіді / оцінки респонденту. А оскільки соціологія в кінцевому підсумку має справу з сукупними даними та описує цінності соціальних груп або категорій людей, то, відповідно, емпіричні результати будуть залежати і від умов відбору і потрапляння респондентів в опитування. Вихід ми бачимо в тому, щоб в публікаціях результатів були систематично представлені використувані методичні рішення.

Різноманіття соціологічних досліджень відповідно до критеріїв методологічної та соціальною позицією дослідника може бути представлено п'ятьма напрямками: науковий; гуманістичний; ситуаційний; постмодерністський (арт-напрямок); метамодерністський (осциляція, заснована на згуртуванні різних думок, позицій та ідей при відносності сприйняття, труднощі пізнання

і толерантному розумінню інших поглядів). Кожен з них характеризується своїм поєднанням в готовому продукті дослідження інтерпретацій дослідника і досліджуваних людей, своєю формою і мовою результату дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / під заг. ред. В. І. Воловича. Київ: Укр. Центр духовн. Культури, 1998. 736 с.
2. Parsons Talcott. The system of modern societies. Routledge & Kegan Paul Ltd, 1991. 404 p.
3. Бевзенко Л. Війна і новий світовий порядок: варіанти очікуваних сценаріїв у контексті парадигми складності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2024. № 2. С. 56–84.
4. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження? Посібник-довідник для громадських активістів та всіх зацікавлених. Київ : Дух і Літера, 2015. 380 с.
5. Борінштейн Є. Р. Проблемні питання організації та проведення соціологічного дослідження. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Одеса, 2025. № 2. С. 243–250.
6. Євдокімов С. Феномен віртуальної реальності в контексті трансформацій сучасних соціокультурних процесів. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2025. № 2. С. 153–167.
7. Методологія та методи соціологічних досліджень. URL: <http://www.web.kpi.kharkov.ua/sites/2024/01/Kon...> (дата звернення: 15.09.2025).
8. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants Part 1. *On the Horizon*. 2001. Vol. 9. № 5. P. 1–6.
9. Nye D. E. From Utopia to “Real-topia” – Inventing the Inevitable. *European Contributions to American Studies*. 2004 Vol. 51 P. 161–172.

REFERENCES

1. Volovych V. I. (Ed.). (1998). *Sotsiologhiia: korotkyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology: A short encyclopedic dictionary]. Kyiv : Ukrainyskyi Tsentrukhoovnoi kultury [in Ukrainian].
2. Parsons T. (1991). *The system of modern societies*. Routledge & Kegan Paul Ltd.
3. Bevzenko L. (2024). Viina i novyi svitovyi poriadok: varianty ochikuvanykh stsenariiv u konteksti paradyhmy skladnosti [War and the new world order: Variants of expected scenarios in the context of the complexity paradigm]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, (2), 56–84 [in Ukrainian].
4. Bohdan O. (2015). Shcho varto znaty pro sotsiologhiu ta sotsialni doslidzhennia? Posibnyk-dovidnyk dlia hromadskykh aktyvistiv ta vsikh zatsiavlennykh [What is worth knowing about sociology and social research? A guidebook for civic activists and all interested]. Kyiv : Dukh i Litera. [in Ukrainian].
5. Borinshtein Ye. R. (2025). Problemni pytannia orhanizatsii ta provedennia sotsiologichnoho doslidzhennia [Problematic issues of organization and conducting of sociological research]. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*, (2), 243–250 [in Ukrainian].
6. Yevdokymov S. (2025). Fenomen virtualnoi realnosti v konteksti transformatsii suchasnykh sotsiokulturnykh protsesiv [The phenomenon of virtual reality in the context of transformations of modern sociocultural processes]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, (2), 153–167 [in Ukrainian].
7. Metodolohiia ta metody sotsiologichnykh doslidzhen [Methodology and methods of sociological research]. (2024). Retrieved September 15, 2025. URL: <http://www.web.kpi.kharkov.ua/sites/2024/01/Kon...> [in Ukrainian].
8. Prensky M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9 (5), 1–6.
9. Nye D. E. (2004). From utopia to “real-topia” – inventing the inevitable. *European Contributions to American Studies*, 51, 161–172

Borinshtein Yevgen Ruslavovych

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Sociocultural Activities

The state institution “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”

26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0323-4457

VALUE CHARACTERISTICS OF THE SURVEY AS A METHOD OF COLLECTING PRIMARY SOCIAL INFORMATION

Relevance of the study. *The relevance of analyzing the potential of qualitative methodology of sociological research and surveys as the most objective method of collecting primary social information is determined by a number of epistemological and ontological reasons. First of all, modern sociology lacks theoretical understanding and experience in empirically studying the possibilities of sociological research using a neural network (fake name – artificial intelligence). At the same time, the value characteristics of the survey are clearly not deservedly obstructed on the grounds that they are not always an accurate reflection of the opinion of society. At the same time, sociological practice and personal research experience of the author show that qualitative sociological research is not only an area of knowledge production, but often a space for society to realize its existential problems, which is especially significant today.*

In modern society, taking into account global transformations, there is a massive loss of habitual identities, an existential search for oneself for each person, and it is the value characteristics, including those used in the survey, that are the litmus test that will help man and humanity find themselves, their selves in the world.

The aim of the study is to develop a modern concept of the value characteristics of the survey as a method of collecting primary social information. **The object of research** is a survey as a method of collecting primary social information in sociology. **The subject of the research** is the evolution of theoretical and methodological approaches to the development of sociological concepts in the contextual basis of the value characteristics of the survey in the socio-cultural context.

The theoretical and methodological foundations of the research are metasociological approach, dialectical and cultural-historical methods, analysis and synthesis, socio-cultural and axiological approaches.

Results. *The article presents the conceptualization of the survey as a method of collecting primary social information that takes into account the current realities of society and the value characteristics of the survey. The problems associated with the use of artificial intelligence in conducting research methods in the survey are identified, which consist in the researcher's position in the research process and the loss of his self. the research strategy "grounded theory" is analyzed, which allowed us to develop the concept of conditions that contribute to the successful inclusion of the population in the process of socio-cultural adaptation. The fundamental possibility of a research strategy for conducting a survey through questionnaires and interviews is substantiated, taking into account the current realities of the development of sociological knowledge.*

Key words: sociology, sociological research, survey, respondent, representativeness, questionnaire, interview, neural network, artificial intelligence, sociocultural, values, axiology, transformation, morality.

Дата надходження статті: 15.07.2025

Дата прийняття статті: 12.08.2025

Опубліковано: 21.10.2025

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.7:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.14>**Болотова Вікторія Олександрівна**

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, Україна
orcid.org/0000-0003-2123-9777

Чернявська Оксана Володимирівна

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, Україна
orcid.org/0000-0002-4492-2432

Байдак Тетяна Михайлівна

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-7616-0949

ПЛАТФОРМА ТІКТОК ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНИХ ПРАКТИК ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена соціологічному аналізу впливу соціальної мережі TikTok на формування девіантної поведінки серед підлітків. **Актуальність проблеми** зумовлена стрімким зростанням ролі цифрових платформ у процесах соціалізації молоді, водночас із недостатньою вивченістю специфічних механізмів, через які TikTok сприяє поширенню ризикованої або соціально неприйнятної поведінки. Зокрема, сучасні дослідження переважно зосереджені на психологічних аспектах інтернет-залежності або поверхневих характеристиках контенту, тоді як соціологічний аналіз цифрових механізмів впливу на поведінку – усе ще фрагментарний. У статті узагальнено міждисциплінарні підходи: теорію цифрової соціалізації, теорію девіацій, поняття *peer contagion* (поведінкового зараження у цифрових мережах), ефект онлайн-дезінгібіції, а також концепцію алгоритмічного управління увагою (*algorithmic governance*).

Метою даної статті є соціологічне осмислення впливу соціальної мережі TikTok на формування девіантної поведінки серед підлітків, із фокусом на специфічні механізми, притаманні саме цій цифровій платформі.

Методи дослідження. Для виявлення впливу TikTok на поведінкові патерни підлітків, зокрема повторення ризикованих дій, реакцій на провокативні відео, соціального наслідування інфлюенсерів, а також когнітивних і афективних ефектів взаємодії з платформою було проведено пілотажне соціологічне дослідження підлітків віком від 11 до 15 років. Особлива увага приділялась трьом теоретичним механізмам: *peer contagion*, алгоритмічному підсиленню контенту та ефекту онлайн-дезінгібіції. Дані збиралися за допомогою онлайн-анкетування, вибірка

стихийна, сукупний обсяг вибірки становив 567 респондентів. Здійснене дослідження носить пілотажний характер, не є репрезентативним, але дозволяє виокремити наявні тенденції. Дані були оброблені у SPSS із використанням двомірного аналізу та тесту χ^2 для виявлення статистично значущого зв'язку між змінними.

Результати дослідження засвідчили, що підлітки, які споживають російськомовний або англomовний контент, частіше натрапляють на відео з ознаками девіації (агресія, нецензурна лексика, трюки, булінг), а також виявляють вищий рівень повторення побаченого. Встановлено також значущу роль таких чинників, як бажання бути в тренді, наслідування інфлюенсерів та нудьга.

Спостерігається низький рівень цифрової обізнаності: лише третина підлітків усвідомлює, що TikTok збирає персональні дані та формує стрічку для посилення емоційного впливу. Дослідження також показало наявність певного соціального тла – зокрема, досвід конфліктів, емоційної пригніченості або самотності – яке може підсилювати вразливість до девіантних моделей поведінки. Отримані результати дозволяють окреслити потенційні напрями профілактики та цифрової просвіти молоді.

Ключові слова: соціальні мережі, TikTok, цифрова соціалізація, підлітки, девіантна поведінка.

Вступ. Упродовж останнього десятиліття соціальні мережі трансформувалися з інструментів комунікації у складні цифрові середовища, які істотно впливають на процеси соціалізації, формування ціннісних орієнтацій, моделей поведінки й уявлень про соціальні норми, особливо у підлітковому віці. З огляду на високу залученість молоді до цифрової взаємодії, зростає суспільний інтерес до аналізу потенційних ризиків такого середовища, зокрема щодо поширення девіантних практик. Одним із найпотужніших за охопленням і впливом цифрових майданчиків сьогодні є соціальна мережа TikTok, яка за короткий час набула глобального розповсюдження серед підліткової аудиторії.

Платформа TikTok формує нові поведінкові стандарти через персоналізовану стрічку коротких відео, що генерується на основі алгоритмів рекомендацій. Така модель поширення контенту сприяє гіперінтенсивному споживанню інформації, зниженню уваги, прискореному формуванню норм і естетик, які часто не проходять етичну або психологічну рефлексію. Особливо небезпечними є випадки, коли через TikTok відтворюються та нормалізуються девіантні форми поведінки – агресія, булінг, аутоагресія, участь у небезпечних челенджах, порушення соціальних норм і провокативні експерименти з ідентичністю.

Підлітковий вік – особливо вразливий період розвитку, що супроводжується кризою ідентичності, пошуком соціального визнання, залежністю від думки однолітків.

Визначення вікових меж підліткового періоду завжди було предметом наукових дискусій. Згідно з класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я [1], підлітковий вік охоплює період від 10 до 19 років. Однак для аналізу впливу соціальних мереж особливий інтерес представляє більш вузька вікова група 11–15 років, що обумовлено низкою ключових факторів. Дослідження [2] демонструють, що саме у віці 11–15 років відбувається переорієнтація з сімейних на групові зв'язки, що робить підлітків особливо вразливими до механізмів соціального зараження (peer contagion) [3].

У цьому віці відбувається формування світогляду, а рівень опору зовнішнім впливам часто є недостатнім. У таких умовах цифрове середовище TikTok може виступати не лише як канал розваги чи творчості, а й як потужний механізм соціального конформізму або, навпаки, деструктивного протесту, що формує ризик виникнення девіантної поведінки як засобу самореалізації або втечі від соціального тиску.

Попри значну кількість досліджень щодо цифрової поведінки молоді, проблема впливу алгоритмізованого контенту TikTok на формування девіацій у підлітків лишається недостатньо дослідженою в соціологічному дискурсі. Зокрема, мало уваги приділяється вивченню того, як цифрові патерни взаємодії, явище онлайн-дезінгібіції та нормалізація ризикованої поведінки через тренди сприяють девіаціям. Водночас у публічному полі обговорення девіантного контенту в TikTok часто набуває морально-панічного або репресивного характеру, тоді як для наукового аналізу важливо зберігати об'єктивність і критичну дистанцію до цифрових практик.

Актуальність дослідження обумовлюється також складним безпековим контекстом в Україні, де соціальна нерівність, психоемоційна напруга, дезінтеграція родинних структур на тлі війни підсилюють дію цифрових чинників ризику. У цих умовах розуміння механізмів впливу соціальних мереж, зокрема TikTok, на девіантну поведінку підлітків є необхідною передумовою для формування ефективних стратегій профілактики, цифрової освіти, інституційного регулювання та підтримки підліткової аудиторії.

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що феномен девіантної поведінки підлітків у цифрову епоху тісно пов'язаний з особливостями взаємодії в соціальних мережах. TikTok, як одна з найпопулярніших платформ серед молоді, стає предметом зростаючого інтересу з боку психологів, соціологів, педагогів та фахівців у сфері медіа.

На українському науковому просторі питання взаємозв'язку між цифровими платформами та девіантною поведінкою розглядаються передусім у контексті психологічної дезадаптації, емоційних порушень, проявів агресії та зниження рівня соціальної відповідальності. Так, у статті Берегової Н. та Шеремет А. проаналізовано основні типи девіацій у підлітковому віці, серед яких агресія, ігрова залежність, соціальна ізоляція, а також визначено роль цифрового середовища в розвитку цих форм поведінки [4]. Артинюк В. у своїй праці зосереджується на теоретико-методологічному осмисленні причин девіантної поведінки, зазначаючи, що цифрове перевантаження та постійна візуальна стимуляція формують емоційно нестійке реагування у підлітків [5].

Інші українські дослідження звертають увагу на небезпечний контент у TikTok, зокрема поширення челенджів із ризикованою поведінкою, сексуалізацію підлітків, романтизацію розладів харчової поведінки та нормалізацію агресії. Вергель Т., Сингаївська І. зазначають, що TikTok, зважаючи на свою візуально-маніпулятивну природу, створює для підлітків ефект «реальності без наслідків», що знижує рівень критичного мислення та посилює схильність до імітації побаченого [6].

На міжнародному рівні найбільш інтенсивно досліджується проблема problematic TikTok use (PTU) – тобто надмірного, нав'язливого використання TikTok, що асоціюється з когнітивними порушеннями, депресивною симптоматикою та імпульсивністю. У нещодавньому огляді в журналі *European Child & Adolescent Psychiatry* констатується зв'язок між тривалим користуванням TikTok і розладами концентрації, зниженням здатності до емоційної регуляції та підвищеною тривожністю у підлітків [7].

У статті Чжао Ї. та Вонг Ф. Ї. подано емпіричне дослідження, яке поєднує цифрові сліди користувачів TikTok із результатами опитування, і показує: ті підлітки, які споживають контент про алкоголь, вандалізм чи наркотики, у кілька разів частіше демонструють відповідні форми поведінки в офлайн-середовищі [8]. Це підтверджує дію механізму *peer contagion* – так званого «зараження» девіантною поведінкою, коли підлітки повторюють побачені онлайн моделі заради соціального схвалення.

Особливо важливою є увага до контенту, що стосується суїцидальних тем, аутоагресії, розладів харчової поведінки. У дослідженні Бікхема Д. та співавторів зазначено, що TikTok сприяє поширенню «зашифрованих» хештегів (так званий *algospeak*), що дозволяє уникнути модерації й водночас поширювати шкідливий контент серед вразливої аудиторії [9].

Феномен ефекту онлайн-розкнутості (*online disinhibition effect*), описаний Сулером Дж. Р., також широко використовується для пояснення девіантної поведінки підлітків у соцмережах. Він полягає в тому, що у віртуальному середовищі користувачі поведуться сміливіше, різкіше або деструктивніше, ніж у фізичному просторі, оскільки онлайн-взаємодія позбавлена безпосередніх соціальних наслідків. Для підлітків відсутність безпосередньої реакції співрозмовника, візуальна дистанція й відчуття «нереальності» взаємодії сприяють зниженню внутрішнього контролю, створюють уявлення про безкарність поведінки та підвищують вірогідність проявів вербальної агресії, провокацій чи навіть демонстрації аутоагресії [10].

В статті *The Guardian* наведено дані про те, що майже половина сімей з дітьми не мають достатніх цифрових навичок або інфраструктурного доступу до якісного онлайн-контенту, що ставить підлітків у нерівні умови соціалізації та сприяє переважанню алгоритмічно популярного, а не соціально безпечного контенту [11].

Загалом, провідні дослідження свідчать: девіантна поведінка підлітків у TikTok є не просто наслідком особистісних чи психоемоційних проблем, а результатом структурованого й алгоритмізованого впливу цифрової платформи, який посилює вже наявні ризики через механізми повторення, нормалізації та позитивного підкріплення.

Попри зростаючу кількість наукових публікацій, присвячених впливу соціальних мереж на психоемоційний стан молоді, аналіз актуальної літератури засвідчує наявність істотних прогалин у вивченні конкретних механізмів впливу TikTok на девіантну поведінку підлітків. Особливо слабо дослідженим залишається питання, як саме структура й динаміка цифрової взаємодії у TikTok стимулює поширення ризикованих, провокативних або соціально неприйнятних моделей поведінки серед юних користувачів.

По-перше, недостатньо вивчено, яким чином алгоритми платформи TikTok – передусім система рекомендацій – можуть сприяти повторному перегляду й наслідуванню девіантного контенту. У цьому контексті важливо зрозуміти, на які типи відео найчастіше натрапляють підлітки та якою мовою споживають контент, що дозволяє відстежити «вікно впливу» алгоритмів.

По-друге, потребує осмислення механізм цифрового «зараження» (peer contagion): повторення учасниками TikTok небезпечних челенджів, нормалізація агресії чи девіацій через участь у трендах або копіювання поведінки інфлюенсерів.

По-третє, малодослідженим залишається вплив онлайн-дезінгібіції (online disinhibition effect) – зниження рівня самоконтролю у віртуальному просторі. Підлітки можуть легше використовувати нецензурну лексику, ображати інших, знущатися з тварин або повторювати провокативні відео саме тому, що TikTok сприймається як «нереальне середовище», де все дозволено.

По-четверте, ще одним теоретично та емпірично важливим аспектом є вплив платформи не лише на індивідуальні, а й на групові моделі поведінки. Це особливо актуально для підлітків, оскільки поведінкові патерни у TikTok можуть формуватися через відчуття групової підтримки або тиску (peer pressure), що відбивається у мотиваційних причинах створення чи повторення девіантного контенту.

По-п'яте, досі не встановлено, в якій мірії онлайн-досвід переноситься в офлайн-життя.

Окремої уваги заслуговує усвідомлення цифрової безпеки підлітками: розуміння того, яку інформацію про них збирає TikTok, і чи помічають вони залежність або зміни в концентрації уваги після тривалого користування платформою. Ці чинники дають змогу виявити структурні умови цифрового середовища, які можуть сприяти девіантній поведінці опосередковано, через зміну когнітивних чи афективних реакцій.

Таким чином, окреслюється потреба в цілісному міждисциплінарному аналізі, який поєднує підходи соціології девіацій, теорії цифрової соціалізації, медіапсихології та теорії поведінки, щоб виявити специфіку та механізми впливу саме TikTok як цифрової екосистеми на формування девіантних моделей поведінки в підлітковому віці.

Мета та завдання. Метою даної статті є соціологічне осмислення впливу соціальної мережі TikTok на формування девіантної поведінки серед підлітків, із фокусом на специфічні механізми, притаманні саме цій цифровій платформі. Для досягнення цієї мети передбачено реалізацію таких завдань:

Описати характер споживання контенту у TikTok серед підлітків, зокрема мову відео, тематику, типи девіантного контенту та реакції на нього.

Виявити механізми цифрової взаємодії, що сприяють девіантній поведінці, зокрема алгоритмічний вплив, peer contagion, онлайн-дезінгібіцію, мотиваційні чинники та повторення побаченого.

Оцінити рівень цифрової обізнаності підлітків, зокрема щодо збору персональних даних TikTok, роботи рекомендаційного алгоритму та усвідомлення цифрових ризиків.

Дослідити соціальний контекст девіацій, зокрема зв'язок між досвідом ризикованої поведінки у TikTok і труднощами в особистому житті підлітків.

У сучасному медіасередовищі платформа TikTok набула значення не просто інструменту розваги чи соціалізації, а повноцінного середовища формування норм, моделей поведінки

та символічного порядку для підліткових спільнот. У цьому контексті особливої актуальності набуває соціологічний аналіз девіантної поведінки під впливом цифрового контенту – як результату взаємодії між структурними властивостями медіаекосистеми та соціальними механізмами поведінкової комунікації в групах.

Теоретичну основу дослідження становить насамперед класична соціологія девіацій, зокрема підхід Говарда Беккера, який розглядає девіацію не як індивідуальну аномалію, а як результат соціального процесу маркування й групового визначення норм [12]. У TikTok такі процеси маркування й нормалізації відбуваються публічно, через механізми вподобань, коментарів, вірусного поширення, що вказує на актуалізацію саме комунікативного виміру девіації – як колективно сконструйованого явища.

Не менш важливою є теорія диференціальних асоціацій Едвіна Сазерленда, відповідно до якої девіантна поведінка засвоюється через контакт з референтними групами, що схильні до порушення норм [13]. У випадку TikTok цифрові референтні групи формуються за допомогою алгоритмічного групування контенту – користувачі взаємодіють переважно з матеріалами, які підтверджують або посилюють уже наявні установки, включно з девіантними. Спостереження за тим, як підлітки повторюють челенджі, використовують нецензурну лексику, обговорюють дорослі теми чи відтворюють ризиковані дії, як зафіксовано в анкеті, свідчить про дію саме механізмів соціального наслідування в межах діджиталізованої підліткової спільноти.

Інтерпретацію таких динамік доповнює поняття цифрової соціалізації, яке вказує на зміну каналів і акторів соціального впливу в умовах медіазалежного дитинства. Робота Гекоскі А. переконливо показує, що цифрові платформи стають головним середовищем продукування норм та уявлень про допустиму поведінку, витісняючи школу, родину та інші класичні агенти соціалізації [14]. Це особливо помітно в питаннях, де підлітки повідомляють про зразки поведінки, які вони запозичили з TikTok, включно з нормалізацією лайки, агресії, тілесної демонстративності, а також із труднощами концентрації, пов'язаними з постійним споживанням короткого відеоконтенту.

Окреме місце посідає теорія медіалізації, зокрема її мережевий варіант, запропонований Мануелем Кастельсом. На його думку, сучасні медіа створюють нову форму соціальної реальності – медіареальність, у межах якої відбувається символічна боротьба за ідентичність і видимість [15]. TikTok, завдяки своїм алгоритмам і відео-формату, стає полем цієї боротьби: кожен користувач у конкуренції за перегляди і лайки може знімати шокуючі, провокативні, девіантні відео.

Варто також звернутися до теорії нормального аномалії Еміля Дюркгейма, де девіація постає як неминучий наслідок руйнування традиційних соціальних структур і норм. Сучасна цифрова епоха створює ситуацію комунікативної аномії – надлишок інформації, відсутність стабільних референтних структур і водночас миттєвий соціальний зворотний зв'язок (коментарі, лайки, дизлайки), що змінює механізми соціального контролю [16]. У цьому сенсі TikTok виступає як середовище новітньої соціальної нормотворчості, яка не завжди співвідноситься із загальноприйнятими етичними або законодавчими рамками.

Пояснення механізмів впливу соціальних мереж неможливе без урахування особливостей підліткового віку як періоду соціальної вразливості, пошуку ідентичності та прагнення до визнання. Ці характеристики роблять підлітків особливо чутливими до моделей поведінки, представлених у соціальних мережах, і схильними до наслідування навіть потенційно ризикованих або девіантних форм активності.

Однією з найпоширеніших теоретичних рамок у цьому контексті є теорія соціального навчання А. Бандури. Згідно з нею, поведінка формується через спостереження, імітацію та моделювання, особливо тоді, коли спостережувана дія супроводжується позитивним підкріпленням [17]. У випадку TikTok це виявляється в тому, що користувачі, зокрема підлітки, активно повторюють популярні відеотренди, зокрема ті, що передбачають порушення соціальних норм або демонстрацію ризикованої поведінки, заради схвалення у формі лайків, коментарів, зростання підписників. Таким чином, цифрове середовище TikTok реалізує класичну модель соціального навчання, в якій поведінка винагороджується за участі великої віртуальної аудиторії.

Цю ідею поглиблює теорія міжособистісного зараження (peer contagion), яку сформулювали Т. Дішюн [18], де підкреслюється роль взаємодії з «референтною групою» в передачі девіантних установок і моделей поведінки. Якщо у класичних умовах це були фізично наявні соціальні групи, то у TikTok аналогом виступає спільнота навколо певних хештегів, трендів або авторів контенту. Ця віртуальна група формує і підтримує певні норми, а повторення деструктивного контенту (наприклад, небезпечні челенджі або булінг як «жарт») розглядається не як девіація, а як норма, що створює ефект самопідсилення.

Ще одним важливим аналітичним інструментом виступає теорія планованої поведінки І. Ажзена [19], яка постулює, що людські дії формуються на основі наміру, а намір залежить від установки, суб'єктивної норми та сприйняття контролю над поведінкою. У цифровому просторі TikTok установка може бути сформована зображенням ризикової поведінки як модної або гідної наслідування. Суб'єктивна норма задається тим, що такий контент є «в тренді», а сприйняття контролю зменшується через анонімність і швидкоплинність взаємодії. Таким чином, TikTok створює структури, які активно впливають на наміри й рішення підлітків щодо своєї поведінки – зокрема девіантної.

Особливу увагу дослідників останніх років привертає алгоритмічна логіка платформ, яку детально описують у своїх роботах З. Туфекчі, С. Нобл та інші [20]. Вони вказують на феномен алгоритмічного радикалізму: з метою утримання уваги користувача платформи (включно з TikTok) просувають дедалі більш емоційно заряджений, сенсаційний або провокаційний контент. Це означає, що підліток, який спочатку переглядав нешкідливі відео, може поступово бути «втягнутий» у перегляд більш екстремального, шокуючого або девіантного контенту – без свідомого вибору з його боку.

Цей механізм тісно пов'язаний із теорією нормалізації девіацій, яка отримала розвиток у рамках культурної кримінології. Як зазначає М. Пресді, девіантна поведінка стає частиною буденного, естетизованого й навіть розважального контексту, коли вона постійно репрезентується в культурному полі [21]. У TikTok цей процес проявляється в повторюваності контенту, пов'язаного з булінгом, сексуалізацією, демонстрацією депресивного стану або аутоагресії, що подається під виглядом творчого самовираження або навіть «самодопомоги». Внаслідок цього стираються межі між соціально прийнятним і неприйнятним, а молодь втрачає чіткі орієнтири у визначенні норми.

Таким чином, розглянуті теоретичні підходи – від класичної теорії соціального навчання до сучасних концепцій алгоритмічної селекції контенту – дають змогу комплексно осмислити механізми впливу TikTok на девіантну поведінку підлітків. Спільним для них є визнання ролі цифрового середовища не як нейтрального інструмента, а як активного чинника соціалізації, який структурує норми, моделює поведінку і підсилює ризики вразливих груп. Особливої ваги це набуває у підлітковому віці – періоді максимального впливу зовнішнього схвалення, підвищеної чутливості до конформізму та нестабільної самооцінки. Поєднання класичних теорій девіації, сучасних медіапсихологічних концептів і алгоритмічного аналізу дозволяє цілісно осмислити потенційний вплив TikTok на поведінкові патерни підлітків.

Методи дослідження. Для виявлення такого впливу, зокрема повторення ризикованих дій, реакцій на провокативні відео, соціального наслідування інфлюенсерів, а також когнітивних і афективних ефектів взаємодії з платформою було проведено пілотажне соціологічне дослідження підлітків віком від 11 до 15 років. Особлива увага приділялась трьом теоретичним механізмам: peer contagion, алгоритмічному підсиленню контенту та ефекту онлайн-дезінгібіції. Дані збиралися за допомогою онлайн-анкетування, вибірка стихійна, обсяг вибіркової сукупності становив 567 респондентів. З них 54 % дівчат та 46 % хлопців, що забезпечує порівнянність за статевою ознакою. Найчисельнішою віковою категорією виявилися респонденти віком 11–12 років (47 %), далі – 13–14 років (36 %) та 15 років (17 %).

Розподіл за статтю та віком був збалансованим: в усіх вікових групах представлені як хлопці, так і дівчата в подібних пропорціях, що дозволяє коректно аналізувати двомірні зв'язки без потреби в додатковому зважуванні.

Результати дослідження. TikTok є повсякденним медіапрактикою для абсолютної більшості опитаних. Понад 60 % респондентів зазначили, що користуються TikTok щодня принаймні годину: 28 % перебувають у додатку щодня понад дві години, ще 25 % – 1–2 години, а 17 % – від 30 хвилин до години.

Звертає на себе увагу, що понад 10 % підлітків постійно перебувають у TikTok (24/7). Цей показник є вищим серед дівчат (14 %), ніж серед хлопців (7 %), що свідчить про статеву асиметрію в інтенсивності використання ($p < 0.05$). Натомість хлопці частіше за дівчат користуються платформою епізодично – кілька разів на тиждень або на місяць (близько 16 % проти 10 %).

Також фіксуються вікові відмінності. Серед наймолодших респондентів (11–12 років) 10 % вже постійно перебувають у TikTok, але цей показник зростає до 16 % серед 15-річних. Із віком також зростає частка тих, хто проводить у TikTok більше 2 годин на день: 22 % у 11-річних, 34 % у 13–14-річних і 35 % серед 15-річних.

Найчастіше респонденти дивляться TikTok українською мовою – 70 % зазначили цей варіант. Проте з віком спостерігається тенденція до зростання частки російськомовного та англomовного контенту: серед 11-річних українську обирають 75 %, тоді як серед 15-річних – лише 60 %. Натомість англomовний контент споживають 18 % 15-річних (проти 11 % у молодшій групі), а російськомовний – 23 % (проти 13 %). Ці відмінності мають статистичну значущість ($p < 0.05$), і можуть свідчити про розширення кола інформаційного впливу на старших підлітків.

У межах опитування респондентам було запропоновано згадати, з якими видами відеоконтенту вони стикалися в TikTok. У межах опитування респондентам було запропоновано згадати, з якими видами відеоконтенту вони стикалися в TikTok. У позитивних TikTok-відео, на які натрапляли респонденти, найчастіше «висвітлювали допомогу іншим людям або тваринам» – 59 %, «мотивували займатися спортом, здоровим способом життя» та «долучатися до допомоги військовим ЗСУ, волонтерам» – 58 % та 52 % відповідно, «популяризували саморозвиток, навчання новому, корисному» – 35 %, «спонукали займатися мистецтвом, наукою» – 38 %.

У той самий час 44 % опитаних бачили відео, де виконувалися небезпечні для життя трюки чи челенджі. Частота перегляду такого контенту зростає з віком: від 43 % серед 11–12-річних до 47 % серед 15-річних. Така динаміка вказує на кумулятивний вплив алгоритмів, які, ймовірно, зі зростанням активності підсилюють експозицію до ризикованих відео.

31 % респондентів зазначили, що стикалися з відео з нецензурною лексикою, і цей показник майже вдвічі вищий серед 15-річних (49 %), ніж серед 11-річних (24 %). Аналогічно зростає частота контактів з контентом, який викликає депресивні або гнітючі емоції: від 4 % у молодших до 13 % у старших підлітків.

Також 15 % підлітків вказали, що бачили відео, де демонструвались нереалістичні стандарти краси, що є значущим фактором потенційного наслідування, зокрема серед дівчат.

Отже, експозиція до потенційно девіантного контенту – масова і частотна, а її характер змінюється з віком і, ймовірно, підсилюється алгоритмічно.

Мовна перевага має сильний вплив на характер контенту, з яким стикаються підлітки. Найменше негативного контенту фіксується серед користувачів, які переважно дивляться відео українською мовою, тоді як серед російськомовного і англomовного контентів показники суттєво вищі.

Небезпечні трюки чи челенджі бачили лише 38 % глядачів українськомовного контенту у порівнянні з 60 % російськомовного і 53 % англomовного. Відео з нецензурною лексикою – 22 % українськомовного, проти 55 % російськомовного.

Тематику булінгу, агресії, «дорослого» контенту, пропаганди порушень закону аудиторія українськомовного контенту бачить у 7 % випадків, тоді як російсько- та англomовного – у 20–25 %.

Серед користувачів, які переважно переглядають англomовний TikTok, фіксується вищий рівень експозиції до контенту з недосяжними стандартами краси (28 %), матеріалів, що викликають гнітючі психоемоційні стани (12 %), демонструють порушення соціальних норм (9 %) або навіть популяризують вживання психоактивних речовин (11 %).

Аналіз поведінкових наслідків споживання TikTok виявив, що підлітки не лише стикаються з ризикованим контентом, а й частково відтворюють побачене.

Найбільша частка повторень стосується просоціальної активності: 58 % зазначили, що повторювали дії, спрямовані на допомогу іншим, 60 % – на заняття спортом і ЗСЖ, 49 % – на саморозвиток. Хоча ці дії не є девіантними, вони є важливим фоном для аналізу поведінкової реактивності підлітків до контенту.

Що стосується негативних девіантних практик, то найбільше занепокоєння викликає той факт, що 4 % підлітків зізналися у відчуттях гнітючого психологічного стану, викликаного контентом, 4 % – у наслідуванні «дорослих» тем, 4 % – у слідуванні нереалістичним стандартам краси. Окремо фіксуються 2 %, які повторювали небезпечні трюки, вживання речовин, агресивну поведінку або порушення норм.

Хлопці частіше, ніж дівчата, вказують на повторення небезпечних дій (7 % проти 1 %) та використання нецензурної лексики (7 % проти 5 %). Натомість дівчата частіше повторюють саморозвиткові або креативні дії, а також займаються мистецтвом (47 % дівчат проти 23 % хлопців). Ці розбіжності мають статистичну значущість ($p < 0.05$) і свідчать про гендерну диференціацію реакцій на однаковий тип контенту.

Віковий аналіз демонструє зростання частки ризикованих повторень із віком. Наприклад, наслідування дорослих тем характерне для 15 % 15-річних (проти лише 1 % серед молодших). Нецензурна лексика зростає з 3 % до 12 %, небезпечні трюки – з 3 % до 8 %.

Таким чином, можна говорити про ефект поступового розширення меж дозволеного у віртуальному середовищі, що узгоджується з концепцією online disinhibition.

Аудиторія російськомовного та частково англomовного контенту частіше відтворює патерни негативної девіантної поведінки, зокрема: депресивний стан – у 9 % споживачів російськомовного (проти 3 % україномовного); використання нецензурної лексики – 21 % споживачів російськомовного проти 2 % україномовного; повторення небезпечних трюків – 6 % російськомовних, у 2 рази більше за україномовних.

Споживачі англomовного контенту, натомість, частіше займаються саморозвитком (58 %), допомагають іншим (55 %), але також частіше повторюють контент зі стандартами краси (7 %) або з тематикою булінгу (4 %).

Це свідчить про більш поляризований характер англomовного контенту – поєднання ризикованого й просоціального.

Попри загальну значну гомогенність опитаних щодо соціального самопочуття, близько третини підлітків стикаються з особистими чи міжособистісними труднощами, що потенційно можуть впливати на характер їхньої взаємодії з TikTok. Так, 23 % респондентів вказали, що часто відчувають пригнічення, смуток або емоційне виснаження, що може виступати тригером до пошуку емоційно насиченого контенту або участі в трендах як форми компенсації чи втечі.

Проблеми у спілкуванні з дорослими та однолітками також є помітним фактором ризику. 10 % опитаних повідомили про часті конфлікти з батьками, тиск або нерозуміння, ще 9 % – про проблеми з однолітками, зокрема конфлікти, булінг чи почуття самотності. Ці обставини можуть сприяти посиленню чутливості до цифрової підтримки та уваги з боку інтернет-аудиторії, особливо через механізми peer contagion і прагнення «бути в тренді».

Натомість матеріальні труднощі та залежності не були задекларовані жодним з підлітків, що свідчить або про реальну відсутність таких проблем у вибірці, або про небажання декларувати їх у форматі онлайн-анкети. Травматичний досвід (втрати, насильство, переселення тощо) зазначили лише 4 % підлітків, що також може свідчити про латентність цієї проблеми або небажання її розкривати.

Загалом, 69 % респондентів заявили, що не стикалися з жодними з перелічених труднощів, що дає підстави вважати вибірку переважно благополучною в соціальному вимірі. Однак, навіть незначні частки підлітків з емоційною або соціальною вразливістю мають важливе значення, оскільки саме ці підгрупи потенційно більше схильні до наслідування девіантного контенту або некритичного його споживання.

Стать та вік школярів не впливає на наявність труднощів в їх житті або їх характер, проте спостерігається відмінність у респондентів, які споживають контент різними мовами.

Ті, хто більше споживає російськомовний контент частіше мають конфлікти з батьками (20 %), гнітючі стани (27 %) та проблеми з друзями (10 %), ніж ті, хто надає перевагу україномовному (8 %, 22 % і 10 % відповідно). Підлітки, які переглядають «англомовний» TikTok також частіше мають травматичний досвід (9 %), ніж інші, що може пояснювати підвищену поведінкову реактивність. Можна припустити, що контент є одним з чинників таких проблем.

Респондентам було запропоновано вказати, чому, на їхню думку, підлітки створюють провокативні відео. Найчастіше зазначалося бажання бути в тренді – цю мотивацію вказали 75 % опитаних. 65 % вважають, що така поведінка зумовлена прагненням отримати лайки й підписників, 38 % – прагненням привернути увагу друзів, 31 % – бажанням наслідувати блогерів.

Водночас 11 % вказали на тиск друзів, що прямо вказує на дію механізму peer contagion – соціального зараження через участь у челенджах і груповий тиск.

Значущою є також мотивація нудьгою (28 %), яка вказує на дефіцит офлайн-активностей або психоемоційне виснаження.

Хлопці частіше, ніж дівчата, вказували на прагнення наслідувати блогерів та нудьгу, тоді як дівчата – на соціальні очікування та бажання бути в тренді. Статистично значущі вікові відмінності в мотиваціях фіксуються насамперед щодо прагнення отримати лайки, яке домінує у старшій віковій групі.

Мова споживання прямо впливає на ціннісну структуру. Респонденти, які дивляться TikTok російською або англійською, значно частіше орієнтуються на схвалення з боку інших: «бути в тренді» – 82 % аудиторія російськомовного контенту, 70 % англомовного, проти 74 % україномовного; «більше лайків і підписників» – 75 % англомовного, 72 % російськомовного, 62 % україномовного; наслідування блогерів – 38 % російськомовного проти 27 % україномовного.

Споживачі TikTok російською мовою демонструють вищий рівень peer pressure: тиск друзів – 20 % (проти 8 % серед споживачів українською). Ці відмінності вказують на платформну соціалізацію, де контент іншомовних сегментів формує поведінкові патерни, орієнтовані на зовнішнє схвалення та ризиковані дії.

Респондентам також було запропоновано оцінити свої типові реакції на відео в TikTok, що викликають подив, тривогу або можуть бути небезпечними. Найпоширенішою відповіддю було пасивне споживання: 41 % респондентів вказали, що просто переглядають подібні відео та забувають. Ще 35 % зазначили, що не стикались із такими відео, що свідчить або про справжню відсутність такого досвіду, або про звичку не звертати уваги на ризики. Водночас 15 % підлітків діляться небезпечними відео з друзями, а 6 % – з дорослими. 26 % скаржаться на подібні відео до TikTok, а 21 % – блокують акаунти авторів. Лише 2 % зазначили, що повторюють або пробують повторити побачене, що свідчить про низький рівень усвідомлення потенційних ризиків.

Віковий аналіз засвідчує, що схильність до обговорення небезпечного контенту з дорослими знижується з віком (від 8 % серед 11-річних до 3 % серед 15-річних), тоді як частота обговорень із друзями зростає (від 10 % до 29 %). Це демонструє зміщення довіри з дорослих на референтну групу однолітків – один з ключових механізмів peer contagion.

Пасивне споживання (дивлюсь і забуваю) характерне для 58 % аудиторії російськомовного TikTok і 51 % англомовного, але лише 35 % україномовного. Водночас останні частіше скаржаться на відео (26 %) і блокують авторів (22 %), ніж аудиторія, яка дивиться російською мовою (16 %).

Рівень цифрової обізнаності серед підлітків у контексті використання TikTok є обмеженим. Лише 50 % респондентів розуміють, що TikTok збирає інформацію про їхні дії у додатку, а 22 % – що алгоритми TikTok викликають емоційні реакції або впливають на поведінку. Ще 13 % підозрюють, що їхні персональні дані можуть передаватися третім сторонам, а лише 12 % – що TikTok може відстежувати активність в інших застосунках.

Водночас 43 % прямо вказали, що ніколи не замислювалися про ці аспекти, а 18 % вважають, що TikTok взагалі не збирає жодних даних. Такий рівень необізнаності створює умови для цифрової вразливості, а також сприяє підвищенню ефекту алгоритмічного впливу, оскільки користувачі не рефлексують власну участь у цих процесах.

Статеві-вікові відмінності в цьому блоці є несуттєвими, проте фіксується загальна тенденція: з віком частка критично налаштованих респондентів зростає, тоді як доля неусвідомлених – зменшується, хоч і не до статистично значущого рівня.

Споживачі англomовного TikTok демонструють найвищий рівень цифрової обізнаності: 72 % розуміють, що TikTok відстежує взаємодію з відео; 42 % – усвідомлюють маніпуляцію емоціями через алгоритм; лише 30 % не задумувались про безпеку (проти 46 % україномовного). Аудиторія російськомовного контенту на другому місці, а україномовного найменш критична до алгоритмів. Лише 43 % вказали на відстеження контенту, і 20 % – на емоційний вплив алгоритмів.

Ці результати демонструють високий ступінь «цифрового наївітету» україномовного сегмента, що може бути наслідком відсутності інформаційно-аналітичних практик у цьому мовному полі TikTok.

Аналіз двомірних зв'язків дозволив виявити статистично значущі розбіжності між підгрупами респондентів, що дозволяє сформулювати кілька узагальнених висновків. Дівчата частіше, ніж хлопці, демонструють просоціальну та креативну взаємодію з контентом: займаються мистецтвом, саморозвитком, допомагають іншим. Натомість хлопці частіше повторюють небезпечні дії, використовують нецензурну лексику та частіше стикаються з відео, пов'язаними з агресією або «дорослими» темами.

У віковій динаміці простежується розширення меж дозволеного: старші підлітки частіше бачать провокативний і агресивний контент; повторюють дії, пов'язані з порушенням соціальних норм; споживають англomовний або російськомовний контент; наслідують інфлюенсерів; рідше звертаються до дорослих із проблемними ситуаціями.

Із віком також посилюється когнітивне навантаження: серед 15-річних вдвічі більше респондентів помічають зниження концентрації уваги після тривалого використання TikTok, ніж серед наймолодших.

При цьому досвід контакту з небезпечним контентом і девіантною поведінкою не має прямої залежності від віку, а скоріше залежить від типу контенту та поведінкової моделі групи.

Мова, якою підлітки споживають TikTok, виявляється потужним маркером характеру впливу платформи. Україномовний контент – загалом безпечніший і менш токсичний, натомість російськомовний і англomовний сегменти – більш насичені провокативними, ризикованими й нормодеструктивними патернами. Водночас користувачі англomовного TikTok найбільш цифрово обізнані, що пом'якшує ефекти ризикованого впливу.

Таким чином, мовна структура споживання контенту в TikTok є незалежним фактором ризику, який модифікує як сам контент, так і реакцію підлітка на нього – від мотивацій і повторення дій до рівня усвідомлення алгоритмічного впливу.

Висновки. Проведене соціологічне дослідження дало змогу комплексно проаналізувати механізми впливу TikTok на девіантну поведінку підлітків, виявити структурні та поведінкові фактори ризику, пов'язані з функціонуванням цифрового середовища, а також описати реакції, мотивації й рівень критичності юних користувачів щодо платформи.

TikTok виступає не лише джерелом розваги, а й інфраструктурою соціалізації, в межах якої поширюються як просоціальні, так і девіантні поведінкові патерни. Найбільшою мірою підлітки стикаються з контентом, що має емоційно-провокативний характер, зокрема відео з нецензурною лексикою, завищеними стандартами краси, агресією або дорослими темами. Серед респондентів, які переважно дивляться контент російською або англійською, частота експозиції до подібних матеріалів суттєво вища, ніж серед україномовних користувачів.

Механізми цифрового впливу (алгоритми, peer contagion, online disinhibition) суттєво впливають на поведінку підлітків, хоч не завжди це усвідомлюється самими користувачами. Спостерігається зростання толерантності до агресивної або провокативної поведінки, а також поступове перенесення групових норм TikTok у офлайн-середовище, що загрожує формуванням сталих девіантних практик.

Близько третини опитаних зізнаються, що хоча б раз повторювали побачене у TikTok, зокрема це стосується таких дій, як використання лайки заради уваги, участь у трендах чи відтворення

небезпечних челенджів. Особливо вразливими в цьому контексті виявляються респонденти з досвідом емоційних труднощів, конфліктів у родині або почуттям самотності.

Мотиваційні чинники створення або повторення ризикованого контенту демонструють домінування зовнішніх стимулів: бажання бути популярним, отримати схвалення аудиторії, бути в тренді, а також наслідування інфлюенсерів. Для частини респондентів створення девіантного контенту пов'язане з потребою привернути увагу батьків або друзів, що вказує на глибші комунікативні розриви в офлайн-взаємодії.

Статеві та вікові відмінності відіграють важливу роль у структурі ризиків: хлопці частіше демонструють схильність до агресивних чи ризикованих патернів, натомість дівчата орієнтовані на просоціальний або креативний контент. Із віком посилюється орієнтація на англomовний і російськомовний контент, зростає частка користувачів, які споживають відео з ознаками девіації, але також зростає частка тих, хто помічає зміни у власному психологічному стані після тривалого перегляду.

Цифрова обізнаність підлітків залишається на недостатньому рівні. Понад 40 % респондентів ніколи не замислювалися над тим, яку інформацію збирає TikTok або як працюють його алгоритми. Лише третина розуміє, що їхній контент підбирається відповідно до емоційних реакцій, а ще менше – що платформа збирає дані поза межами самої програми. Це створює умови для прихованого, але сталого впливу на поведінку та самосприйняття.

Мовна структура контенту є важливим предиктором впливу. Респонденти, які переважно споживають російськомовний контент, частіше повідомляли про контакт із девіантними відео, меншою мірою демонструють критичне ставлення до цифрових загроз, і частіше реагують пасивно. Англomовні користувачі, навпаки, демонструють вищу цифрову обізнаність і орієнтацію на саморозвиток. Таким чином, мовний чинник можна розглядати як індикатор цифрової соціалізації та потенційної вразливості.

У цілому, результати дослідження підтверджують, що TikTok формує складну екосистему взаємодії, в якій підлітки не лише споживають контент, а й активно беруть участь у конструюванні соціальних норм, значною мірою під впливом алгоритмів, референтних груп і недостатньої рефлексії щодо меж дозволеного. Це створює нові виклики для батьків, освітян і розробників політик у сфері цифрової безпеки.

Отримані результати дослідження свідчать про потребу в розробці цілеспрямованих програм цифрової просвіти для підлітків, з акцентом на критичне мислення, розпізнавання ризикованого контенту та усвідомлення роботи алгоритмів. Важливо також інтегрувати теми цифрової безпеки та емоційного самоконтролю в освітні курси медіаграмотності. Для сімей, шкіл і соціальних служб доцільно впровадити інструменти раннього виявлення онлайн-девіацій та формати підтримки підлітків із підвищеною вразливістю, зокрема тих, хто має досвід конфліктів, самотності або травм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adolescent health. 2023. URL: <https://surl.li/prnlvf> (дата звернення: 30.07.2025).
2. Livingstone S., Mascheroni G., Staksrud E. EU Kids Online 2020. LSE, 2020. URL: <https://surl.li/rfffel> (дата звернення: 10.07.2025).
3. Dishion T. J., Tipsord J. M. Peer contagion in child and adolescent social and emotional development / *Annual Review of Psychology*. 2011. Vol. 62. P. 189–214. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.093008.100412> (дата звернення: 10.07.2025).
4. Берегова Н., Шеремет А. Девіантна поведінка у підлітків: причини, прояви, шляхи профілактики та корекції. / *Psychology Travelogs*. 2025. № 1. С. 127–136. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2025-1-14> (дата звернення: 11.07.2025).
5. Гошовська Д. Т. Психологічні особливості девіантної поведінки сучасних підлітків : магістерська дис. / Д. Т. Гошовська ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2024. 56 с. URL: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/25618> (дата звернення: 12.07.2025).
6. Вергель Т. Л., Сингаївська І. В. Соціально-культурне середовище як чинник формування девіантної поведінки підлітків : матеріали VI Міжнар. конф. «Держава, регіони, підприємництво». Київ, 2024. URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2418> (дата звернення: 12.07.2025).

7. Conte G., De Fazio L., Cavallo A. Scrolling through adolescence: a systematic review of the impact of TikTok on adolescent mental health / *European Child & Adolescent Psychiatry*. 2025. Vol. 34. P. 1511–1527. URL: <https://rdcu.be/euH8V> (дата звернення: 13.07.2025).
8. Zhao X., Wong C. W. TikTok engagement traces over time and health risky behaviors: Combining data linkage and computational methods / *Telematics and Informatics*. 2025. Vol. 102305. URL: <https://arxiv.org/abs/2406.15991> (дата звернення: 15.07.2025).
9. Bickham C., Uhls Y., Ghosh A. Hidden in plain sight: Exploring the intersections of mental health, eating disorders, and content moderation on TikTok / *arXiv preprint*. 2024. URL: <https://arxiv.org/abs/2404.15457> (дата звернення: 17.07.2025).
10. Suler J. The online disinhibition effect / *Cyberpsychology & Behavior*. 2004. Vol. 7 (3). P. 321–326. DOI: <https://doi.org/10.1089/1094931041291295> (дата звернення: 17.07.2025).
11. Nearly half of UK families excluded from modern digital society, study finds / *The Guardian*. 2024. URL: <https://surl.li/fpjmln> (дата звернення: 20.07.2025).
12. Becker H. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. Free Press, 1963. URL: <https://surl.li/aivbnd> (дата звернення: 20.07.2025).
13. Sutherland E. H. *Principles of Criminology*. 4th ed. Philadelphia : J. B. Lippincott, 1947. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.34192/page/n9/mode/2up> (дата звернення: 21.07.2025).
14. Gekoski A. Children and young people in the digital world: Benefits and Problems / *Sociology Review*. 2021. Vol. 29 (1). P. 18–21. URL: <https://www.researchgate.net/publication/335505520> (дата звернення: 21.07.2025).
15. Castells M. *Communication Power*. Oxford University Press, 2009. URL: <https://surl.li/kdpdrm> (дата звернення: 21.07.2025).
16. Durkheim É. *Suicide: A Study in Sociology* / transl. by J. A. Spaulding, G. Simpson. Glencoe, Ill. : Free Press, 1952. URL: <https://surl.li/lbzsks> (дата звернення: 22.07.2025).
17. Nabavi R. T., Bijandi M. S. Bandura's Social Learning Theory & Social Cognitive Learning Theory. URL: <https://www.researchgate.net/publication/267750204> (дата звернення: 22.07.2025).
18. Dishion T. J., Patterson G. R., Griesler P. C. Peer adaptations in the development of antisocial behavior: A social interactional model for delinquency / *Development and Psychopathology*. 1991. Vol. 3. P. 421–445. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0954579400005312> (дата звернення: 22.07.2025).
19. Ajzen I. The theory of planned behavior / *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 1991. Vol. 50 (2). P. 179–211. DOI: [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T) (дата звернення: 23.07.2025).
20. Tufekci Z. Algorithmic Harms beyond Facebook and Google: Emergent Challenges of Computational Agency / *Colorado Technology Law Journal*. 2015. Vol. 13. P. 203–218. URL: <https://surl.li/onjvbw> (дата звернення: 23.07.2025).
21. Presdee M. *Cultural Criminology and the Carnival of Crime*. London : Routledge, 2000. URL: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/24321/1/366.pdf> (дата звернення: 23.07.2025).

REFERENCES

1. World Health Organization. (2023). Adolescent health. Retrieved from: <https://www.who.int/health-topics/adolescent-health> [in English].
2. Livingstone, S., & EU Kids Online Network. (2020). EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries [Report]. London School of Economics. Retrieved from: <https://surl.li/xibphy> [in English].
3. Dishion, T. J., & Tipsord, J. M. (2011). Peer contagion in child and adolescent social and emotional development. *Annual Review of Psychology*. 62. 189–214. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.093008.100412> [in English].
4. Berehova, N., & Sheremet, A. (2025). Deviantna povedinka u pidlitkiv: prychyny, proiavy, shliakhy profilaktyky ta korektsii [Deviant behavior in adolescents: Causes, manifestations, ways of prevention and correction]. *Psychology Travelogs*. 1. 127–136. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2025-1-14> [in Ukrainian].
5. Hoshovska, D. T. (2024). *Psykhologichni osoblyvosti deviantnoi povedinky suchasnykh pidlitkiv* [Psychological features of deviant behavior of modern adolescents] [Master's thesis, Volyn National University]. Retrieved from: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/25618> [in Ukrainian].

6. Verhel, T. L., & Synhaivska, I. V. (2024). [Socio-cultural environment as a factor in the formation of deviant behavior of adolescents]. In Proceedings of the VI International Conference “*State, regions, entrepreneurship: Information, socio-legal, socio-economic aspects of development*”. Retrieved from: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2418> [in Ukrainian].
7. Conte, G., Di Iorio, G., Esposito, D., & others. (2025). Scrolling through adolescence: A systematic review of the impact of TikTok on adolescent mental health. *European Child & Adolescent Psychiatry*. 34. 1511–1527. Retrieved from: <https://rdcu.be/eyH8V> [in English].
8. Zhao, X., & Wong, C. W. (2025). TikTok engagement traces over time and health risky behaviors: Combining data linkage and computational methods. *Telematics and Informatics*, 102305. Retrieved from: <https://arxiv.org/abs/2406.15991> [in English].
9. Bickham, C., Kazemi-Nia, K., Luceri, L., Lerman, K., & Ferrara, E. (2024). Hidden in plain sight: Exploring the intersections of mental health, eating disorders, and content moderation on TikTok. *arXiv preprint arXiv: 2404.15457*. Retrieved from: <https://arxiv.org/abs/2404.15457> [in English].
10. Suler, J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology & Behavior*. 7 (3). 321–326. DOI: <https://doi.org/10.1089/1094931041291295> [in English].
11. The Guardian. (2024, March 17). Nearly half of UK families excluded from modern digital society, study finds. Retrieved from: <https://surl.li/hcyfjr> [in English].
12. Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. Free Press. Retrieved from: <https://surl.li/iiighl> [in English].
13. Sutherland, E. H. (1947). *Principles of criminology* (4th ed.). J. B. Lippincott. Retrieved from: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.34192/page/n9/mode/2up> [in English].
14. Gekoski, A. (2021). Children and young people in the digital world: Benefits and problems. *Sociology Review*. 29 (1). 18–21. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/335505520> [in English].
15. Castells, M. (2009). *Communication power*. Oxford University Press. Retrieved from: <https://maestriacomunicacionibero.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/03/castells-power-in-the-network-society.pdf> [in English].
16. Durkheim, É. (1952). *Suicide: A study in sociology* (J. A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). Free Press. (Original work published 1897). Retrieved from: <https://surl.li/vweqpx> [in English].
17. Nabavi, R. T., & Bijandi, M. S. (2012). Bandura’s social learning theory & social cognitive learning theory. ResearchGate. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/267750204> [in English].
18. Dishion, T. J., Patterson, G. R., & Griesler, P. C. (1991). Peer adaptations in the development of antisocial behavior: A social interactional model for delinquency. *Development and Psychopathology*, 3, 421–445. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0954579400005312> [in English].
19. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 50 (2). 179–211. DOI: [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T) [in English].
20. Tufekci, Z. (2015). Algorithmic harms beyond Facebook and Google: Emergent challenges of computational agency. *Colorado Technology Law Journal*. 13. 203–218. Retrieved from: <https://surl.li/majtyt> [in English].
21. Presdee, M. (2000). *Cultural criminology and the carnival of crime*. Routledge. Retrieved from: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/24321/1/366.pdf> [in English].

Bolotova Viktoriia Oleksandrivna

PhD in Sociology, Associate Professor,
Department of Applied Sociology and Social Communications
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody Square, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2123-9777

Cherniavska Oksana Volodymyrivna

PhD in Sociology, Associate Professor,
Department of Applied Sociology and Social Communications
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody Square, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4492-2432

Baidak Tetiana Mykhailivna

PhD in Sociology, Associate Professor,
Department of Applied Sociology and Social Communications
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody Square, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7616-0949

TIKTOK AS A FACTOR OF DEVIANT BEHAVIORAL PATTERNS IN ADOLESCENTS

*The article is devoted to the sociological analysis of the impact of the social network TikTok on the formation of deviant behavior among adolescents. **Problem.** The relevance of this issue is driven by the rapid rise of digital platforms in youth socialization processes, alongside a lack of research into the specific mechanisms through which TikTok facilitates the spread of risky or socially unacceptable behavior. Existing studies tend to focus on psychological aspects of internet addiction or superficial characteristics of content, while sociological analysis of digital behavioral mechanisms remains fragmented. The article integrates interdisciplinary frameworks, including the theory of digital socialization, deviance theory, the concept of peer contagion (behavioral transmission within digital networks), the effect of online disinhibition, and the model of algorithmic governance of attention.*

Purpose. This article aims to provide a sociological understanding of the influence of TikTok on the formation of deviant behavior among adolescents, with particular focus on the specific mechanisms that are unique to this digital platform.

Methods. To identify the influence of TikTok on adolescents' behavioral patterns – such as the repetition of risky actions, reactions to provocative videos, social imitation of influencers, and the cognitive and emotional effects of platform interaction – a pilot sociological study was conducted among adolescents aged 11 to 15. Special attention was given to three theoretical mechanisms: peer contagion, algorithmic amplification of content, and the effect of online disinhibition. Data were collected through an online survey using a convenience sampling method, with a total of 567 respondents. Although the study is not representative, it allows for the identification of observable trends. Data were processed using SPSS with bivariate analysis and the χ^2 test to identify statistically significant relationships between variables.

Results. The findings indicate that adolescents who consume Russian-language or English-language content are more likely to encounter videos with deviant elements (e.g., aggression, profanity, stunts, bullying) and are more prone to imitating such behaviors. Significant influencing factors include the desire to stay on trend, imitation of influencers, and boredom. A low level of digital awareness was also observed: only one-third of adolescents are aware that TikTok collects personal data and curates content to enhance emotional engagement. The study also highlights the role of specific social backgrounds – such as experiences of conflict, emotional distress, or loneliness – that may increase vulnerability to deviant behavioral patterns. These insights outline potential directions for prevention strategies and digital literacy education targeting youth.

Key words: social networks, TikTok, digital socialization, adolescents, deviant behavior.

Дата надходження статті: 01.08.2025

Дата прийняття статті: 09.09.2025

Опубліковано: 21.10.2025

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКА ОНТОЛОГІЯ

Чуйкова Олена Володимирівна

НАТИВНА, ХРОНОЛОГІЧНА, АПОСТЕРІОРНА СКЛАДОВІ
ЛЮДСЬКОГО ЧАСОВОГО ВИМІРУ НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ М. ПРУСТА.....4

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Bolshakova Olga Vitaliivna

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CHANGING LEGAL
CONSCIOUSNESS OF CITIZENS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY.....12

Ганаба Світлана Олександрівна

ЕТИКА СТОЇЦИЗМУ: «ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ» МАРКА АВРЕЛІЯ.....20

Кадієвська Ірина Аркадіївна, Остапчук Тарас Степанович

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХАРАКТЕРУ
НА РІВЕНЬ СТРЕСОСТІЙКОСТІ.....27

Козленко Павло Юхимович

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ЦІННІСНИХ СМИСЛІВ: ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ
ГУМАНІСТИЧНОГО ПОГЛЯДУ НА СВІТ.....36

Лісеєнко Олена Василівна, Анісімов Олександр Олександрович

КОНЦЕПТ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ.....43

Прокопович Лада Валеріївна, Єфімова Аліна Костянтинівна

ФІЛОСОФІЯ СПОРТУ В ЕПОХУ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....49

Шакун Наталія Валеріївна

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ.....55

Шпачинський Ігор Леонідович

ФІЛОСОФІЯ В «ЕПОХУ КЛІПОВОГО МИСЛЕННЯ І ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ(ШІ)».
АСПЕКТИ «ВЗАЄМОВІДНОСИН» У СВІТЛІ ВИЩОЇ ШКОЛИ.....64

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Нівня Ганна Олександрівна

ВЗАЄМОДІЯ ВИКЛАДАЧА ТА СТУДЕНТА В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....71

Іванова Наталія Володимирівна, Ковальчук Ірина Леонідівна

КОНЦЕПТ ДИТИНОЦЕНТРИЗМУ В ДУХОВНО-ОНТОЛОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ
ЯНУША КОРЧАКА: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ АНАЛІЗ.....80

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Савонова Ганна Іванівна

АТЕЇЗМ ЯК ФЕНОМЕН ЗВІЛЬНЕННЯ ЛЮДИНИ ВІД БОГА
(ЕВОЛЮЦІЯ ДУМКИ Ф. НІЦШЕ ТА Р. ДОКІНЗА).....88

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Борінштейн Євген Русланович

ЦІННІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОПИТУВАННЯ ЯК МЕТОДА ЗБОРУ ПЕРВИННОЇ
СОЦІАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....97

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

**Болотова Вікторія Олександрівна, Чернявська Оксана Володимирівна,
Байдак Тетяна Михайлівна**

ПЛАТФОРМА ТІКТОК ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
ДЕВІАНТНИХ ПРАКТИК ПІДЛІТКІВ.....105

CONTENTS

PHILOSOPHICAL ONTOLOGY

Chuikova Olena Volodymyrivna

NATIVE, CHRONOLOGICAL, A POSTERIORICAL COMPONENTS OF HUMAN TIME
DIMENSION ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF M. PROUST.....4

SOCIAL PHILOSOPHY

Bolshakova Olga Vitaliivna

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CHANGING LEGAL CONSCIOUSNESS
OF CITIZENS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY.....12

Hanaba Svitlana Oleksandrivna

ETHICS OF STOICISM: “EMOTIONAL STABILITY” BY MARCUS AURELIUS.....20

Kadievskaya Irina Arkadiivna, Ostapchuk Taras Stepanovych

THE INFLUENCE OF INDIVIDUAL CHARACTER TRAITS
ON THE LEVEL OF STRESS RESISTANCE.....27

Kozlenko Pavlo Yukhimovych

SOCIAL PHILOSOPHY OF VALUE MEANINGS: THE PROBLEMATIC FIELD
OF A HUMANISTIC VIEW OF THE WORLD.....36

Liseienko Olena Vasylivna, Anisimov Oleksandr Oleksandrovych

THE CONCEPT OF LIFE SUCCESS IN PHILOSOPHICAL DISCOURSE.....43

Prokopovych Lada Valeriiivna, Yefimova Alina Kostiantynivna

PHILOSOPHY OF SPORTS IN THE AGE OF DIGITAL TECHNOLOGIES.....49

Shakun Natalia Valeriiivna

METHODOLOGY OF SOCIOHUMANITARIAN COGNITION THROUGH
THE PRISM OF THE HISTORY OF UKRAINIAN PHILOSOPHY.....55

Shpachinskyi Ihor Leonidovych

PHILOSOPHY IN THE “ERA OF CLIP THINKING AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI)”.
ASPECTS OF “RELATIONSHIPS” IN THE LIGHT OF HIGHER EDUCATION.....64

PHILOSOPHY OF EDUCATION

Nivnia Hanna Oleksandrivna

INTERACTION BETWEEN TEACHER AND STUDENT
IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....71

Ivanova Nataliia Volodymyrivna, Kovalchuk Iryna Leonidivna

THE CONCEPT OF CHILD-CENTRISM IN THE SPIRITUAL-ONTOLOGICAL
HERITAGE OF JANUSZ KORČAK: PHILOSOPHICAL-EDUCATIONAL ANALYSIS.....80

PHILOSOPHY OF RELIGION

Savonova Hanna Ivanivna

ATHEISM AS A PHENOMENON OF HUMAN LIBERATION FROM GOD
(THE EVOLUTION OF THOUGHT IN F. NIETZSCHE AND R. DAWKINS).....88

METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Borinshtein Yevgen Ruslavovych

VALUE CHARACTERISTICS OF THE SURVEY AS A METHOD OF COLLECTING PRIMARY
SOCIAL INFORMATION..... **97**

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

**Bolotova Viktoriia Oleksandrivna, Cherniavska Oksana Volodymyrivna,
Baidak Tetiana Mykhailivna**

TIKTOK AS A FACTOR OF DEVIANT BEHAVIORAL
PATTERNS IN ADOLESCENTS..... **105**

НОТАТКИ

Наукове видання

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК № 3, 2025

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Цифровий друк.

Обл. вид. арк. 11,91. Ум. друк. арк. 14,41. Зам. № 1125/850.

Підписано до друку 03.10.2025. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.